

T.C.

MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**AZERBAYCANLI MUHACİR AYDINLARIN YAYINLARINDA TÜRK
DÜNYASI (1923-1934)**

DOKTORA TEZİ

Emre GÜLER

Danışman:
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

2024-MUĞLA

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**AZERBAYCANLI MUHACİR AYDINLARIN YAYINLARINDA TÜRK
DÜNYASI (1923-1934)**

DOKTORA TEZİ

Emre GÜLER

Danışman:
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

2024-MUĞLA

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**AZERBAYCANLI MUHACİR AYDINLARIN YAYINLARINDA
TÜRK DÜNYASI (1923-1934)**

Emre GÜLER
1741266006

Sosyal Bilimler Enstitüsünde “Doktora”
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Teslim Edildiği Tarih: 23.09.2024
Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 09.07.2024

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Melek ÇOLAK
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Özgür YILDIZ
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Ahmet TOKSOY
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Nilgün Nurhan KARA

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Muzaffer DEMİR

2024- Muğla

TUTANAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün **29.04.2022** tarih ve **1044/4** sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 39. maddesine göre, **Tarih** Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi **Emre GÜLER**'in "**Azerbaycanlı Muhacir Aydınların Yayınlarında Türk Dünyası (1923-1934)**" adlı tezini incelemiş ve aday **09.07.2024** tarihinde saat **11.00'da** jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 120 dakikalık süre içinde gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin **kabul** edildiğine oy birliği ile karar verildi.

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

Üye
Prof. Dr. Melek ÇOLAK

Üye
Prof. Dr. Özgür YILDIZ

Üye
Prof. Dr. Ahmet TOKSOY

Üye
Doç. Dr. Nilgün Nurhan KARA

YEMİN

Doktora tezi olarak sunduğum “*Azerbaycanlı Muhacir Aydınların Yayınlarında Türk Dünyası (1923-1934)*” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça ’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Emre GÜLER

09.07.2024

Azerbaycanlı Muhacir Aydınların Yayınlarında Türk Dünyası (1923-1934)

ÖZET

27 Nisan 1920’de Azerbaycan’ın Rus ordusu tarafından işgal edilmesinin akabinde her alanda olduğu gibi matbuat alanında da zorluklar yaşanmış, istila edilen yerlerde basın yayın faaliyetlerine son verilmiştir. Kapatılan yayınların yerine ise Bolşevik rejimini savunan yayınlar çıkarılmıştır. Gizli bir şekilde varlıklarını sürdürmeye çalışan milliyetçi aydınlar bu duruma ancak birkaç sene dayanabilmişler ve sonunda yayınlarına başka ülkelerde devam etmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda muhacir aydınların çıkarmış oldukları yayınları kapsayan muhaceret basını doğmuştur. Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala Mehmedzade önderliğinde; Azerbaycan’ı terk etmek zorunda kalan eski hükümet üyeleri, milletvekilleri, siyaset ve fikir adamlarının dünyanın farklı ülkelerine gitmek zorunda kalmışlar. Bu dönemde göç eden aydınlar Rusların Türk dünyası üzerinde uyguladığı siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel politikalara karşı düşünce birliği ve fikri mücadeleyi başlatmışlardır.

Türkiye’ye gelen aydınlar, yayımladıkları Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt dergileri ve Bildiriş gazetesinde dönemin siyasi, ekonomik ve kültürel olaylarına ilişkin haber ve makalelere yer vermişlerdir. Azerbaycanlı aydınların muhaceret döneminde yayımladıkları gazete ve dergilerde yer verilen haber ve makaleler incelenerek Sovyet Rusya’nın Azerbaycan, İdil-Ural ve Kırım ile Batı Türkistan’da gerçekleştirdiği siyasi, ekonomik ve kültürel politikalarının sonuçlarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Gazete ve dergilerin bilgi vermediği konularda, arşiv kaynakları, süreli yayınlar taranarak tarihi gerçekler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türk Dünyası, Sovyet Rusya, Muhacir Aydınlar.

Turkish World In The Publications Of Azerbaijani Immigrant Intellectuals (1923-1934)

ABSTRACT

Following the occupation of Azerbaijan by the Russian army on April 27, 1920, difficulties were experienced in the press as in every field, and press and publication activities were terminated in the occupied areas. Instead of the closed publications, publications defending the Bolshevik regime were published. The nationalist intellectuals who tried to continue their existence in secret could only endure this situation for a few years and eventually had to continue their publications in other countries. As a result, the immigration press, which included the publications published by the immigrant intellectuals, was born. Under the leadership of Mehmet Emin Resulzade and Mirza Bala Mehmedzade; former government members, deputies, politicians and intellectuals who had to leave Azerbaijan had to go to different countries of the world. During this period, the intellectuals who migrated initiated a unity of thought and an intellectual struggle against the political, economic, social and cultural policies implemented by the Russians in the Turkish world. Intellectuals who came to Turkey published news and articles on the political, economic and cultural events of the period in the *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Odlu Yurt* magazines and *Bildiriş* newspaper.

By examining the news and articles in the newspapers and magazines published by Azerbaijani intellectuals during the migration period, it was aimed to reveal the results of the political, economic and cultural policies of Soviet Russia in Azerbaijan, Volga-Ural and Crimea and West Turkestan. On subjects that newspapers and magazines do not provide information about, historical facts have been tried to be revealed by scanning archive sources and periodicals.

Key Words: Azerbaijan, Turkish World, Soviet Russia, Immigrant Intellectuals.

ÖN SÖZ

1917 Şubat Devrimi ile Çarlık Rusya yıkılmış yerine Bolşevikler önderliğinde Sovyet Rusya kurulmuştur. Sovyet Rusya egemenliğinde yaşayan Türkler merkezi yönetimden bağımsızlıklarını, milli hak ve hukuklarını talep etmişler ve oluşan olumlu şartlar sonucunda bağımsız cumhuriyetler ilan etmişlerdir. Bu dönemde siyasi partiler kurulmuş, demokratik yönetimler ve çağdaş anayasalar kabul edilmiştir. Ancak bu özgürlük döneminden birkaç yıl sonra iktidarını güçlendiren Bolşevik Ruslar Azerbaycan, Türkistan ile İdil-Ural ve Kırım Türklerini yeniden işgal etmişler. Bu işgal neticesinde bölgedeki aydınlar tutuklanmış, gazete, dergi vb. eserler yasaklanmıştır. Bolşevik işgaline engel olamayan Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşı, Mirza Bala Bey gibi aydınlar Türkçü, milliyetçi, halkçı vb. sıfatlarda başta Türkiye olmak üzere, Almanya, Fransa ve Polonya gibi ülkelere yerleşmişlerdir. Aydınların yerleştikleri ülkelerde Sovyetlerin baskılarıyla faaliyetleri engellenmeye çalışılmıştır. Ancak aydınlar bütün bu zorlu şartlara rağmen 19. yüzyılda yaşamış Hasan Bey Zerdabi gibi aydınlardan aldıkları tecrübeler ile en iyi bildikleri iş olan basın yayın faaliyetleriyle fikri mücadeleye devam etmişlerdir.

19. Yüzyılda Azerbaycan’da yaşanan tüm zorluklara rağmen Hasan Bey Zerdabi tarafından 1875 yılında *Ekinçi* gazetesi çıkarılmıştır. Bu gazete ile milli bilincin temelleri atılmış ardından İsmail Gaspralı Bey tarafından çıkarılan *Tercüman* gazetesi ile Türk dünyasının fikren birleşmesi hedeflenmiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde Hacı Zeynel Abidin Bey’in destekleriyle, *Füzûyat* dergisi, Ali Merdan Topçubaşı tarafından *Hayat* gazetesi, Ahmet Ağaoğlu tarafından *İrşat ve Terakki* gazeteleri gibi çıkarılan yayınlar Azerbaycan ve Rusya topraklarında yaşayan Türklerin birlik ve beraberliğini sağlamada önemli rol oynamıştır.

Kendinden önceki aydınların izinden giden Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade ve arkadaşları ile 7 Aralık 1918’de Bakü’de Azerbaycan Parlamentosu’nun açılışında yaptığı tarihi konuşmasında: “Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez” sözlerini söylemiş ve bu sözler ışığında istiklal ve özgürlük mücadelesini sonuna kadar sürdüreceğini açıklamıştır. Bunun için mücadelesini başka ülkelere taşımış bu ülkelerin başında ise Türkiye gelmiştir. Azerbaycan muhacereti

Türkiye’de farklı dönemlerde, farklı ad ve içeriklerle birçok yayın çıkarmıştır. Azerbaycanlı Türk aydınları çıkardıkları eserlerle Rusların Azerbaycan ve diğer Türk dünyasında uyguladığı politikalara karşı düşünce birliği ve fikri mücadeleyi amaçlamışlardır.

Bu çalışma, giriş, dört bölüm, sonuç ve eklerden oluşmaktadır. Tezin giriş bölümünde Azerbaycan Türklerinin muhaceret tarihi ve bu sürece destek olan ilk aydınlar hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde Türkiye’ye gelen aydınların yayımladıkları “*Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Odlu Yurt* dergilerinin ve *Bildiriş* gazetesinin” yayım amacı, ilkeleri, yazar kadrosu hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci, üçüncü ve dördüncü bölüm de muhaceret basınına göre Sovyetlerin Türk dünyasındaki siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel politikalarına yer verilmiştir.

Tezde tarama-derleme yöntemi kullanılmıştır. Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt dergilerinin ve Bildiriş gazetesinin sayıları elde edilmiş. Elde edilen yayınlardaki başlıklarla ilgili makale ve haberler tespit edilerek incelenerek analiz edilmiştir. Daha sonra konuyla ilgili arşiv belgeleri, araştırma eserler, tezler, makaleler fişlenerek incelenmiş ve değerlendirmesi yapılmıştır.

Doktora eğitimime vesile olan ve 29 Aralık 2019’da rahmetli olan Gürsoy AKÇA’ya, onun sayesinde tanıştığım, her daim ufkumu açan ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE’ye canı gönülden teşekkür ediyorum. Danışmanım haricinde Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi’nin güzide öğretim üyesi, lisans ve yüksek lisans derslerimi aldığım Prof. Dr. Özgür Yıldız hocam ve yüreği bilim ışığı ile dolu olan Prof. Dr. Melek ÇOLAK, Doç Dr. Nilgün Nurhan KARA ve Prof. Dr. Ahmet TOKSOY’a diğer saygıdeğer hocalarıma, henüz yolun başındayken eğitimime katkı sağlayan ve beni bu zorlu yolda her zaman destekleyen abime, yengeme, anneme ve babama, eşim Nazan’a ve kızım Ebrar’a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Emre GÜLER

09.07.2024

MUĞLA

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN MUHACERET BASINI

1.1. MUHACERET BASININ ÖNDE GELEN AYDINLARI	7
1.2. MUHACERETİN İLK BASIN ORGANI YENİ KAFKASYA DERGİSİ.....	15
1.3. AZERİ TÜRK DERGİSİ	20
1.4. ODLU YURT DERGİSİ	22
1.5. BİLDİRİŞ GAZETESİ	25

İKİNCİ BÖLÜM

MUHACERET BASININA GÖRE TÜRK DÜNYASINDA SİYASİ GELİŞMELER

2.1. KAFKASYA'DA BOLŞEVİZM.....	27
2.1.1. Azerbaycan'ın Bağımsızlığı, İşgali ve Önemli Günleri.....	36
2.1.2. Bolşevizm'e Karşı Tepkiler ve Sonuçları.....	48
2.1.3. Ermeni sorunu.....	58
2.1.4. Aydınların Tutuklanması, Sürülmesi ve İdamları.....	60
2.1.5. Yabancıların Yerleştirilmesi	67
2.2. İDİL-URAL VE KIRIM'DA BOLŞEVİZM.....	72
2.2.1. İdil-Ural ve Kırım'ın Bağımsızlığı ve İşgali.....	76
2.2.2. Bolşevizm'e Karşı Tepkiler ve Sonuçları	78
2.2.3. Aydınların Tutuklanması, Sürülmesi ve İdamları.....	78
2.2.4. Yabancıların Yerleştirilmesi	81

2.3. BATI TÜRKİSTAN’DA BOLŞEVİZM.....	82
2.3.1. Batı Türkistan’ın Bağımsızlığı ve İşgali	86
2.3.2. Bolşevizm’e Karşı Tepkiler ve Sonuçları	88
2.3.3. Aydınların Tutuklanması, Sürülmesi ve İdamları.....	92
2.3.4. Yabancıların Yerleştirilmesi.....	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHACERET BASININA GÖRE TÜRK DÜNYASINDA EKONOMİK HAYAT

3.1. SOVYET POLİTİKALARI VE KAFKASYA’DA EKONOMİK HAYAT.....	95
3.1.1. Madenler.....	100
3.1.2. Tarım ve hayvancılık.....	102
3.1.3. Sanayi ve ticaret.....	109
3.1.4. Kafkasya’da Yaşanan Kıtık, Açlık ve Ölümmler.....	114
3.2. SOVYET POLİTİKALARI VE İDİL-URAL VE KIRIM’DA EKONOMİK HAYAT.....	117
3.2.1. Madenler.....	118
3.2.2. Tarım ve hayvancılık.....	118
3.2.3. Sanayi ve ticaret.....	121
3.2.4. İdil-Ural ve Kırım’da Yaşanan Kıtık, Açlık ve Ölümmler.....	122
3.3. SOVYET POLİTİKALARI VE BATI TÜRKİSTAN’DA EKONOMİK HAYATI.....	23
3.3.1. Madenler.....	124
3.3.2. Tarım ve hayvancılık.....	125
3.3.3. Sanayi ve ticaret.....	127
3.3.4. Batı Türkistan’da Yaşanan Kıtık, Açlık ve Ölümmler.....	127

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MUHACERET BASININA GÖRE TÜRK DÜNYASINDA SOSYAL
VE KÜLTÜREL GELİŞMELER

4.1. SOVYET POLİTİKALARI VE KAFKASYA’DA EĞİTİM DURUMU....	127
4.1.1. Alfabe Sorunu.....	134
4.1.2. Bolşeviklerin Eğitim Politikaları ve Sonuçları.....	138
4.1.3. Kültür Politikaları (din, tiyatro-sanat-sağlık vb.).....	145
4.2. İDİL-URAL VE KIRIM’DA GENEL EĞİTİM DURUMU.....	151
4.2.1. Alfabe Sorunu.....	151
4.2.2. Bolşeviklerin Eğitim Politikaları ve Sonuçları.....	152
4.2.3. kültür politikaları (din, tiyatro-sanat-sağlık vb.).....	154
4.3. BATI TÜRKİSTAN’DA GENEL EĞİTİM DURUMU.....	155
4.3.1. Alfabe Sorunu.....	156
4.3.2. Bolşeviklerin Eğitim Politikaları ve Sonuçları.....	157
4.3.3. Kültür Politikaları (din, tiyatro-sanat-sağlık vb.).....	159
SONUÇ.....	160
KAYNAKÇA.....	164
EKLER.....	196

KISALTMALAR

Kısaltmalar	Açıklama
a.g.e	Adı geçen eser
a.g.d.	Adı geçen dergi
a.g.t.	Adı geçen tez
<i>ARDA</i>	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi
<i>ARDTA</i>	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi
ACMDA	Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Devlet Arşivi)
AzKomF	Azerbaycan Komünist Fırkası
Bkz.	Bakınız
<i>BCA.</i>	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
<i>BOA.</i>	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Çeka.	S.S.C.B'nin ilk istihbarat ve güvenlik teşkilatı
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
<i>DİA.</i>	<i>Diyanet İslâm Ansiklopedisi</i>
DTCF.	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed.	Editör
F.	Fond
Haz.	Hazırlayan
<i>İA.</i>	<i>İslâm Ansiklopedisi</i>
NEP:	Yeni Ekonomi Politika

RSDİP	Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi
RSFSC	Rusya Sovyet Federatif Cumhuriyeti
S.	Sayı
s.	Sayfa
S.S.C.B	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDK.	Türk Dil Kurumu
Trans.	İngilizce Çeviren
TTK.	Türk Tarih Kurumu
vb.	ve benzeri
Y.:	Yayın Yılı

GİRİŞ

Zavallı Azerbaycan!

Çekmediğin kalmadı. Uğurlu, anlı ve şanlı günlerin kara günlere çevrildi. Mukaddes üç renkli bayrağın yerine yabancı ellerin müstevli bayrağı kuruldu. İstiklal ülküsü yerine, istila havası estirildi. Senin için çirpınan vicdanlı istiklal ülkücülerini nefi edildi. Milli gayenin ağır yükünü omuzlarında taşıyanlar sokaklara serildi. Hak isteyenler yok edildi. Türksüz Azerbaycan yapmak için ahalin yurdundan çıkarıldı. Kıskanç hudutlarından harice çıkmak istemeyenler gurbet dünyasına yayıldı. Milliyetin yabancılara lakap edildi. Sen özsüz, sahipsiz, Türksüz bırakıldın.¹

Azerbaycan’da 19. yüzyılın ortalarında Azerbaycanlı zenginlerin destekleriyle milli modernleşme gelişmeleri başlamıştır. Bu dönemde Azerbaycan’da basın yayın faaliyetlerini başlatan aydınlar Azerbaycan Türklerinin milli uyanışı için gerekli mücadeleyi yürütmüşlerdir. Bu mücadele ile Azerbaycan’ın bağımsızlığa kavuşması için, geçmiş tecrübelerini kullanan aydınlar milli uyanışın önemli kilometre taşları olmuşlardır. Bu aydınların ilki Azerbaycan’da gazeteciliği başlatan Hasan Bey Zerdabi’dir. Zerdabi Bey² öncülüğünde Azerbaycan’da eğitime önem verilmiş ve eğitimin halk arasında yayılması için çalışılmıştır. Bu çalışmaların en önemlisi olan ve Zerdabi Bey tarafından 1875 yılında yayımlanan *Ekinçi* gazetesidir. *Ekinci* gazetesi; Azerbaycan’da milli bilincin oluşmasında önemli rol oynayan ilk gazetedir. Azerbaycan’ın ardından, Kırım’da Türk dünyasının dil ve fikir alanında birliği sağlamak için İsmail Gaspıralı Bey önemli çalışmalar yapmıştır. Bu önemli

¹ “Azerbaycan Milli Matemi 27 Nisan 1920”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 27 Nisan 1934, Yıl: 3, Sayı: 28, s. 121.

² Melikzade Hasan Bey Zerdabi; (1841-1907) Sadece Azerbaycan basın yayın faaliyetleri kalmayarak, çarlık dönemi bütün Türk dünyasına hizmet etmiş ilk gazetecidir. 1841 yılında Azerbaycan’ın Bakü’nün Zerdab kasabasında doğmuştur. İlkokulunu Bakü’de tamamladıktan sonra 1869 yılında Moskova’da yükseköğrenimini bitirmiştir. Moskova’da Rusça’yı öğrenen Hasan Bey ailesinden aldığı kültürel dolayı Türkçe okuma-yazmayı da öğrenmiştir. Azerbaycan Türklerinin milli bilincin uyanmasında ilk önemli isim Mirza Fethali Ahundzade idi. Bu kültürün devamında gelen ikinci kişi Hasan Bey’dir. H. Zerdabi, şarkılar ve Türkülerin halkın geçmişinde önemli yeri olduğunu bildiği için halk şarkıları ve ezgilerinin eğitimine önem vermiştir. Hasan Bey şarkıların milletlerin iyi ve kötü günlerinden kalan anıları anlattığı için milletlerin birlik olmalarında önemli yeri olduğunu eserlerinde yer vermiştir. Hasan Bey Zerdabi 22 Temmuz 1875 yılında Rusya Türklerinin ilk gazetesi olan ve Azerbaycan basınının temelini oluşturacak *Ekinçi* gazetesini yayınlamıştır. Hasan Bey’in amacı ekip biçmek ilgili bir gazete çıkarmak değil asıl amacı Azerbaycanlı aydınların bir gazete çatısında toplanarak “halkçılık” düşüncelerinin açıklamasını sağlamaktır. Bunun yanında Azerbaycan’ın okullaşma sayısının artması, edebi dilin oluşması, halkın aydınlanması ve toplumsal cemiyetlerin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Mehmet İsmayıl, “XX. Yüzyıl Azerbaycan Demokratik Basını”, *Türkler* Cilt:19, Ankara 2002, s.473-474, Azeri, “Zerdablı Melikzade Hasan Bey” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.9, (4 Ekim 1924), s.3, İsrail Abbaslı, Məhərrəm Qasımlı, Nikpur Cabbarlı, Bəhlul Abdullaha, Azad Nəbiyev ve Qəzənfər Paşayev, *Azərbaycan ədəbiyyatı Tarixi*, Bakü: Elm Yayınları, Cilt:1, 2004. s.689.

çalışmaların başında Gaspıralı Bey tarafından “Dilde, Fikirde, İşte Birlik!” şiarını yaymak için yayımlanan “*Tercüman*” gazetesi gelmiştir.³ Gazetede yer verilen düşünce akımı sayesinde, Kırım’ın ardından Kazan’da, Buhara’da ve Bakü’de Türk birliği fikrinin yayılması sağlanmıştır.⁴

Azerbaycan’da 19. yüzyıl ortalarında Azerbaycanlı zenginlerin destekleriyle başlayan, milli modernleşmeyle gelişen yazılı basın, 20. yüzyıl başında daha da hız kazanmıştır. 1905 Devrim ile başlayan özgürlük ortamı 1917 Ekim Devrimi ile Rusya taşrasında Rus olmayan milletlerin Çarlık Rejimine karşı eleştirilerinin artmasını sağlamıştır. Ayrıca bu dönemde basın yayın faaliyetleri önceki yıllara göre her kesime hitap edecek şekilde sayısı günden güne artış göstermiştir.⁵ Bu dönemde Hacı Zeynel Abidin⁶ Bey tarafından *Füyuzat* dergisi, Ali Merdan Topçubaşı tarafından *Hayat* gazetesi, Ağaoğlu Ahmet Bey tarafından *İrşat ve Terakki* gazeteleri ve Mehmet Emin Resulzade Bey tarafından çıkarılan *Tekâmül* gazetesi bunların başında gelmektedir. Bolşevik İhtilali ve bağımsızlık döneminde; Mehmet Emin Resulzade “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” düşüncesini yaymak için *Açık Söz* gazetesini yayımlamıştır. Resulzade daha sonra *Doğru Söz* gazetesini haftalık olarak yayımlamıştır. Bu dönemde Müsavat Fırkası; *İstiklal* gazetesini, Es-Erler; *İl*, Ahrar Fırkası; *Doğru Yol*, Menşevikler⁷; Halkçı dergilerini yayımlamışlardır. 1918 yılında

³ Tuncer Gülensoy, “Türk Dili Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Türkler*, Cilt:3, Ankara 2002, s.1148.

⁴ Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, Ankara:Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991, s.89.

⁵ Tudeusz Swietochowski, “1920 Öncesinde Rus Azerbaycan’ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası”, (Çev. S. Gömeç), Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt.22, Sayı.34, Ankara 2003, s.179

⁶ Hacı Zeynel Abidin Tagiyef, Azerbaycan’ın eğitim, ekonomik ve kültürel alanda gelişmesini sağlayan kişilerin başında gelmektedir. Öğrencilere burs vermekle yetinmeyerek okulların inşa edilmesini sağlamıştır. Azerbaycan’da Darülmualimat, Ziraat Okulu ve Bakü’de ilk tiyatro okulu inşa ettirmiştir. Okulların yanında Azerbaycan’da Topçubaşev Ali Merdan Bey’in idaresinde Rusça *Kaspi*, Ahmet Ağaoğlu ile Hüseyinzade Ali Bey idaresinde çıkan Türkçe *Hayat*, Haşım Bey tarafından çıkartılan *Yeni Hayat* gazeteleri, Hüseyinzade Ali Bey’in *Füzuyat* dergisi gibi Rusya ve Kafkasya Türklerini siyasi ve toplumsal menfaatini savunacak dergi ve gazeteler onun ekonomik destekleri ve himayesinde çıkarılmıştır. Azerbaycan’ın saygın isimlerden Hacı Zeynel Abidin Tagiyef eğitim, gazete ve toplumsal faaliyetlerinin yanında ekonomi alanında Azerbaycan’a hizmet etmiştir. Tagiyef Bey, Bakü’de ortaklık kurmadığı ticari şirket kalmamıştır. Türk sermayedarların önderi olarak özellikle Ermeni sermayedarlarına karşı Türk sanayicilerini korumaya çalışmıştır. Bütün Kafkas’ ya da tek tekstil fabrikasını sahibi olan Hacı Zeynelabidin Tagiyef’i Azerbaycan’ı istila eden Bolşevik Ruslar tarafından malvarlığına el koyulmuştur. Bundan dolayı sarayında değil ucuz ve kiralık bir dairede ölmüştür. Azeri, “Hacı Zeynelabidin”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.2, (19 Ekim 1924), s.8-9.

⁷ Menşevikler, Bolşevik Devrimi sonucunda dışarı çıkmak zorunda kalanlara verilen isimdir. Terminolojik olarak “Beyaz Rus” muhacir veya mülteci sıfatı, Rusya dışında Romanov hanedanı, Çarlık rejimine bağlı Bolşevik Devrimi karşıtı elitlere verilen isimdir. E. Burak Atmaca, *Sovyetlere Muhalefet*

Gence’de Ağaoğlu Ahmet Bey tarafından *Türk Sözü* gazetesi çıkarılmış ancak 1920 yılında Ruslar tarafından Azerbaycan, Türkistan, İdil-Ural ve Kırım’ın işgal edilmesinin ardından basın-yayın faaliyetlerine son vermiştir.⁸ Azerbaycan’daki aydınlar gerçekleşen işgalden dolayı öncelikle Türkiye, ardından Polonya, Almanya vb. ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Aydınlar gittikleri ülkelerde basın yayın faaliyetlerine Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt dergileri ve Bildiriş gazetesi ile devam etmişlerdir. Bu çalışmaların sonucunda muhaceret basını ve muhaceret aydınları oluşmuştur.

Lenin önderliğindeki Bolşevikler, özgürlük ve eşitlik vaatleriyle Çarlık Rusya hâkimiyetindeki halkları kendi tarafına çekmiş ve 1917 Ekim Devrimi ile yönetimi ele geçirmiştir. Lenin, “İtikadınız ve kıyafetleriniz, milli ve kültürel müesseseleriniz tamamen hürdür, kimse onlara dokunamaz. Kendi hayatınızı kurun: Bu sizin hakkınızdır.” sözlerini vermiştir.⁹ Bu sözlere istinaden 1917-1920 yılları arasında Kafkasya, İdil- Ural ve Türkistan’daki¹⁰ milletler bağımsızlıklarını ilan etmişler. Ancak Bolşevikler iktidarlarını pekiştirdikten sonra uyguladığı ilk politika, bağımsız olan bu milletlerdeki milli hükümetleri kaldırıp yerlerine Sovyet idaresini kurmak olmuştur. İkinci uygulanan politika ise ekonomik ve kültürel Sovyetleştirme politikasıdır.¹¹

Uygulanan ekonomik, sosyal ve kültürel politikalar sonucu oluşturulan Sovyet İmparatorluğunda kurulan bu idarelerde kendinden önceki Çarlık dönemine göre daha çok milleti bünyesinde toplamasına rağmen, bu milletleri ne yok edilmiş ne de kendi potasında eritebilmiştir. Varlıklarına çok bağlı olan bu milletler, Sovyet yönetiminden ayrılmak için mücadele etmişlerdir.¹² Rusya Türkleri, Sovyetlerin uyguladığı bu baskı politikalarına karşı milliyet şuuru sayesinde ayakta kalmışlardır. Milliyet şuuru Türk

Türk Siyasi Muhacirlerin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1924), Ankara: Karakum Yayınları, 2020, s.43.

⁸ “Azeri Matbuatının Muhtasar Tarihçesi” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.9, (1 Mart 1926), s.5-6.

⁹ Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Milletler*, Cilt:2, (Çev: Z. Yüksel), Tercüman Yayınları, İstanbul 1985, s.219-220.

¹⁰ Günümüzde genel olarak Orta Asya olarak bilinen bölge için Türkistan kavramını kullanmayı tercih ettik. Çünkü bölgenin tarihi adı Türkistan’dır. Orta Asya kavramı ise Sovyet-Rus politikaları sonucunda ortaya çıkmış, bölgedeki Türk kavimleri arasında birleşmeleri engellemek için kullanılmıştır. Türkistan kavramı Sovyet döneminde de 1936 yılına kadar kullanılmıştır.

¹¹ Caroe, a.g.e., s. 219-220.

¹² Kurat, a.g.e., s.7.

toplumunda tarihin en eski çağlarından itibaren mevcuttur.¹³ Milliyet; dil, din, ırk, ekonomi, coğrafya ve siyasi etkenlerle oluşan çevredir. Millet ise toplumsal iradenin tesisiyle gerçekleşmektedir. Durkheim görüşüne göre: “Etnik saikler veyahut sadece tarihi sebeplerle aynı kanunlar altında yaşamak ve vahit bir devlet teşkil etmek isteyen insan grubuna millet denir.”¹⁴

Millet olma yolunda toplumsal iradenin oluşturulmasında gazeteler önemli rol almıştır. Mehmet Emin Resulzade’nin tabiriyle “Gazetelerin bugünkü milliyetler teşekkülünde oynadıkları rol malumdur.”¹⁵ Gazeteler ve diğer basın yayın faaliyetleri ile yayılan fikirler bütün evlere ulaşmakta bunun yanında okurlar sayesinde ağızdan ağıza yayılmaktadır. Azerbaycan’ın ilk gazeteleri de bu kimliği desteklemek ve Azerbaycan’ın kurtuluş mücadelesini kazanmak için çıkarılmıştır.

Türk siyasi muhacir aydınların, kalemleri güçlü, eleştiri yanları baskın, toplumda önemli değer gören radikal kişiliklerdir. Bu aydınların tecrübeleri 1923 ile 1934 yıllarında arasında Türkiye’de yayımlanan “*Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt*” dergilerinin ve *Bildiriş* gazetesi ile sınırlandırmıştır. 1923-1934 yılları arasının sınırlandırılmasının nedeni ise Türkiye’ye gelen aydınlar 1923 *Yeni Kafkasya* dergisi ile başlattıkları basın yayın faaliyetlerini 1934 yılında Sovyet baskısı yüzünden sonlandırmak zorunda kalmışlardır. Zaman aralığı ve kaynakların yanında çalışma bölgesi belirlenirken kaynaklarda yer verilen makale ve haber analiz edilmiş, haber ve makalelerin yoğunluğuna göre ana ve alt başlıklar belirlenmiştir. Türkistan bölgesinin Batı Türkistan olarak sınıflandırmamızın iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi araştırma kaynaklarında fazla yer verilmemesi ikincisi ise araştırma döneminde Doğu Türkistan’ın Çin egemenliğinde olmasıdır. Araştırmada yukarıda adı geçen gazete ve dergilerin seçilmesinin önemli bir nedeni vardır. Türkiye’deki tarih bilimi içinde birinci elden kaynak özelliğiyle siyasi dergi ve gazeteler dahilinde bu dönem aralığında Türk dünyasındaki Sovyet politikaları hakkında geniş bilgiye yer

¹³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1970, s. 11-13.

¹⁴ Mehmet Emin Resulzade, “Azeri Matbuatının Şanlı Hatırası” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.9, (4 Ekim 1924), s.1-2.

¹⁵ Savaş Açıkkaya, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, Kayseri 2010, 403-420

vermesidir.

Dört bölümden oluşan tezin, giriş bölümünde Azerbaycan Türklerinin muhaceret tarihi ve bu sürece destek olan ilk aydınlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Birinci bölümde Türkiye’ye gelen aydınların çıkardıkları “*Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt* dergilerinin ve *Bildiriş* gazetesinin ” yayım amacı, ilkeleri ve yazar kadrosu hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde gazete ve dergilerden incelenen haber ve makaleler ışığında Sovyetlerin Türk dünyasındaki siyasi politikalarına, üçüncü bölümde ekonomi politikalarına ve dördüncü bölümde ise sosyal ve kültürel politikalarına yer verilmiştir.

Bilimsel akademik çalışmalarda en önemli unsurların başında araştırmanın amacı ve yöntemi gelmektedir. Bu çalışmada, 1923 ve 1934 yılları arasındaki tarihsel süreçte Azerbaycan, İdil-Ural ve Kırım ile Batı Türkistan’da yaşanan siyasal, ekonomik ve sosyal ve kültürel durumu hakkında Sovyet Politikalarının değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmada bu üç bölgede yaşayan Türklerin, Sovyetlerin siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel politikalarından ne ölçüde etkilendiğinin belirlenmesi ve alandaki literatüre bu konuda katkılar sunulması amaçlanmıştır.

Araştırmanın yönteminde tarama-derleme kullanılmıştır. Bu yöntem ile araştırmacı kendisinden önce neler yazıldığını inceleyerek çalışmasının bağlamını ortaya koymak durumundadır.¹⁶ Tarama derleme yöntemi ile söz konusu döneme ait gazetelerin, dergilerin, arşiv belgelerinin ve önceki çalışmaların incelenmesini içerir.¹⁷ Bu tarama sürecinde, derlenen kaynaklar kronolojik bir düzenlemeye tabi tutulmuş ve bu kaynaklar üzerinde değerlendirme yapılmıştır. Bu adımların tamamlanmasının ardından, sınıflandırılmış ve düzenlenmiş veriler sentezlenerek yazım sürecinde kullanılmıştır. Döneme ait kaynakların incelenmesi sonucunda elde edilen veriler üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır.

¹⁶ Fatih Yazıcı, “*Tarih için Metodoloji*”, içinde *Tarihsel Tarama*, (Editör: Ahmet Şimşek), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2016, s.222.

¹⁷ Şener Büyüköztürk, Ebru Kılıç Çakmak, Özcan Erkan Akgün, Şirin Karadeniz ve Funda Demirel, *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Pegem Akademi 35. Baskı, 2018, s.47.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN MUHACERET BASINI

Siyasi muhacir tanımı 20. asrın başlarında kendi toplumlarında uygulanan sömürgeci politikalara karşı muhalif olarak, özellikle Avrupa ülkelerine geçici ya da kalıcı iltica ederek siyasi örgütlenmeler sayesinde basın yayın faaliyetleri içinde bulunan küçük grupları temsil etmektedir. Bu grupların bulundukları ülkelerde ürettikleri yayınlar muhaceret basını olarak adlandırılmıştır. Türk dünyasındaki muhaceret aydınların temeli 19. yüzyılda atılmış ve bu asırda Azerbaycan’da sosyal ve kültürel alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin başında Azerbaycan dilinde ilk gazete olan *Ekinci* (1875-1877), Hasan Zerdabi tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra Ziya, *Ziya-yı Kafkasya* (1879-1884), *Keşkül* (1891-1893), *Şark-ı Rus* (1903-1905), bu dönemde çıkartılan diğer gazeteler arasında yer almıştır.¹⁸

Azerbaycan’da Cedidcilik olarak da bilinen yenileşme hareketlerini başlatan bu aydınlar, 19. Yüzyılda Hasan Zerdabi öncülüğünde başlayan yenileşme hareketini 20. yüzyılda aşağıda yer verilen aydınlar sürdürmüşlerdir. Bu aydınlar eserleriyle birlikte Ahmet Agayef (Ahmet Ağaoğlu) ve Hüseyinzade Ali Bey ile yayınladıkları *Hayat* (1904), Ahmet Ağaoğlu’nun tek çıkardığı *İrşad ve Terakki* (1905), Mehmet Emin Resulzade’nin yayınladığı *Açıksöz* (1915-1918) gazeteleri dönemin önemli örneklerindendir. Bunların yanında Hüseyinzade Ali Bey’in edebi alandaki *Füzûyat*’ı (1906-1907) ile Celil Mehmed Kulızade’nin mizah dergisi olan *Molla Nasreddin* (1906-1920) önemli dergiler arasındadır.¹⁹ Yukarıda yer verilen aydınlar 1905 Devriminde aktif rol alıp, Rusya bünyesinde yer alan Türklüğün basın alanında örgütlenmesinde ve siyasetinde aktif rol oynamışlardır. Bu aydınlar aynı zamanda Azerbaycan’dan Kırım’a İdil-Ural’dan Türkistan’a sürdürdükleri bağımsızlık hareketlerinin liderleri konumundadırlar.

Azerbaycan 27 Nisan 1920’de Bolşevik Ruslar tarafından işgal edilmiş ve Resulzade Bey ile diğer aydınlar ülkelerinden ayrılmak zorunda kalmışlardır.

¹⁸ Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:4, s.321.

¹⁹ Buniyatov, a.g.e., s.321.

Azerbaycan dışında faaliyetlerine devam eden aydınların büyük çoğunluğu İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a gelen Azerbaycanlı muhacir aydınlar sırayla; “*Yeni Kafkasya* (95 Sayı), *Azeri Türk* (32 Sayı), *Odlu Yurt* dergileri (31 Sayı) ve *Bildiriş* gazetesini (56 Sayı) çıkarmıştır. Resulzade Bey ve Azerbaycanlı muhacirlerin çıkardıkları bu yayınlarda sadece Azerbaycan'ın milli davası değil, özgürlükleri ellerinden alınmış Kırım, İdil-Ural ve Türkistan hakkında haber ve makalelere yer verilmiştir.

Yukarıda adı geçen ülkelerde iktidarı ele geçiren Bolşevikler, kurdukları Sovyet İmparatorluğu ile Çarlık dönemine göre daha çok milleti bünyesinde toplamasına rağmen, bu milletleri ne yok edilebilmiş ne de kendi potasında eritebilmiştir. Kültürlerine bağlı olan bu milletler, Sovyet yönetiminden ayrılmak eğiliminde olmuşlardır. Sovyetler bu ayrılmaları engellemek için Çarlık yönetiminde olduğu gibi yeniden baskı ile siyasi, sosyal ve kültürel alanda Sovyetleştirme politikaları uygulamışlardır.²⁰ Bu baskı politikalarını, haksız istilayı ve yeniden bağımsızlık isteğini dünyaya duyurmak için mücadeleler veren aydınlar ve onlar tarafından yayımlanan dergi ve gazeteler bu amaçta aktif rol oynamıştır.

1.1. MUHACERET BASININ ÖNDE GELEN AYDINLARI

Mehmet Emin Resulzade, Bakü'nün Novan kasabasında doğmuş. Resulzade'nin babası Hacı Molla Ekber, annesi Zalkızı Zıynet'tir. Ailesinden ve çevresinden aldığı dini bilgilerin yanında Farsça ve Arapça dillerini öğrenmiş. Rus-Tatar mektebini bitirdikten sonra lise düzeyindeki eğitimine Bakü'de devam etmiştir. Resulzade Bey okul yıllarında Azerbaycan'da yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasi olaylardan etkilenmiş. Bunun sonucunda Rusya Müslümanları arasında ateşlenen İnkılapçılık hareketlerinden etkilenmiş, Gaspralı İsmail Bey'in kurduğu Usul-i Cedid okullarının görüşlerini benimsemiş ve milli meselelerle ilgilenmeye başlamıştır. 1902 yılında Rus emperyalist yönetimine karşı “Müslüman Gençlik Teşkilatı'nı” kurmuştur. Daha sonra bu cemiyet, arkadaşları tarafından 1904 yılında Sosyal Demokrat Himmet partisine dönüştürülmüştür.²¹

²⁰ Yuluğ Tekin Kurat, *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, (Yayına Hazırlayan: S. Enders Wimbush, Önsöz: Albert Wohlstetter), Forum Yayınları, Ankara 1990, s.7.

²¹ Yavuz Akpınar “Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)”, *DİA*, Cilt:35,2008 s.2.

Resulzade Bey sosyal-demokratlar tarafından çıkarılan; *Tekâmül, Yoldaş, Davet-Koç* vb. yayınları desteklemiş ve bu yayınlardaki yazılar ile “insanlara hürriyet, milletlere istiklal” düşüncesini savunmuştur.²² Birinci Rusya İnkılabından sonra Bakü’de sansür yasasından etkilenmeden çıkarılan ilk gazete olan *Hayat*, 1906 yılında *İrşad, İrşad ve Terakki* gazetelerinde ve *Füzûyat* dergisinde görev almış. Bunların yanında 1907 yılında haftalık çıkarılan *Tekâmül* gazetesinin başyazarlığını yapmıştır.²³

1905 Rus İhtilalinden sonra oluşan özgürlük ortamı sayesinde Azerbaycan’da; gizli, açık siyasi, sosyal, kültürel faaliyetler ortaya çıkmış ve birçok gazete ve dergi bu dönemde yayımlanmıştır.²⁴ 1908 yılında İran'a mülteci olarak giden Resulzade Bey, 1911 yılında bu ülkeden ihraç edildikten sonra Türkiye'ye gelmiştir. İstanbul’da daha önceden tanıdığı Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey ile buluşmuş; Kazan Türklerinden Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp olmak üzere İttihat ve Terakki Partisinin temsilcileri ile tanışmış. 1912’de Türk Ocaklarının çalışmalarına katılarak *Türk Yurdu* dergisinde yazılar yazmıştır. 1913 yılında Romanov hanedanlığının yıkılması sonucunda çıkan genel afı Azerbaycan’a dönmüştür.²⁵

Resulzade Bey, I. Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan Cemiyet-i Hayriyyesi’nin yanında yer almıştır. 1914-1916 yılların arasında çıkarılan *Dirilik* dergisinde makaleler yazmış ve 1917 yılında *Kardaş Kömeği* dergisini çıkarmıştır.²⁶ Ekim Devrimi sonucunda Çarlık Rusyası’nın yıkılması ile siyasi partiler kurulmuş daha önce kapatılan Müsavat Partisi Resulzade Bey başkanlığında yeniden faaliyetlerine başlatılmıştır. 26 Ekim 1917 yılında Müsavat Partisi’nin 1. Kurultayında, Resulzade Bey Azerbaycan Devletinin kurulacağını beyan etmiş.²⁷ 28 Mayıs 1918 yılında kazanılan Azerbaycan bağımsızlığından sonra Millî Komite başkanı seçilmiş ve devletin cumhurbaşkanı olmuştur. Resulzade Bey, Azerbaycan’ın uluslararası tanınmış bir devlet olması için büyük çaba göstermiş ancak 27 Nisan 1920’de

²² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünme Tarihi*, İstanbul 1982, s.134

²³ Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz ve Yılmaz Özkaya, *Yeni Kafkasya Yazıları (1925-1926)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s.133.

²⁴ Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz ve Yılmaz Özkaya, *Yeni Kafkasya Yazıları (1923-1927)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s.3.

²⁵ Paul DUMONT, *Türk Yurdu ve Rusya Müslümanları 1911-1914*, (Çev. S.S. Gökgöz), *Türk Yurdu* Cilt 1 Editör: Murat Şefkatli, Tutibay Yayınları, Ankara 1998, s.17.

²⁶ Nesiman Yağublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 2015, s.8

²⁷ Musa Gasimov, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Türkler*, Cilt:19, Ankara 2002, s.199.

Bakü'nün Bolşevik Ruslar tarafından işgal edilmesiyle tutuklanmıştır. Tutuklanmasının ardından, Stalin sayesinde kaçmayı başaran Resulzade Bey'in böylece ölümüne kadar olan muhaceret hayatı yeniden başlamıştır. Resulzade 1922 yılının başında akademik çalışmalar yapma bahanesiyle önce Petersburg'a geçmiş, daha sonra bağlantıları sayesinde Finlandiya'ya kaçmıştır.²⁸ Finlandiya'dan 1923 yılında İstanbul'a geçen Resulzade Bey, Bakü hapishanesinden Moskova'ya götürülmesini sağlayan Stalin'e bir mektup yazmıştır. Resulzade Bey bu mektubunda, Stalin'in kendisine yardım etmesinin nedeni olarak, 1905 yılında gerçekleşen Rus devrimine karşı eylemlerinden dolayı tutuklanan Stalin'i Bakü hapishanesinden kaçırmak için yaptığı fedakârlıktan dolayı olduğunu yazmıştır.²⁹

Resulzade Bey, 1927 yılında İstanbul'da *Yeni Kafkasya* dergisi aracılığıyla Azerbaycan bağımsızlığı için mücadeleye devam etmiştir. *Yeni Kafkasya*'nın 1 Ekim 1927 tarihinde Sovyetlerin baskısıyla kapatılmasının ardından 1928 yılında *Azeri Türk* dergisini yayımlamış ve aynı yılın sonunda İstanbul'u terk etmek zorunda kalmıştır. Resulzade Bey, İstanbul'dan sonra Avrupa'ya geçmiş ve orada Azerbaycan'ın bağımsızlık davasını savunmaya devam etmiştir. Bu süreçte *Odlu Yurt* (1929-1931), dergisinin çıkartılmasında rol oynamış, *Promete'de* (1929-1939) ve *Kafkas* (1932-1938) dergilerinde yazılar yazmıştır. Resulzade, 1943 yılında Hamdullah Suphi Tanrıöver'in yardımıyla Türkiye'ye geri dönerek Türkiye'de Millî Eğitim Bakanlığı ile Milli Kütüphanede kamu görevini ifa etmiştir. Daha sonra Ankara'da 1949 yılında kurulan Azerbaycan Kültür Derneği'nin fahri başkanlığını yapmıştır. Azerbaycan dergisi ve daha birçok yayın organında yazılar yazmış olan Resulzade Bey³⁰ 6 Mart 1955'te vefat etmiştir.³¹

²⁸ Nesiman Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2015, s.8

²⁹ Resulzade Mehmet Emin, "Resulzade Mehmet Emin Bey'in Bir Mektubu" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, (1 Aralık 1923), s.5-6.

³⁰Bkz., Feyzi Akyüzüm, "Mehmet Emin Resulzade ve Çeşitli Cepheleriyle Azerbaycan İstiklal Davası", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Y:40, Sayı:282, Ankara 1991, s.56-66; Süleyman Büyükdag, "Mehmet Emin Resulzade'nin Kişiliği", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Y:28, S:229, Ankara 1979, s.44-50; Rıza Akdemir, "Azerbaycan'ın Büyük Mücadele Adamı Mehmet Emin Resulzade", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Y:33, S:247, Ankara 1994, s.52-55; İsmail Aka, "1920-1930 Yılları Arasında Azerbaycanlıların Yurt Dışındaki Kültürel Faaliyetleri", *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları*, Ankara 2002, s.57-59.

³¹ Yavuz Akpınar, "Mehmet Emin Resulzade", (1884-1955), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35, İstanbul, 2008, s.4.

Hüseyinzade Ali Bey 8 Mart 1864 yılında Bakü'ye bağlı Salyan ilinde üst sınıf bir ailenin oğlu olarak doğmuştur. Babası Molla Hüseyinzade, annesi Hatice hanımdır. Hüseyinzade Bey, ortaokulu bitirdikten sonra St. Petersburg'da Fizik-Matematik Fakültesi eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'yi bitirmiş ve 1900 yılında Askerî Tıbbiyeye Profesör olarak atanmıştır. II. Abdülhamid döneminde yapılan baskılardan dolayı 1903 yılında Azerbaycan'a sığınarak mevcut görevini bırakmıştır.³² Azerbaycan'da Ahmed Agayef ve Ali Merdan Topçubaşı ile millî harekete destek olmuş ve *Füyûzat* (1906-1907) gazetesinde yazılar yazmıştır. Füzuyat'ın yanında *Hayat ve Kaspîy* gibi gazete ve dergilere de katkıda bulunmuş ve ilk kez "Türkleşmek, İslamlaşmak, Batılılaşmak" düşüncesini beyan etmiştir. Bu katkılarından dolayı Yusuf Akçura onu *Türk Diyarında Panturanizm*'in öncülerinden olarak kabul etmiştir.³³

Bir başka Türkçü yazar Ziya Gökalp ise Hüseyinzade'nin Ahmet Ağaoğlu ile Azerbaycan'da Sünni ve Şii çatışmalarını yok etmek ve Türk birliğini sağlamak için çalıştıklarını bildirmiştir.³⁴ Gökalp ayrıca Hüseyinzade Bey için: "*Ali Bey Petersburg darülfünununda iki tesir altında kalmıştı: Panslavizm, sosyalizm. Ali Bey panslavizm'den Pantürkizm mefkuresini çıkardığı gibi, sosyalizmden de halkçılık ahlâkını aldı.*" demiş ve bundan dolayı Hüseyinzade Ali Bey'i Türkçülüğün ve halkçılığın rehberi olarak kabul etmiştir.³⁵

"Saadet" Cemiyeti, 1906 yılında Azerbaycan tacir ve din adamları tarafından klasik yöntemlerle eğitim yapan okulların açılması ve milli düşüncelerin yayılması için kurulmuştur. Hüseyinzade 1910-1911 yılları arasında bu cemiyete bağlı "Medrese-i Saadet" mektebinde müdürlük görevini yapmıştır.³⁶ 1912 yılında Balkan Savaşının sonucu olarak Selanik'in kaybedilmesi ile Hüseyinzade Bey İstanbul'a gelmiştir. Hüseyinzade Bey İstanbul'da Ziya Gökalp sayesinde Türk Ocağına katılmış ve birlikte Türkçülüğün fikri yönünü geliştirmişlerdir. Bu aydınlar geliştirdikleri Türkçülük

³² Yavuz Akpınar, "Turan Ali", *DİA*, C.41, İstanbul 2012, s.408-409.

³³ Dumont, a.g.e., s.19.

³⁴ Bilge Ercilasun, "XX. Yüzyılın Eşiğinde Dört Türk Aydın: Gaspıralı İsmail, Hüseyinzade Ali, Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet", *Türkler* Cilt:14, Ankara 2002, s.1546.

³⁵ Zafer Toprak, "İkinci Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, Sayı 1, Bahar 1977, s. 14.

³⁶ Nesrin Sarıahmetoğlu, "Azerbaycan'da Eğitim ve Basın", *Türkler*, Cilt:19, Ankara 2002, s.491-492.

ideolojisi, İttihat ve Terakkiye devlet politikası olarak uygulatmayı sağlamıştır. 1913 yılında Celal Sahir'in yönetiminde yayın hayatına başlayan *Halka Doğru* dergisinin yazar kadrosunda yer almıştır.³⁷ 1918 yılında Meavera-yı Kafkas Hükümetinin kurulmasının ardından Ahmet Ağaoğlu ile siyasi müşavir olarak Kafkasya'da görev almış ve Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasına hizmet etmiştir. 1926'da Bakü'de toplanan 1. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'ne katılan Türk heyetinde M. Fuad Köprülü ile katılmıştır.

Ali Bey Hüseyinzade'nin bir şahsiyet olarak Türkiye'de değerlendirilmesi bakımından Prof. Dr. Bilge Ercilasun'un düşünceleri dikkat çekicidir:

"Meşrutiyet döneminde yazılarıyla ve çeşitli çalışmalarıyla Türkçülük akımı içinde yer alan yazarların adları dış Türklerin Meşrutiyet yıllarındaki mücadelelerde, hatta Cumhuriyet Türkiye'sinin şekillenmesinde inkâr edilemez rolleri olduğunu gösterecek niteliktedir: Azerbaycan'dan Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Kırım ve İdil-Ural'dan Ayaz İshaki, Yusuf Akçura, Sadri Maksud! Arsal, Zeki Velidi Togan"³⁸

Türk dünyasının aydınlanmasında önemli rol oynayan Hüseyinzade Ali Bey 17 Mart 1940 yılında vefat etmiştir.

Mirza Bala Mehmetzade, 13 Ağustos 1898 yılında Bakü'de doğmuştur. Babasını küçük yaşta kaybettiği için Mirza Bala ve iki kardeşi annesi tarafından büyütülmüştür. Annesine ekonomik yönden yardımcı olmak için hem çalışmış hem de eğitim hayatına devam etmiştir. İlkokul mezuniyetinin hemen ardından lise seviyesindeki Bakü Teknik Okulunda eğitimine devam etmiştir.³⁹ Okul yıllarında Resulzade Bey tarafından çıkarılan, *Açık Söz* gazetesinde milli konular hakkında yazılar yazmıştır.

1912 yılında "*Nefi-Elm yahut Elimin Sonu*" kitabı yayınlanmış. 1915 yılında

³⁷Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı," içinde: *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1983)*, Gelişim Yayınları, İstanbul 1984, s. 8-11.

³⁸ Bilge Ercilasun, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit, 1. Türkçü Tenkit*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1995, s.73.

³⁹Sebahattin Şimşir, "Karaca Ahmet'te Bir Azerbaycanlı: Mirza Bala Mehmetzade (Bakü 1898-İstanbul 1959)", *Üsküdar Sempozyumu* (12-13 Mart 2004 İstanbul, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt.2, İstanbul 2004, s.610-912. <http://ktp.isam.org.tr/?url=makalesbv/findrecords.php>, erişim tarihi: 12.05.2023.

31 Mart 1918’de Bolşevikler, Ermeni silahlı güçleriyle birlikte Bakü’yü işgal etmiş ve bu işgalden dolayı Bakü’den kaçarak Tiflis’e geçmiş, burada “İttifaki-Müteellimin” teşkilatını kurmuştur. Kurduğu teşkilatın yanında *Gençler Yurdu* adlı dergide editör olarak çalışmıştır. Osmanlı ordusunun yardımıyla Bakü’nün Rus ve Ermeni işgalinden kurtarılmasının ardından Bakü’ye dönen Mirza Bala, bir müddet *Açık Söz*, *İstiklal* ve *Azerbaycan* gazetelerinde çalışmış. 27 Nisan 1920’de Azerbaycan’ın Ruslar tarafından yeniden işgal edilmesiyle Mehmetzade, gizli Müsavat Partisine rehberlik etmiş ve 1923 yılına kadar gizli bir şekilde çalışarak *İstiklal* gazetesinin 19 sayısını yayımlamıştır.⁴⁰ Bolşevikler, “Eski Müsavat Partilileri” tutuklamaya başlayınca Bakü limanından kalkan İran vapuru ile kaçmıştır. İran’ın Reşt şehrinde gizlenen Bala, bir süre burada siyasi faaliyetlerine devam etmiş ve buradan *Yeni Kafkasya* dergisine yazılar göndermiştir. 1927 yılının yaz ayında İstanbul’a geçmiştir. İstanbul’da bir yandan hukuk fakültesinde okurken diğer yandan *Yeni Kafkasya* dergisinde yazı işleri müdürlüğü ve yazarlık yapmıştır. 1928 yılında Mehmed Emin Resulzade ve Mehmed Sadık ile *Azeri Türk* dergisini yayımlamaya başlamıştır. Bu dergide Azerbaycan ve Rusya’da yaşayan Müslüman Türklerin milli davaları ile ilgili tarih, coğrafya, ekonomi ve siyaset içerikli makaleler yazmıştır. *Azeri Türk*’ün kapatılması ile 1929 yılında *Odlu Yurt* dergisinde yazılarına devam etmiştir. Mirza Bala, makalelerinde farklı nedenlerden dolayı şu mahlasları kullanmıştır: “*Nuhoğlu, A. Kut, M.M. Mehmetzade, M.B., Dağdemir, Ali Kutluk, M. Kutluk*”.⁴¹

Sovyet Rusya’nın Türkiye Cumhuriyeti’ne baskı kurması üzerine Türkiye’den ayrılmak zorunda kalan Mirza Bala, Polonya’da yaşamak zorunda kalmıştır. Mirza Bala, 1926-1938 tarihleri arasında “Prométhée: Organe de Défense Nationale des Peuples Opprimés de l’U.R.S.S.” ismini alan dergide ve birçok Türkçü dergide yazılar yazmıştır.⁴² Bu dergilerin yanında Berlin’de çıkartılan *İstiklal* (1932) ve *Kurtuluş* (1934-1938) dergilerinde de makaleler yazmıştır. Mirza Bala 1939 yılında Almanya tarafından Polonya’nın işgal edilmesinden dolayı İstanbul’a tekrar dönmüştür.

⁴⁰ Afgan Veliyev, *Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade 1898-1959*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006, s.51.

⁴¹ Neriman Görgünay Kırzioğlu, “Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri”, *Üsküdar Sempozyumu* (23-26 Mayıs 1996 Kayseri), Kayseri 1996, s.394-396. <http://ktp.isam.org.tr/?url=makalesbv/findrecords.php>, erişim tarihi: 12.05.2023.

⁴² Halil İnalçık, “Osmanlı Tarihinde Dönemler”, *Türkler*, Cilt:1, Ankara 2002, s.181.

Türkiye’de Millî Eğitim Bakanlığı tarafından İslam Ansiklopedisinde memur olarak görevlendirilmiştir. 1947’de Azerbaycan Kültür Derneğinin açılmasında rol oynamıştır. 1955 yılında Azerbaycan Milli Merkezinin başkanlığına getirilen Mirza Bala, 8 Mart 1959’da İstanbul’da vefat etmiştir.⁴³

Ali Merdan Topçubaşı 1863⁴⁴ yılında Tiflis’te dünyaya gelmiş, Tiflis’te temel eğitiminin ardından 1888 yılında Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesini derece ile bitirmiştir. Müslüman olduğu gerekçesiyle akademik kariyer yapmasına izin verilmeyen Topçubaşı’na, Hristiyan olması için teklifi yapılmış ama o bu teklifi kabul etmemiştir.⁴⁵ Topçubaşı Bey, Hacı Zeynelabidin Bey himayesinde Azerbaycan’ın edebiyat, tiyatro, basın ve yayın faaliyetlerinin ilerlemesinde önemli rol oynamıştır. Ali Merdan Bey’in idaresinde Rusça *Kaspi* gazetesi yayımlanmış. 1905 yılında Rus sansürünün etkisinden uzak ilk gazete olan *Hayat* gazetesini çıkarmıştır.⁴⁶ Bunların yanında Ali Merdan Topçubaşı, Azerbaycan’da okullaşmanın artması için Hacı Zeynelabidin Tagiyev’in maddi destekleriyle 1901 yılında Bakü’de Kızlar Mektebi’ni açmıştır. Okulun açılışında Topçubaşı’nın tebrik yazısında şunları söylemiştir: “Müslüman kadınlara, öz analık ve kadınlık vazifelerini bildirmek için, talim ve terbiyenin büyük önemi vardır. Cehaletten kurtulma yoluna çıkış mektep ile başlar.”⁴⁷ Topçubaşı Bey’in bu konuşmasından kadınların eğitime ne kadar önem verdiği ve kadınların eğitim hayatına yer almasının önünü açtığı anlaşılmıştır.

1905 yılından sonra avukatlık görevini sürdüren Topçubaşı hakkında, Mehmet Emin Resulzade şunları aktarmıştır: “Onun hayata atıldığı çağlarda Rusya’daki Türkler’in ve bilhassa Azerbaycanlıların milli yaşayışlarında yeni bir devir başlamıştı.

⁴³ İsmail Türkoğlu, “Mirza Bala Mehmedzade”, *DİA*, Cilt:2, s.271-272.

⁴⁴ Ali Merdan Bey’in doğum tarihini Yavuz Akpınar “1865” olarak belirtmiştir Yazar Cemil Hasanlı ise “1863” olarak tarihlendirmiştir. Hasanlı, makalesinde Ali Merdan Topçubaşı’nın doğum tarihini dipnotta bir arşiv belgesine dayanarak 6.4.1870 olarak da vermiştir. Topçubaşı’nın Paris Saint-Cloud mezarlığındaki kabir taşında 1863 tarihi verilmiştir. Ancak kişisel arşivindeki öz geçmişinde 1865 tarihi verilmiştir. Fatma Uygur, “Bolşevik İhtilali Sürecinde Fransa’nın Kafkasya Politikası ve Ali Merdan Topçubaşı’nın Diplomatik Mücadelesi”, *1.Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kaskas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu* (13-16 Eylül 2018 Bakü), s.199. <http://ktp.isam.org.tr/?url=makalesbv/findrecords.php>, erişim tarihi: 12.05.2023.

⁴⁵ Tefvik Orkun Develi, *Azerbaycan’da Modornitenin Kurusu Unsuru Olarak Milliyetçilik*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Dr. Tezi), Muğla 2018, s.295.

⁴⁶ Azeri, “Hacı Zeynelabidin” *Yeni Kafkasya*, 19 Ekim 1924, Yıl: 2, Sayı:2, s.25.; Azeri, “Azeri Matbuatının Muhtasar Tarihçesi” *Yeni Kafkasya*, 1 Mart 1926, Yıl: 3, Sayı:9 s.6-7.

⁴⁷ Cemil Hesenli, “Rusya Türklerinin Lideri Ali Merdan Bey Topçu Başı” (Akt. Hüseyin Adıgüzel), *Türk Dünyası Araştırması*, Sayı:127, İstanbul 2000, s.142-145.

Ahundzade Mirza Fetali, Zerdabi Hasan Bey ve Gaspıralı İsmail Mirza gibi aydınların canlandırdıkları milli kültür hareketi ilerliyor ve bu hareket siyasi hukuk davası haline geliyordu.” Bu hukuki mücadeleyi Duma’da ve Rusya Müslümanları Kongresinde savunmaya devam etmiştir. Topçubaşı, Rusya Müslümanlarının haklarını savunmak için, A. Hüseyinzade, A. Ağaoğlu, B. Ahmet ve A. Maksut ile “İttifak-ı Müslim” partisini kurmuş ve 1917 yılına kadar aktif siyaseti sürdürmüştür.⁴⁸

Topçubaşı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nde büyükelçi olarak görev yapmıştır. Bu görevinin ardından dışişleri bakanlığına getirilmiş, Paris Barış Konferansı’nda ABD başkanı W. Wilson’la görüşen Topçubaşı, görüşmede milletlere kendi kaderlerini tayin etme hakkını tanıyan “Wilson Prensipleri” gereğince Azerbaycan istiklalinin savunmuştur. Bu mücadele sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ABD, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya gibi büyük devletler tarafından tanınmasını sağlamıştır. 27 Nisan 1920 yılında Azerbaycan’ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesi ile Paris’te kalmış olan Topçubaşı, 5 Kasım 1934 yılında Paris’te hayatını kaybetmiştir.⁴⁹

Ahmet Akif Ağaoğlu, 1869 yılında Azerbaycan’ın Şuşa şehrinde doğmuştur. Ağaoğlu Azerbaycan’da ve Türkiye’de ilk yıllarda Ağaoğlu Ahmed, olarak bilinen Ahmet Bey soyadı kanunu ile Ahmet Ağaoğlu isim ve soy ismini almıştır. İlkokul eğitimini Şuşa mahalle okulunda alan Ağaoğlu Bey, Üniversite eğitimi için Petersburg Politeknik Enstitüsü’nün Yüksek Mühendislik Okuluna gitmiştir. Burada bir buçuk yıl eğitim aldıktan sonra Kafkasya ikliminden olumsuz etkilenmiş ve hastalandığı için eve dönmüştür. 1888 yılında Paris’te Sorbonne Hukuk Fakültesi ve Kollége de France’dan mezun olmuştur. Pariste tanıştığı Dr. Esat Paşa ve Ahmet Rıza Bey gibi Türkçü aydınların etkisinde kalarak Türkçü-İslamcı görüşü benimsemeye başlamıştır.⁵⁰

Yüksekokul eğitimini 1894 yılında tamamladıktan Azerbaycan’a dönen Ağaoğlu, Tiflis, Şuşa ve Bakü’de öğretmenlik yapmıştır. Öğretmenliğin yanında “milli uyanış hareketine” katılmıştır. Bu hareket içinde Türk ve Müslümanların haklarını

⁴⁸Mehmet Emin Resulzade, “Kurtuluş”, 1934. N.2, s.35.

⁴⁹Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s.101-106.

⁵⁰<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ahmet-agaoglu-1869-1939/>, Erişim Tarihi:28.03.2024.

korumak için yayımlanan *Kaspiy* (1903), ve *Şarki Rus* (1903) gazetelerinde yazılar yazmıştır. 1904 yılında yayımlanan *Hayat* gazetesinin kadrosunda yer almış ve 1905'te *İrşad'ı* gazetesini çıkarmıştır. Bunların yanında 1906 yılında Rusya'da yaşayan Türklerin hakkını korumak için *Difai* adında siyasi derneği kurmuştur. 1908 yılında Bakü'de çıkardığı *Terakki* gazetesinin faaliyetleri nedeniyle Rus yöneticilerin baskılarından dolayı 2. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye'de 1911 yılında Türk Ocağının kurulmasında yer almış ve *Türk Yurdu* dergisinin yayımlanmasında yer almıştır. Rusya'da gerçekleşen ihtilalin ardından 1918 yılında Azerbaycan dönmüş ve Azerbaycan meclisine üye seçilmiştir.⁵¹

1919 yılında İngiltere-Azerbaycan görüşmelerine başkan olarak görevlendirilen Ağaoğlu, Paris Barış Konferansına giderken uğradığı İstanbul'da İngilizler tarafından tutuklanmıştır. Ağaoğlu Malta'ya sürgüne gönderilmiş ve bu sürgünden 1921 yılında Ankara'ya dönebilmiştir. Ankara'da Hakimiyet'i Milliye gazetesinin başyazarı olmuştur. 1931 yılına kadar Ankara Hukuk Fakültesinde hocalık yapmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda yer alan Ağaoğlu Bey, parti kapatılınca İstanbul Darülfünun'da Öğretim Üyesi olarak görev almıştır. Vefatına kadar *Kültür Haftası* ve *İnsan* dergilerinde yazılar yazan Ağaoğlu Bey, 19 Mayıs 1939'da vefat etmiştir.⁵²

1.2. MUHACERETİN İLK BASIN ORGANI YENİ KAFKASYA DERGİSİ

Yeni Kafkasya dergisi, 26 Eylül 1923 ile 15 Ekim 1927 tarihleri arasında İstanbul'da, 95 sayı yayımlanmış ve Azerbaycan muhaceretinin ilk yayın organı olmuştur. Ayda iki sayı ve 16 sayfa olarak yayımlanan siyasal, toplumsal ve sanatsal bir dergidir. Derginin sahibi ve başyazarının Resulzade Bey olduğu herkes tarafından bilinmesine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti ile Bolşevik Rusya'nın politikalarından dolayı 4. sayıya kadar Resulzade Bey'in adı görülmez. Ayrıca Resulzade o dönemde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmadığından, derginin sorumlu müdürlüğünde olması çok zordu. Bunun için gerçek adının yerine "Azeri" mahlasını kullanmış ve 54. sayıya

⁵¹ Nuri Yüce, "Ahmet Ağaoğlu", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:1 s.465-466.

⁵² Salih Zeki Haklı, "Ahmet Ağaoğlu'nun Batılılaşma Düşüncesinde Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Kültürel Değişimi", *Dergi Park*, Yıl:2018, Cilt:15,Sayı:54,s.119.

kadar *Yeni Kafkasya*'nın müdürlüğünü Dağıstanlı Seyyid Tahir üstlenmiştir. Onun ardından sorumlu müdürlüğe Ahmed Hakkı getirilmiştir.⁵³

Yeni Kafkasya'nın 12'nci sayısında yer alan "İran Gazetesinin Bir Mütalaası Münasebetiyle" adlı haberde *Yeni Kafkasya* dergisinin amacı; "Kafkasya Türklerini Bolşevik usulü aleyhine tahrik ve komünizm siyasi idaresinin Kafkasya'da uyguladığı mezalimi dünyaya duyurma ve Kafkasya Türklerinin Rusya pençesinden kurtulmasını temin etmektir." olduğu bildirilmiştir. *Yeni Kafkasya*, kendisinin hiçbir siyasi fırkaya bağlı kalmaksızın Kafkasya milletlerinin gerçek istiklal ve hürriyetlerine kavuşmaları için mücadele edecektir. Bunun yanında *Yeni Kafkasya* sadece Kafkasya milletleri için değil Dağıstan, İran, Afganistan, Türkistan memleketleri için de mücadele etmiştir.⁵⁴

Derginin abone sayısı hakkında yeterli bilgiye yer verilmemiştir. Ancak bu konuda Resulzade'nin aktardığına göre; *Yeni Kafkasya*'nın Bolşevik zulmü altındaki bütün Türk ve İslam milletleri hakkında haberler verdiği için oldukça rağbet gördüğünü ve Türkiye'de Türk Ocakları heyetinin bütün şubeleri olarak dergiye abone olmak için başvuruda bulunduğu bilgisini vermiştir.⁵⁵

Yeni Kafkasya dergisinde, Türkistan, İdil-Ural ve Kazan gibi esir milletlerde yaşanan önemli hadiselerin değerlendirildiği haberlere ve makalelere yer verilmiş. Bu bölgelerde yaşayan muhabirler sayesinde alınan haberler sütunlara taşınmış ve yer verilen ülkelerin basın faaliyetleri takip edilmiştir.⁵⁶ Dergide özellikle 28 Mayıs 1918, Azerbaycan İstiklali ve 27 Nisan 1920 İstila günleri sebebiyle özel sayılar yayımlanmıştır. Bu özel sayılar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Bolşevik Kızıl Rusya tarafından işgali ile yıkılması hakkında o günleri gören ve bu olaylarda rol oynayan Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala gibi insanların yazdıkları birinci elden kaynak bilgilerdir. Bu özel sayılar birinci elden kaynak özelliği taşımasından dolayı geleceğin tarihçilerine ışık olmasından dolayı önemlidir. İstiklal ve istila gibi önemli günlerin yer alması, Azerbaycan bağımsızlık davasının her zaman canlı kalmasını

⁵³ Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz ve Yılmaz Özkaya, *Mehmet Emin Resulzade Yeni Kafkasya Yazıları (1923-1927)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017, s.25.

⁵⁴ "İran Gazetesinin Bir Mütalaası Münasebetiyle" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.8-10.

⁵⁵ Mehmet Emin Resulzade, "İkinci Yıla Geçerken" *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.1, (4 Ekim 1924), s.1.

⁵⁶ Cem Karakılıç, *Yeni Kafkasya Mecmuasına Göre Rusya'nın Azerbaycan Politikası (1923-1927)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış YL. Tezi), Ankara 2005, s.20-34.

sağlamıştır.⁵⁷

Yeni Kafkasya dergisinin ilk sayısında derginin amacı ve programı hakkında “Ateş Çalan Promete” adlı başyazı yayımlanmıştır. Promete⁵⁸ (Prometheus), Yunan mitolojisine göre Zeus’a karşı gelerek insanlığa ateşi sunduğu için Kafkas dağlarında zincirlenmiş yarı tanrıdır. Her sabah gelen kartal onun ciğerini parçalamış, ancak gece yeniden iyileştiği için bir sonraki gün kartal tarafından ciğeri yeniden parçalanmıştır. Bu koşullarda bile boyun eğmeyen Promete, Zeus’tan ve diğer tanrılardan af ya da yardım istemez.⁵⁹ Azerbaycan ismi ile özdeşleşen ve medeniyetin kurulmasında öncülük etmiş olan bu mukaddes ateşi yeryüzüne indiren Promete ile Kafkasya arasındaki benzerliğe yer verilmiştir. Promete’yi (Azerbaycan’ı) diden acımasız kuş kartaldır. Bir asırdan beri Kafkasya, Türkistan, İdil- Ural ve Kırım Türklerini parçalayan Rusya emperyalizmin tuğrasının dahi kartal olması manidardır. Promete tekrar parçalanıyor, tekrar iyileşiyordu. Türk dünyası da zaman zaman bağımsızlık yolunda harekete geçtiği zaman iki başlı kartal tarafından yeniden zayıf bırakılmıştır.⁶⁰ Dergide sıklıkla simgesel renklere (Siyah, Kara, Kızıl) yer verilmiştir. Bunlardan kızıl renk Bolşevik Rusları, Kara-siyah kartal ise Çarlık Rusya’sını temsil etmektedir.

Promete efsanesinin ve *Hürmüz ile Ehriman*⁶¹ savaşını emsal göstererek, Kafkasya, Türkistan ve diğer Türk akvamının onlarca yıl Rusya imparatorluğunun sembolü olan “çift başlı (siyah) Kartal’a karşı savaşan, *Yeni Kafkasya* için bağımsız Kafkasya, İdil-Ural, Kırım, Türkistan harekete geçirdiği esnada peş peşe Rus istilasına maruz kaldığını ancak bu sefer “Rusya Tuğrası olarak çift başlı kartal” taşıyan Çarlık

⁵⁷Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz ve Yılmaz Özkaya, *Yeni Kafkasya (1923-1924) 1. Yıl*, İstanbul: Teas Press, 2018,s.1-6

⁵⁸Önceden Gören, Kâhin anlamına gelen Promete (Prometheus), Yunan mitolojisine göre Zeus’a karşı gelerek insanlığa ateşi sunduğu için Kafkas dağlarında zincire vurulmuş haldedir. Her gün bir kartal gelerek onun ciğerini dider, fakat gece tekrar iyileşir ve yarın yine aynı süreç yaşanır. Buna rağmen promete boyun eğmeyen, özgürlük düşüncesinde taviz vermeyen ve cesur davranışlarıyla öne çıkan, Zeus’tan ve diğer tanrılardan af veya yardım dilenmez. Zeus ile Prometheus arasındaki bu kavga özgürlük ve kölelik kavgasıdır. Prometheus Ölmeden önce son sözünü söyler ve sonra ölür. Kıyamet de kopsa son söz özgür düşüncendir. Bkz. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi İstanbul 1996, s.254-257; Derman Bayladı, İstanbul: Mitoloji Sözlüğü, Say Yayınları, 2005,s.434-436.

⁵⁹ Bayladı, a.g.e., s.434-436.

⁶⁰ “Ateş Çalan Promete” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (20 Eylül 1923), s.1.

⁶¹ Zerdüştilik’te iyilik tanrısı Ahura Mazda’nın İslam literatüründeki adı Hürmüz’dür. Sasaniler döneminde (3. yüzyıl) Zerdüştiliğin eski Zervanizm’den etkilenerek bir nevi değişime uğramasından sonra iyilik ruhunun Ahura Mazda ile özdeşleştirildiği ve böylece iyiliği Tanrı Hürmüz’ün, kötülüğü de Ehrimen’in temsil ettiği bir düalizmin ortaya çıktığı ileri sürmektedir. Detaylı Bilgi için Bkz. Mustafa Sinanoğlu, “Hürmüz”, TDVİA, Cilt:18, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s.495-496.

Rusya'sı yerine "orak çekiç" taşıyan Bolşevik Rusya olarak geldiklerini belirtmiştir. Çarlık Rusya'sı ile Bolşevik (Sovyet) Rusya arasındaki eski yeni karşılaştırılması özelinde Rus-Bolşevik-Komünist düzeni "Kızıl emperyalizm" olarak nitelenmiştir. Bu kızıl emperyalizme karşı Azerbaycan ve diğer Türk akvamının bir gün gelip zincirini kıracağına ve kendisini diden Kartal'dan tamamen kurtulacağına inanılmıştır.⁶²

Yeni Kafkasya isminden dolayı Bolşevik Rusya'nın güdümünde yapılandırılan Bolşevik Kafkasya Cumhuriyetlerinin akla olabileceğinden dolayı isimle neyi anlatmak istedikleri hakkında açıklamalara yer vermişlerdir:

"Rusya tuğrasının değişmesi ile Kafkasya'nın yenilenmesi zor olacaktır. Kafkasya'dan Rus askerleri çıkmadıkça, adı kızıl ya da siyah kartal fark etmez görevini yapmaya devam edecektir. *Yeni Kafkasya* ancak Şark milletlerini heyecanlandıran milli hâkimiyet ve istiklal düşüncesinin hâkim olması ve "Kafkasya Kafkasyalılarındır" ülküsü gerçekleştiği gün var olacaktır."⁶³

Bugünkü Kafkasya "kartal" Rusya'sının değilse de "orak" Rusya'sınıdır fakat Kafkasyalıların değildir. Çarizm yerine bugün Rusya'da Bolşevizm askerleri yerini almıştır. Bolşevizme karşı mücadele etmek ve bağımsızlığın yeniden kazanılması için çıkartılan *Yeni Kafkasya* dergisi hakkında bilgiler verilmiştir.

Yeni Kafkasya Dergisinin yayın ilkeleri aşağıda sıralanmıştır:

- 1- "*Yeni Kafkasya* milliyetçi, radikal ve demokrattır.
- 2-*Yeni Kafkasya Türkçüdür: Türklerin harsî tearüflerini, medenî irtibatlarını manevi vahdet ve istiklallerini istihdaf eder.*
- 3-*Yeni Kafkasya, Türk davasının Azerî cephesini müdafaaya mükellef Azerbaycan ihtilalcilerinin mürevvic-i efkârıdır.*
- 4-*Yeni Kafkasya, Kafkasya milletlerinin Rusya esaretinden kurtulmasını ve müstakbel Rusya istilasına karşı muvaffakiyetle durmasını temin için Kafkasya'nın konfederasyon şeklinde birleşmesi taraftarıdır.*
- 5-*Yeni Kafkasya yalnız Azerbaycancılık, Türkçülük ve Kafkasyacılıkla kalmaz; o şarttaki millî istiklal hareketini de terviç ettiği efkâr manzumesinin cuz'-i tamamı olarak benimser. Şark'ın radikal bir surette asrileşmesini bütün*

⁶² E. Burak Atmaca, *Sovyetlere Muhalefet Türk Siyasi Muhacirlerin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1924)*, Ankara: Karakum Yayınları, Ankara 2020, s.43.

⁶³ "Ateş Çalan Promete" *Yeni Kafkasya*, Yıl: 1, Sayı:1, (26 Eylül 1923), s.1.

samimiyetiyle istikbal eder.

6-Yeni Kafkasya bilhassa Rusya emperyalizmine karşı mücadele eder. O, Çarizm'i olduğu kadar, Bolşevizm'i de Türk dünyası için muzır ve Kafkasya'ya düşman görür."⁶⁴

*Yeni Kafkasya dergisinin yayın ilkelerinden sonra amaçlarını ve ideolojilerinin esasları şöyledir; Rusya'ya karşı bir kale, Kafkasyalılar arasında ve Rus karşıtı kuvvetlerle birliktelik, bütün bunlar bizi amacımıza ulaştıran bir yoldur. Amacımız ise Azerbaycan Türk Halk Cumhuriyetinin istiklalidir.*⁶⁵

Mehmet Emin Resulzade ve dava arkadaşları Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığına kavuşacağına olan inançlarını kaybetmeden *Yeni Kafkasya* ile Azerbaycan ve Bolşevik yönetimi altındaki Türklerin milli davalarını savunmuşlardır.

Dergide tespit edilen yazar isimleri: A. Battal (Abdullah Battal Taymas), A. Cevad (Ahmed Cevad), A. Hamid, A. Şeyhülislamzade, Abdülkadir, Ahmet Zeki Velidi (Togan), Akçura (Yusuf), Ali Mansur, Ali Merdan (Topçubaşı), Ayaz İshaki (İdilli), Ayn Ayn (Başharf Kısaltma), Ayn Kaf (Kısaltma), Azerbaycanlı Ali Kemal, Azeri (Takma ad), Azerizade (Takma ad), Başkurdistanlı Abdulkadir (Abdulkadir İnan), Cafer Sadık, Daşdemir (Takma ad), Demircioğlu (Takma ad), Falih Rıfkı (Atay), Genceli (Takma ad), Gültekin (Takma ad), Gürcü (Takma ad), Hüseyinzade Kara, İdiloğlu (Takma ad), İsmail Zühtü, Kafkasyalı (Takma ad), Kazanlı (Takma ad), Kazım (Takma ad), Kemal (Takma ad), Kırımlı Cafer Seyid Ahmet (Kırımer), Mehmed Emin Resulzade, M. Emin (Mehmed Emin Resulzade), M. Garip (Takma ad), Mirza Bala, M.B (Mehmedzade Mirza Bala), Mahmud Fuat, Maksim Gorgi, Mehmet Ali Salih, Mehmet Fuat Toktar, Mehmedzade Molla Saci, Mustafa Çokyayoğlu, Muzaffer Şerif, Necati, Sadri Maksudi (Arsal), Sin Sinan (Takma ad), Şefi (Rüstembeyli) Şin Elif (Başharf Kısaltma), Şin Mim (Başharf Kısaltma) ve Türkistanlı Ahmet Naim'dir.

Başta Azerbaycan ve diğer Rusya Türklerinin haklarını savunan, yayımlanan makaleler ve haberlerle büyük yankı uyandıran *Yeni Kafkasya* dergisinin kapanması için Türkiye Cumhuriyeti'ne 1927 yılında Ruslar tarafından baskılar yapılmıştır. Bu

⁶⁴ Mehmet Emin Resulzade, "Tuttuğumuz Yol" *Azeri Türk*, Y.1, S.1, (1 Şubat 1928), s.1..

⁶⁵ "Beşinci yılın Başlangıcında" *Yeni Kafkasya*, Y.5, S.1, (1 Ekim 1927), s.1.

baskıya karşılık şu çağrı yapılmıştır; “Biz de ey dostlar, Türklüğün Rusluğa, Azerbaycan’ın Moskova’ya, Kafkasya’nın Rusya’ya, milliyetin komünizme, hürriyetin esarete, demokratizmin diktatörlüğe ve istiklalin istilaya karşı açtığı büyük cidalin mukaddes umdelerini terviç ve müdafaa eden bu sayfaları yaşatalım! Yaşasın şanlı cidal, yaşasın istiklal!”⁶⁶ Ancak Sovyetlerin baskıları nedeniyle 1 Ekim 1927 tarihli “*Yeni Kafkasya*”nın 94. sayısı Bakanlar Kurulunun kararı ile “*İstanbul’da Yayımlanan Yeni Kafkasya Dergisi’nin zararlı neşriyat yapması*” nedeniyle yayın hayatına son verilmiştir.⁶⁷

1.3. AZERİ TÜRK DERGİSİ

Yeni Kafkasya Dergisi’nin 1927 yılında kapatılmasının ardından Mehmet Emin Resulzade, Sovyet Rusya karşısında eğilmeyerek muhaceretin ikinci dergisi olan *Azeri Türk*’ü 1 Şubat 1928 yılında İstanbul’da yayımlamıştır. Derginin başlığında, “Azeri Muharrirlerin Muavenet-i Tahririyesi ile on beş günde bir yayımlanır. Edebî, İctimaî ve Siyasî Milliyetperver Mecmua” ibaresi yer alır. Derginin, ilk 20 sayısı Arap harfleri ile son 12 sayısı ise Latin esaslı yeni Türk alfabesi ile yayınlanmıştır. Mesul müdürlüğünü Mehmet Sadık’ın yaptığı mecmua, “Hususa mazlum ve mahkûm Türk illerinin istiklal davasını teyit ve milliyet mücahitlerini tebci eder.”⁶⁸

Azeri Türk Dergisi, içerik ve yazar kadrosu açısından, *Yeni Kafkasya* dergisiyle neredeyse aynı özellikleri taşımaktadır. *Azeri Türk*’ün *Yeni Kafkasya* dergisinin devamı niteliğinde olduğu, M. Emin Resulzade’nin aşağıda yer alan “Tuttuğumuz Yol” başlıklı yazısında yer verilen bilgilerin özeti olarak *Azeri Türk* derginin savunduğu ilkeler;

1. *Azeri Türk*, Azerbaycan Türkçülüğünün esaslarını tahsil edecektir,
2. *Azeri Türk*, halkçıdır,
3. *Azeri Türk*, Azerbaycan Türklüğünü diğer Türk dünyasından uzaklaştıracak her türlü engelleri yıkmak ve harsi Türk irtibatını tahripkâr tesirden muhafaza etmektir,
4. *Azeri Türk* sadece demokrat değil, aynı zamanda radikaldir.

⁶⁶ “Dördüncü Yıl” *Yeni Kafkasya*, Y. 4, S.1, (1 Ekim 1926), s.1.

⁶⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu:30.18.1.1, Yer No.26.54.13, 29.09.1927.

⁶⁸ *Azeri Türk*, Y.1, S.1, (1 Şubat 1928), s. 17.

5. *Azeri Türk*, milli istiklal davasının yalnız genel iyileşme, toplumsal esasların uygulanmasıyla kuvvetleneceği kanidir.⁶⁹

Resulzade Bey, derginin “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin istiklalinin iadesi” için elinden gelen her şeyi yapacağını belirterek son verir. Bu yazının dışında Resulzade çok sayıda yazısı dergide yer aldığı görülmektedir: Demokrasinin Geleceği 1-4, Milli Harsa Karşı Bolşevik Zaferi, Rusya’da Vaziyet, Rusya’da Milliyet Meselesi, Fransa’da Seçkiler, On Senelik Azim ve Cihad vb. yazılara bakıldığında Resulzade’nin tecrübesinin ve ne kadar zengin bir fikir adamının olduğu o görülmektedir.⁷⁰ “Ana hatlarını yukarıda yer verdiğimiz bu yol milliyet ve demokrasi, hürriyet ve istiklal uğrunda her dem mütezayit bir muvaffakiyetle ilerleyen bugünkü Şark’ın yoludur. Bu yolun şanlı başçısı Türk illerinin ağabeyi, Şark milletlerinin asrileşmekteki büyük rehberi Cumhuriyet Türkiye’sidir.”⁷¹ Türk toplulukları içerisinde bağımsız olduğu için Türkiye Cumhuriyeti yol gösterici olarak görülmektedir. Resulzade tarafından Şark milletlerine örnek teşkil edecek bir ülke olarak telaffuz edilmektedir.

Azeri Türk Dergi ikinci yılbaşında programını yayımlar:

- “1. *Azeri Türk* Azerbaycan istiklal davasını müdafaa etmek vazifesini deruhte eden milliyetperverlerin naşir-i efkarıdır.
2. Esarete bulunan Türk ülkelerinin kurtuluş ve istiklallerini terviç eyler.
3. *Azeri Türk* bilhassa Ruslukla mücadele eder.
4. Kafkasya milletlerinin Rusya esaretinden kurtuluşunu ve müstakbel Rusya’nın istilasına karşı birleşmelerine taraftardır.”⁷²

Sovyet sisteminde bütün halkların eşit olmasını ilkesine rağmen Ruslar haricindeki diğer milletlerin bu bütünün içinde yer almaması ve ezilmesi bundan dolayı kurtuluş ve istiklallerini kazanmaları gerektiği üzerine dikkatleri çeken dergi, kendisini de bu esarete bulunan milletlerin yanında olarak addetmektedir. Bu konuda özellikle üzerine düşen görevi de layığıyla yapacağını taahhüt eder. Sovyet Rusya’nın

⁶⁹ Mehmet Emin Resulzade, “Tuttuğumuz Yol”, *Azeri Türk*, Y.1, S.1, (1 Şubat 1928), s.1-2

⁷⁰ Sabahattin Çağın, “Azerî Türk Dergisinin Bibliyografyası”, *Kardaş Edebiyatlar*, Sayı:40, Erzurum 1997, s.19-20.

⁷¹ Resulzade, *agm*.s.1.

⁷² “İkinci Yıl Başında”, *Azerî Türk*, Y. 2, S. 1, (16 Şubat 1929), s. 1.

Azerbaycan özelinde İdil-Ural, Kırım ve Türkistan'daki Ruslaştırma politikasına⁷³ karşı açıktan açığa mücadele edeceğini belirtmiştir.

Derginin yazar kadrosunda; A. Caferoğlu, Atilla, Ayn Fe, Ayn Hamid-zade, Ayn Kaf, Azeri, Çoşkun, Daşdemir, Elif Uran, Elif Mim, Elif Nun, F. Özdemir, Federalist, H. Mustafa, Azeri, İskender Azeri, Kemal, Kırımlı Cafer Seyid Ahmed, Lam Cim Mim, M. A., M. Sisyanlı, Mehmet Sadık, Mehmetzade Mirza Bala, Mir, Mim Elif, Mustafa Özdemir, R. Amircanlı, Resulzade Mehmet Emin, Resulzade Emin, S. Tekin, Sadık-zade Emin, Şefi, Y. Ali ve Yusufbeyli Nesibi'dir. *Azeri Türk* dergisinin birinci yılın sonlarında muhaceret aydınları içerisinde Mehmed Sadık ile Şefi Rüstembeyli ve Mehmed Emin Resulzade arasında “*Azeri Türk* Gençler Birliği” üzerinden bir anlaşmazlık ortaya çıkmış ve Resulzade ve onu takip edenler ayrılarak “*Odlu Yurt* Dergisini” yayımlamaya başlamışlardır.

1.4. ODLU YURT DERGİSİ

Odlu Yurt dergisi Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala Mehmetzade liderliğinde *Yeni Kafkasya* ve *Azeri Türk* dergilerinden sonra İstanbul'da çıkan üçüncü dergidir. *Odlu Yurt* dergisinin ilk sayısı 1 Mart 1929 tarihinde yayımlanmıştır. 1929-1931 tarihleri arasında aylık olarak 40 sayfa ve Latin alfabesiyle toplam 31 sayı yayımlanmıştır. Dergi kapağına Azerbaycan haritasının üzerine sekiz köşeli ışık saçan yıldız çizilmiştir. Dergi “Milli Azerbaycan Fikriyatını Tevcih Eden Aylık Mecmua” olarak tanıtmıştır. Derginin başyazarı Resulzade, ayrıcalık sahibi Abbaskulu Kazımzade⁷⁴ ve sorumlu müdürü Kemal

⁷³ “Ruslaştırma Politikası” hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nadir Devlet, *Çağdaş Türkler: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, Çağ Yayınları. 1993, s.412-414.

⁷⁴ *Bildiriş* gazetesinin sahibi olarak görev yapan Kazımzade, 1905 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin üyesi olmuş, 1911 yılında da Müsavat Partisinin kurulmasına öncülük etmiştir. Kazımzade, 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunda da görev almıştır. Abbaskulu Kazımzade'nin yakın arkadaşı olan Mehmet Emin Resulzade, Müsavat Fırkasının açılmasıyla ilgili şunları aktarır; “1911 yılının sonbaharı idi. Arkadaşların gizli toplantı ve istişare yeri olan rahmetli Kazımzade'nin mağazasının arka odasında Abbas Beyle beraber oturuyorduk. Arkadaşlarımızdan merhum Tağı Nağioğlu içeri girdi ve “Gürcülerin, Ermenilerin ve Rusların siyasi partileri var. Bizim neden bir partimiz olmasın, biz de bir parti kuralım” dedi. Birkaç günlük müzakerenin ardından partiyi kurduk.” Kazımzade, Azerbaycan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra M. Emin Resulzade ile Azerbaycan'dan ayrılmıştır. Resulzade ve Kazımzade, Azerbaycan dışında da çalışmalar yürütmüşlerdir. Abbaskulu Kazımzade, *Bildiriş* gazetesinde görev almadan önce M. Emin Resulzade'nin başyazarlığını yaptığı *Odlu Yurt* dergisinde, derginin sahibi olarak çalışmıştır. Bkz. Mustafa İnce, “Azerbaycan Muhaceretinin Etkili Bir Yayını; Bildiriş Gazetesi (1930-1931)”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Karabük Üniversitesi, Cilt.6, Sayı:2 Karabük 2016, s.546, Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi-Milli Azerbaycan Müsavat Halk Fırkası Tarihi*, Fırka Divanı, Berlin, 1938, s.52, Aygün Attar, Sebahattin Şimşir, *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2013, s.118. Attar ve Şimşir, a.g.e., s.148.

Bey'dir.⁷⁵

Odlu Yurt dergisinin yazarları; M. E. Resulzade, Mirza Bala, A. Arazlı, A. Caferoğlu, Alaettin, Metin, A. Mir Kasım, A. Oran, A. Uran, Abdullah Cevdet, Alptekin, Azeri, Azerbaycanlı Baykara, Bir Türk, C. Sadık, Cafer Sadık, Daşdemir, Demircioğlu, Eşref, F. A., Gültekin, H., H. Hulki, Hamdullah Suphi, Hilal Münşi, Kemal, Kırımlı C. Seyid Ahmet, M. Ağaoğlu, M.B. Mehmedzade, M. Çelebioğlu, Mehmed Sadık, Mir, Mustafa, Çokyayoğlu, N., Naki, Necati, Noy Jordaniya, O.T., Y.A, Y. Ali, Yey Elif ve Yusufbeyli Nesib'dir.

Milli Azerbaycan fikrini destekleyen *Odlu Yurt* dergisinin, ilk sayısında yayın ilkeleri, "hizmet ettiği fikirler" başlığı altında yer verilmiştir. Dergi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ülküsünü kabul ettirmek için, milliyetçi, halkçı, radikal ve istiklal düşüncesinden kopmayarak bütün Kafkasyalıları ortak düşman karşısına çıkarmayı amaçlamıştır.⁷⁶

Odlu Yurt dergisinde, Çarlık, Bolşevik ve Komünist Rusların isimleri değişse de emellerinin değişmediği bildirilmiştir. Azerbaycan istiklalini söndürmek için kullandıkları programın aynı olduğu ve temel amacın Azerbaycan işgali ile Ruslaştırma hedeflediklerinin anlaşılmasıdır. Bunun için; derginin 1. sayısında yer verilen "Çehremiz" makalesinde; *Odlu Yurt*, sözcüğünün karşılığı yarı yarıya Azerbaycan olduğu anlatılmıştır. Yarı yarıya değerlendirilmesinin nedeni hali hazırda iki Azerbaycan vardır: Birincisi Bolşevik Rus istilasına uğrayan ve benimseyen "Kızıl Azerbaycan" ikincisi ise yüreğinde hürriyet ve istiklal davasının sönmez ateşini taşıyan "Milli Azerbaycan!" *Odlu Yurt* dergisi Milli Azerbaycan düşüncesini savunan ve kendinden önce yayınlanan *Yeni Kafkasya* ve *Azeri Türk* dergilerinin yolunu izlemiştir. Kızıl istilanın, akıttığı masum kanlarla söndürmek istediği bu bağımsızlık ideali, bu mukaddes od, Azerbaycan topraklarının altında saklı od'a benzer! *Odlu Yurt*, yüreği bağımsızlık için atan bütün Türk gençlerine manevi bir güç teşkil eder ve asla söndürülemez bir ateştir. Milliyet ve İstiklal davası 20. yüzyılın en kuvvetli ve en hâkim ülküsüdür. Başta yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere Azerbaycan, İdil-Ural, Kırım ve Türkistan bu büyük yola girmiştir. *Odlu Yurt* ise kaybedilen

⁷⁵ "*Odlu Yurt*, Y.1, S.1, (1 Mart 1929), s.1-40.

⁷⁶ "*Odlu Yurt İdaresinden*", *Odlu Yurt*, Y.1, S.1, (1 Mart 1929), s.41.

özgürlüğün yeniden kazanılmasında yukarıda verilen kavimlerin en güçlü sesi olacaktır.⁷⁷

Derginin ilk makalesinde kaleme aldığı yazıdan anlaşılacağı üzere, Rusların Azerbaycan'ı işgalini “Kızıl İstila” olarak adlandırmış ve bu istilaya karşı milli hâkimiyet ve istiklali kazanmak için toplumsal farkındalık oluşturmayı hedeflemiştir. *Azeri Türk*, kültürünü Avrupa tarzında harmanlarken, milli kültürünü ve bütün Türk dünyası ile olan akrabalığını ihmal etmemiştir. İstanbul muhaceretinde *Yeni Kafkasya* ile başlayan yayınlar *Azeri Türk* ve *Odlu Yurt* ile devam ederek aynı amaca hizmet için yayımlandıklarını ortaya koymaktadır. İstiklalin kazanılması ve aydınlanmış bir Azerbaycan oluşturulması amaçlanmıştır. Bugünün Rusya'sına bakıldığında 140 milyon nüfusa sahip olduğu ve bu nüfusun 30 milyonu Ukrayna'dan, 13 milyon Türkistan'dan ve 12 milyonu ise Kafkasya'dan oluşmaktadır. I. Dünya Savaşı sonucu doğan yeni milli devletler ve milliyetçi hareketlere bakıldığında Rusya'nın da sonunun Avusturya ve Osmanlı Devleti gibi olacağı aşikârdır.⁷⁸

Odlu Yurt'un Türk dünyasından bağımsız olamayacağı derginin üçüncü yılındaki sayısında şöyle bahsedilmiştir: “Milli Azerbaycan yayın faaliyetlerinin sekizinci yılını teşkil eden bu üçüncü yılımıza girerken; feryatlara, hak ve hürriyet için milliyet ve istiklal için, cumhuriyet adına koparılan figanları dile getirdiğimiz aziz vatanımızla kahraman milletimiz kanlar içinde çırpınmaktadır. Başta Azerbaycan olmak üzere bütün Kafkasya, Türkistan, Kırım, Kazan, Başkırteli köylü isyanları ile talan edilmiş, kanlı, çok acı ölüm kalım mücadelesine atılmıştır. Bu mücadelenin gerçek sebebi olan Bolşevizm olduğu herkes tarafından bilinmektedir.”⁷⁹

Sovyet Hükümeti, *Yeni Kafkasya* ile *Azeri Türk* dergilerinin kapatılmasında yaptığı gibi Türkiye Cumhuriyeti hükümetine baskı uygulamış bu sayede *Odlu Yurt* 'un, “*Komşu ve dost hükümet aleyhinde neşriyatta bulunması*” sebebiyle ve Azerbaycan siyasetinin daha fazla himaye edilmemesi amacıyla 1931 tarihinde kapatılmıştır.⁸⁰

⁷⁷ Mehmet Emin Resulzade, “Çehremiz”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.1, (1 Mart 1929), s.1-5.

⁷⁸ Resulzade, *agm*.s.4-5

⁷⁹ “Üçüncü Yıl”, *Odlu Yurt*, Y.3, S.1, (Mart 1931), s.1-2.

⁸⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1-2, Yer No:22.59.13, 17.08.1931.

1.5. BİLDİRİŞ GAZETESİ

Bildiriş, 7 Ağustos 1930 yılında İstanbul’da yayın hayatına başlamış ve toplam 58 sayı yayınlanmış haftalık gazetedir. *Bildiriş*’in idare merkezinin adres ve telefon bilgileri; *İstanbul Pangaltı Şafak Sokağı No: 60, Beyoğlu. Tel. 3999*” olarak yer verilmiştir. Gazetenin sahibi A. Kadızade’dir. *Bildiriş*’ in 44. Sayısına kadar sorumlu müdürü olarak Kemal adı yer almaktadır ancak 45. sayıdan itibaren B. Süleyman görevi devralmış, 56. Sayıdan itibaren de genel yazı işleri müdürü olarak da Mirza Bala’nın adı görülmektedir. Gazete 10 Eylül 1931 tarihli 58. Sayısıyla yayını durdurulmuş ve Bakanlar kurulunun kararı ile kapatılmıştır.⁸¹

Bildiriş, genel olarak Rusya topraklarında gerçekleşen olayları aktarmıştır. Gazetenin ilk sayısındaki sunuş yazısında *Bildiriş*’in yayın politikasına, içeriğine ve amaçlarına yer verilmiştir:

“7 Ağustos 1930’dan sonra her hafta muntazam intişar⁸² edecek olan “*Bildiriş Gazetesi*” yakın ve uzak şarkta, bilhassa Türk dünyasında cereyan eden siyasi, milli, harsi ve içtimai hareketler hakkında mevsuk⁸³ malumat vermekle Türk efkari umumiyesinin tenvirine çalışacaktır. Türk dünyasının yegâne müstakil ve şarkın yegâne Cumhuriyeti olan Türkiye’deki âlemşümül ıslahat hareketini terviçe *Bildiriş Gazetesi* bu hususta ve Türkiye’nin alelumum iktisadi harsi, edebi ve içtimai yenilikleri hakkında okuyuculara malumat verecektir. *Bildiriş gazetesi* Azerbaycan, Türkistan, Edil Ural, Şimali Kafkasya, Kırım, Gürcistan ve Ukrayna da cereyan eden hadiseleri bildirmekle beraber Sovyet Rusya’ya ait siyasi, iktisadi, içtimai hayat safhalarını gösteren vak’alar hakkında dahi karileri tenvir edecektir. *Bildiriş Gazetesi* İran, Afgan, Hint gibi şark memleketleri hakkında malumat vereceği gibi, Mısır, Suriye, Filistin Hicaz gibi Arap dünyasındaki vakaya ait dahi kendi sütunlarında yer verecek ve Avrupa’da cereyan eden mühim havadisi kaydetmeye çalışacaktır.”⁸⁴

Bildiriş gazetesinin yukarıda yer verdiğimiz programı incelediğimizde

⁸¹ BCA, Fon Kodu: 30.18.1-2, Yer No:22.59.13, 17.08.1931.

⁸² Gazete veya dergi çıkma, yayımlanma, <https://sozluk.gov.tr/>.

⁸³ Belgeye dayanan, doğru, doğruluğuna güvenilen, sağlam. <https://sozluk.gov.tr/>.

⁸⁴ *Bildiriş*, No:1, (7 Ağustos, 1930), s.1

İstanbul’da yayımlanan *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk ve Odlu Yurt* dergilerinin devamı niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. *Bildiriş* gazetesi Türkiye’deki siyasi ve içtimai durum hakkında bilgi vereceği ve bunun yanında Azerbaycan başta olmak üzere Türkistan, İdil-Ural, Kuzey Kafkasya, Kırım, Gürcistan ve Ukrayna’da meydana gelen gelişmeleri de aktaracağını duyurmuştur.

Bildiriş gazetesinde yer verilen esas bölümleri şunlardır: “*Azerbaycan’da*”, “*Sovyet Rusya’sında*”, “*Türkiye dâhilinde*”, “*Kırım*”, “*Şimali Kafkasya’da*”, “*Edil-Ural elinde*”, “*Başkurdistan’da*”, “*Kazak Kırgız Elinde*”, “*Türkistan’da*”, “*İran’da*”, “*Ukrayna’da*”, “*Rusya’da*”, “*Sovyetlerde*”, “*Son haberler*”, “*Muhtelif haberler*”, “*Beynelmilel Hayat*”.

Dört sayfadan oluşan gazetenin ilk sayfasında “*Bildiriş*” imzasıyla yayımlanan başyazı dışında Azerbaycan ile ilgili haberler manşette olmak üzere, Rusya’da meydana gelen diğer olaylara önemine göre yer verilirken, ikinci sayfa üst kısım itibari ile Azerbaycan ve başyazıda bahsedilen memleketlere ilişkin benzer haberlere devam edilmiştir. Alt kısımda ise dış ülkelere ilişkin haberlere yer verilmiş, zaman zaman da yazı dizileri yayımlanmıştır. Üçüncü sayfanın bir kısmı Türkiye’ye ayrılırken, bir de hatıra yayınlanmaya çalışılmıştır. Dördüncü sayfada ise Türk dünyası haberleri ile birinci sayfanın devamı olan haberler yer almıştır. *Bildiriş* gazetesinde yer alan yazıların genelinde yazarların imzası bulunmamaktadır. Başyazılar ilk sayılarda “*Bildiriş*” imzası ile daha sonra Mirza Bala’nın imzasıyla yayınlanmıştır. *Bildiriş* Gazetesinde ismi ya da imzası tespit edilen yazarlar alfabetik sırasıyla; A., B. E. Ağaoğlu, Başkurdistanlı, Abdülkadir (Abdülkadir İnan), H. Avcıköylü, H.D., Kırımlı Cafer Seyit Ahmet, Köylü, M. B., M. B. M-de, M. B. Mehmedzade, Mirza Bala, M.Ç., Resulzade Mehmed Emin, V. Murski ve Yakup Kadri yer almaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHACERET BASININA GÖRE TÜRK DÜNYASINDA SİYASİ GELİŞMELER

2.1. KAFKASYA'DA BOLŞEVİZM

Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kalan Kafkasya, Türkçe'de "Altın Yün" olarak betimlenmiş, Yunan efsanelerinde "Altın Post" diye adlandırılmıştır. Tarih boyunca bu bölge zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarının yanında, önemli coğrafi konuma sahip olmasından dolayı doğu ve batı arasındaki iktidar ve sömürge savaşlarının tam ortasında kalmıştır.⁸⁵ Genellikle dağlık olup, birbirine geçit vermeyen çok sayıda vadilerden oluşmuş olan bölgede çeşitli kökenlerden gelen milletler, tarih boyunca yaşanan işgallerden kendilerini koruyabilmiş ve kültürlerini sürdürebilmişlerdir. Bölgenin coğrafi açıdan başka bir özelliği, büyük devletler arasında bir tampon oluşturmasıdır. Araplar, İngilizler, Ruslar ve Türkler tarih boyunca, Güney Kafkasya ile ilgilenmiş ve bu nedenle bölge, zaman zaman çeşitli güçlerin egemenliğine girmiştir.⁸⁶ Kafkasya, Rusya İran ve İngiltere vb. ülkeler arasında yaşanan egemenlik mücadelesinden etkilenmiş, bunun sonucunda Rusya'nın hâkimiyetinde kalmıştır. I. Dünya Savaşı ile durum yeniden değişmiş, savaştan sonra oluşan olumlu atmosfer sonucunda Kafkasya'da Sovyet aleyhtarı milli istiklal düşüncesi ön plana çıkmıştır.⁸⁷

Bu istiklal düşüncesinin gerçekleşmesinde I. Dünya Savaşında yaşanan gelişmelerin pozitif etkisi olmuştur. Çünkü savaşın Çarlık Rusya'ya verdiği zararlar sonucunda 1917 yılının ocak ayında Rusya'da ortaya çıkan iç karışıklıklar, siyasi ve ekonomik buhranlar Şubat Devrimini meydana getirmiştir. Şubat Devrimi ile Çarlık Rejimi yıkılmış ve Rusya'da yönetimin Bolşevik geçici hükümetine geçirmiştir. Geçici Hükümet Kafkasya'da gücünü korumak ve amaçlarını gerçekleştirmek için 9 Mart 1917 tarihinde devlet Duması oluşturmuş, Kurulan Duma'ya Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan halkından temsilciler seçilmiş, ancak dönemin zor

⁸⁵"Ateş Çalan Promete" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.1.

⁸⁶İbrahim Ethem Atnur, *Çağdaş Türk Dünyası*, (Editörler: Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu), Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2018, s.58.

⁸⁷"Cumhuriyet İdaresi" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, (15 Kasım 1923), s.1-2.

şartlarından dolayı başarılı olamamıştır.⁸⁸ Güney Kafkasya'yı yönetmek için 15 Kasım 1917'de Tiflis'te kurulan hükümet diğer adıyla Transkafkasya Komiserliği Rusya halkları için milli bağımsızlık umudu olmuştur. Bolşeviklerin ilan ettiği “Rusya halklarının hukuki beyannamesi” ile “Rusya'nın ve Doğu'nun bütün Müslüman emekçilerine müracaatı” ilk adım şeklinde Çarlık Rusya'sına dahil olan halkların bağımsız olarak ayrılıp kendi milli devletlerini kurmalarına imkân yarattı. 11 Kasım 1917'de Güney Kafkasya'da faaliyet gösteren siyasi teşkilatların bir toplantısı yapıldı ve Gürcü Menşevikler bağımsız, yerel hükümet kurulmasını teklif etti. Hâkimiyet meselesi, Kurucu Meclis tarafından çözülene kadar bölgeyi idare etmek için Transkafkasya Komiserliği kurulmuştur.⁸⁹

Daha sonra yönetimi tamamen ele geçiren Bolşevikler, özellikle Güney Kafkasya üzerinde daha etkin olmak için Bakü Halk Komiserliği adı altında diğer adıyla Bakü Sovyetliğini kurmuş ve başkanlığına Ermeni asıllı Stephan Şaumyan'ı atamışlardır. Şaumyan çeşitli bahanelerle 31 Mart ve 1 Nisan 1918 tarihleri arasında Azerbaycan'ın başta Bakü olmak üzere ve diğer illerine saldırılar düzenlemiştir. Bu saldırılarda 12.000 Azerbaycan Türk'ü katledilmiştir.⁹⁰ Bakü'de ikamet eden bolşevikler ve Ermenilerin desteğiyle Sovyetlerin şehri ele geçirmesinin ardından Mart 1918'de Seym meclisi dağıtılmıştır. Bundan sonra Müslüman grubu Resulzade Bey'in başkanlığını yürüttüğü Azerbaycan Milli Şurası adını almıştır. Bu şura tarihte ilk kez Azerbaycan adıyla bir Türk devletinin kurulmasını sağlamıştır.⁹¹

Azerbaycan Rus olmayan milletlere, 1903 yılında İşçi Partisinin ikinci kongresinde kabul edilen ve parti programına dâhil edilen “Devleti oluşturan bütün milletlere tayin hakkı” sözü verilmiştir.⁹² Rusya'da ikamet eden Rus olmayan milletler verilen bu sözler ışığında Rusya'dan ayrılarak bağımsız hükümetler kurma mücadelesi başlatmışlardır.⁹³ Kafkasya'da verilen bu mücadeleler sonucunda 26 Mayıs 1918'de

⁸⁸ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 57-59.

⁸⁹ Atınur, *a.g.e.*, s.58.

⁹⁰ Elçin Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.s.323.

⁹¹ Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:4 s.320.

⁹² Edward Hallett CARR, *Sovyet Rusya Bolşevik Devrimi 1 (1917-1923)*, (Çev. O. Suda), Metis Yayıncılık, İstanbul 1989,s.381.

⁹³ Gürcü “Mavera-yı Kafkas'ın İkinci Defa İlhakı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, (15 Kasım 1923), s.2-3.

Gürcistan, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan ve Ermenistan halkı bağımsız cumhuriyetlerini kurmuşlardır. Bu cumhuriyetlerde yeni yönetimler sayesinde idare, mektep, ordu, dışişleri vb. alanlarda kurulan kurumlar ve yönetimler farklı devletler tarafından tanınmıştır. Ermenilerin, Gürcülerin ve Azerbaycan Türklerinin Bolşevik rejimi tanıyarak bağımsızlıklarını ilan etmelerinin ardından Osmanlı Devleti ve Enver Paşa, Bakü'ye yardım etmek ve sonra Türkistan'a ulaşarak Pan-Türkist Birliği kurmayı amaçlamışlardır. 1918 yılının Eylül ayında Türk Kuvvetleri Bakü'yü almasına rağmen Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de Mondros mütarekesini imzalamak zorunda kalmış ve bölgeden çekilmiştir.⁹⁴

Osmanlı Devleti'nin ayrılmasından sonra 17 Kasım 1918'de Azerbaycan'da İngiliz hâkimiyeti başlamıştır. İngiliz hâkimiyeti döneminde şehrin yer altı zenginlikleri İngilizler tarafından kullanılmış bu dönemde milli ordu genceye taşınmış ancak hükümet başkentteki faaliyetlerine devam etmiştir.⁹⁵ Bolşevikler İngilizlerin bölgede güçlenmesinden rahatsız olmuş ve 27 Nisan 1920'de Bakü'yü yeniden işgal etmiştir. Lenin, iktidarını pekiştirdikten sonra Ekim Devrimine destek olan işçi sınıfının ve doğudaki mahkûm milletlerin üzerine gitmiş ve şiddetli hapisler ve idamlar gerçekleştirilmiştir. Uygulanan hapislerin ve ölümlerin gerekçesi ise işçi sınıfının faşizme yönelmesi ve bölge halkının komünizme karşı ayaklanmaları olarak gösterilmiştir. Lenin, sadece hapis ve ölümlerle yetinmemiş ayrıca bu bahanelerin arkasına sığınarak Kafkasya'yı işgal etmiştir.⁹⁶ İşgal edilen bölgelerde Özbekistan'ın Buhara ve Hive kazalarında olduğu gibi milli hükümet ve meclis kaldırılmış, mevcut yönetimlerin yerine İhtilal Komiteleri ile idare etmeye başlamışlardır. Bu komitelerin başına getirilen komünistler Moskova'dan aldıkları talimatları uygulamışlardır.⁹⁷ Merkezileşen yönetimin sonucunda Moskova'nın direktifleri sonucunda yerel özerklikler ortadan kaldırılmıştır.

Lenin, Çarlık yönetimine karşı Rusya'yı değiştirmek ve yerel yönetimleri kurmak için yola çıkmış ancak Rusya'yı değiştiremeyen Lenin'i Rusya değiştirmiş,

⁹⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, İstanbul: Alkım Yayınları, 1999, s.101.

⁹⁵ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasyası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (Çev.) Ekber N. Necef, Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s586.

⁹⁶ M. Emin Resulzade, "Lenin'in Vefatı" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.1-3.

⁹⁷ "Bolşevikler Hakkında Hakikat" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.7, (1 Ocak 1923), s.8-9.

mahkûm milletlere hürriyet vaadiyle yola çıkan Lenin, bu milletlere sert politikalar uygulamıştır. Komünistlerin Kafkasya’da İdil-Ural ve Kırım ile Batı Türkistan’da yaptıkları katliamları, Azerbaycan’da uyguladığı kanlı uygulamaları ise şeytani tedbir olarak adlandırmış olan Resulzade Bey, Lenin’in sosyal hayatla ilgili politikaları hakkında “inkılaplarla başladı irtica ile bitirdi” demiş ve ayrıca Komünistlerin milliyetçiler için uyguladıkları politikalara bakıldığında ise “hürriyetle başladılar esaretle bitirdiler” tabirini kullanmıştır.⁹⁸ Resulzade Bey’in bu sözlerinden Bolşeviklerin sözlerinde durmadığı ve güvenilmeyeceği açık bir şekilde anlaşılmıştır.

Bolşevikler tarafından söz verilen, milletlerin kendi kendini idare etme hakkından Azerbaycan halkı yoksun bırakılmıştır. Bununla yetinmeyen Bolşevik Ruslar 27 Nisan 1920 yılında dini İslam ve milliyeti Türk olan bu memleketi Bakü işgal etmiştir. 28 Nisan günü Gence, İnkılap Komitesi tarafından ele geçirilmiştir.⁹⁹ Mirza Bala Mehmetzade Kafkasya’nın işgalini “kızıl ve kanlı Bolşevizm perdesi altında Çarlık rejimine rahmet okutturacak bir zulüm idaresine” benzetmiştir.¹⁰⁰ Yaşanan işgallerin ardından Sovyetler Birliği bölgede, Sovyet tarzı yönetim kurarak bölgede merkeziyetçi bir idare kurmuştur. Merkezden alınan emirler ile ekonomik dönüşüm ve kollektivizasyon, sosyal ve kültürel değişimler ve baskı direnişler yaşanmıştır.

İşgallerin ardından Sovyet yönetimi tarafından Azerbaycan’da büyük çaplı sanayi ve altyapı çalışmaları başlatılmıştır ancak bu yapılan projeler Sovyetlerin genel politikalarına hizmet etmiştir. Bu süreçte Azerbaycan’ın yer altı ve yer üstü kaynakları Ruslar tarafından sömürmeye başlanmıştır.¹⁰¹ Özellikle köylülerle sıkı irtibatı olan Kaza İcraiye Komitesi, erzak idaresi, kaza milis idareleri, adliye vb. idarelerde Türkçe konuşulması yasaklanmış ve buralarda çalışan memurların çoğu Ruslardan alınmıştır. Bundan dolayı köylüler var olan şikâyetlerini Rus arzuhalcilere yazdırmak zorunda kalmışlardır. Ancak köylü Rusça bilmediği için Rus arzuhale derdini ifade edemediği için işleri de sonuçlanmamıştır.¹⁰² Bolşevik devriminin ardından Lenin ile başlayan

⁹⁸ M. Emin Resulzade, “Lenin’in Vefatı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.1-3.

⁹⁹ Cəmil Quliyev, *Azərbaycan tarixi: aprel 1920-İyun 1941*, Cilt 7. Bakı 2008, s.7.

¹⁰⁰ Mehmetzade Mirza Bala, “Azeri Türk Edebiyatı’nın Dün’ü ve Bugün’ü”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.21, (1 Ağustos 1925), s.5.

¹⁰¹ “Türkiye Rusya Münasebatı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.7-8.

¹⁰² “İdarelerin Millileşmesi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.13.

Ruslaştırma politikaları Ocak 1924'te Lenin ölmesinin ardından Komünist Parti Başkanı Stalin'in başa geçmesiyle baskı ve terör uygulamaları zirveye ulaşmıştır. Stalin ortak hedeflere ulaşmada hapse atma, öldürme ve sürgün etme gibi ağır cezalar uygulamıştır. Bu dönemde özellikle aydınların tasfiyesi, köylülerin güvenlik için karakolların kurulması vb. çeşitli nedenlerde yurtlarından çıkarılması, kolektifleştirme faaliyetleri en başta gelen uygulamadır.¹⁰³

Kafkasya'da Azerbaycan işgalinin ardından ardından, 29 Kasım 1920'de Ermenistan, ardından 25 Şubat 1921 tarihinde Gürcistan'ın başkenti Tiflis Bolşevikler tarafından işgal edilmiştir. İşgallerin ardından Ruslar 12 Mart 1922'de Azerbaycan Cumhuriyetini Ermenistan ile Gürcistan'ın da dahil olduğu "Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir üyesi haline getirmişlerdir.¹⁰⁴

Bolşevikler, Azerbaycan'ın ardından Gürcistan'ı hızlıca işgal etmesinin en önemli nedeni işgal edilen bölgelerden elde edilen petrolün daha kolay pazarlamaktır. Sanayi İnkılabı ile birlikte ekonomi ve teknoloji sahasında artan hammadde ihtiyacı Sovyetler ile Amerika Birleşik Devletleri arasında güç mücadelesine dönüşmüştür. Sovyetlerin İngiltere'ye en kolay yoldan petrol satabilmesi için Gürcistan çok önemlidir. Çünkü Gürcistan Türkistan, İran ve Asya'ya giden yolun başlangıcı konumundadır.¹⁰⁵ Gürcistan'ın işgalinin ardından başlayan yerel direniş hareketleri, Sovyet güçlerine karşı silahlı mücadeleye dönüşmüş ancak bu hareketler sert bir şekilde bastırılmıştır.

Bu sert yöntemlere rağmen Gürcistan halkı istilaya karşı her tarafta isyanlara devam etmiştir. Bu dönemde yaşanan isyanlar sonucunda Çeka'nın bodrumları Gürcü siyasi mahkûmlarla dolmuştur. İşgal dönemi boyunca 30000 fazla Gürcü bu hücrelerde tutulmuş ve Çeka askerlerinin işkencelerine maruz kalmıştır. Bunlarla yetinmeyen Çeka güçleri, Gürcistan siyasetinin 4 partisinin üyelerini farklı zamanlarda Sibiry'a sürgün etmişlerdir. Çeka hapishanelerinde bir gecede 92 kişi kurşuna dizilmiş ve

¹⁰³ *Stalin ve Türk Dünyası*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali-Liaisan Şahin), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s.233-234.

¹⁰⁴ Betül Aslan, "Azerbaycan," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No.5, Erzurum 1995, s.47-75,

¹⁰⁵ Mustafa Gökçe, "Küresel Enerji Rekabetinde Türkmenistan", *Bağımsızlığın 30. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Yayına Hazırlayan: Kürşat Yıldırım), *Türk Ocağı Yayınları*, İstanbul 2022, s.205-206.

birkaç yüz adam ise kazalarda idam edilmiştir. Kurşuna dizilenler arasında sınıf farkı gözetmeksizin köylü, işçi, aydın, asker ve kadınlar yer almaktadır.¹⁰⁶

Siyasi durum hakkında ise, Ukrayna'dan sonra Kafkasya'daki Menşevikleri dağıtmak için neler yapıldığına dair hangi politikalar gerçekleştirildiğini *Yeni Kafkasya*'nın 12. sayısında "Aynı Usul ve Aynı Vahşet" adlı haberinde şu şekilde yansımıştır. Gürcistan'da eski Menşeviklerden 280 üyenin imzası ile Menşeviklere partiden istifa etmelerini öneren bir beyanname hazırlatan Bolşevik Komünist Fırkası bununla yetinmemiş. Menşevik Fırkasından istifa ederek Komünist Fırkasına geçenleri kendi himayelerine aldıklarını açıklamışlardır. Bolşevikler yanlarında olmayanları hapslere atmışlar ve bu hapislerden kurtulmanın yolunun da Komünist Fırkasına katılmaktan geçtiğini herkese duyurmuşlardır.¹⁰⁷ Bir başka dikkat çekici olay ise 1920 yıllarında parti kadrolarında başlayan "Yahudileştirme" uygulamalarına karşı "Ruslaştırma" politikası başlatılması olmuştur. Özellikler 1927 yılı itibarıyla Parti içerisinde yönetici konumundaki Gürcü ve Yahudi yöneticiler uzaklaştırılmıştır.¹⁰⁸ Bu uygulamalar Gürcistan ile sınırlı kalmamış Azerbaycan'da da başlatılmıştır. Bütün bunları Müsavat Fırkasını dağıtmak ve üyelerini müsavattan ayırmak için Bolşevikler, Müsavat Fırkasıyla bağı olmayan milliyetçi gençlere de aynı uygulamaları başlatmışlardır.

Çarlık Rusya, Çarizm'e karşı olanların tepkisini azaltmak için özgürlük içeren politikalar uygulayarak halktaki inkılap ve ihtilal hareketlerini azaltmak için çalışmıştır. Ancak seleflerinin uyguladıkları politikaları devam ettiren Bolşevikler de Kafkasya halklarına aynı vaatleri sunmuşlardır. Hali hazırda bütün Kafkasya'da olduğu gibi Gürcü halkındaki; işçilere de şehriyenin, köylülere ise toprak taksiminin artacağını ve bütün kurumlarda Gürcü dilinin tatbik edileceğini vaat etmişlerdir. Bu vaatlere rağmen bırakın Gürcistan'da Gürcü dilini, Gürcü memurları bile çoktan işlerinden kovularak yerlerine Rus ve Ermeni memurları atanmıştır.¹⁰⁹ Bolşevikler Köylülere ise eşit toprak dağıtımını yapmak yerine bireysel mülkiyetleri olan

¹⁰⁶ Gürcü, "Gürcistan'da Vaziyet" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (20 Eylül 1923), s.11-12.

¹⁰⁷ "Aynı Usul ve Aynı Vahşet" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.1-2.

¹⁰⁸ Merve Suna Özel, "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, Kırıkkale 2014, s.14-15.

¹⁰⁹ Gürcü, "Kuva-yı işgalıyeye Karşı Mücadele" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Kasım 1923), s.10-11.

tarım arazileri devletleştirmişler ve köylüleri kendi işçileri haline getirmişlerdir. Tarımda ve siyatte uygulanan baskıcı politikalar dini alanda da tatbik edilmiştir.

Gürcistan'ın Rusya tarafından ilhak edilmesinden sonra Rusya Çarı da aynı politikaları uygulamış. Gürcistan'ın yalnız istiklalini değil aynı zamanda dini bağımsızlığını da elinden almıştır. Bolşevikler Rus kilisesinden daha eski olan ve 1500 sene bağımsız yaşayan Gürcü kilisesini zorla ilhak etmişlerdir. Nitekim tarih tekerrür etmiş ve 1918 senesine gelindiğinde ikinci kez Rus komünistleri tarafından esir edilmiş “Zinde Kiliseyi” kabul etmeyen Gürcü papazlar ise yeniden zindanlara atılmıştır.¹¹⁰

İstilanın Milletler Cemiyetine taşınmasına rağmen şiddet olayları devam etmiştir. Bolşevik gazetelerinde, artık Maveray-ı Kafkasya'da olduğu gibi Gürcistan'da güvenliğin sağlandığı siyasilerin takip edilmelerine gerek kalmadığını yazmaktadır. Ancak gerçek tamamen aksi olup idamlar, hapisler, tutuklamalar eskisi gibi devam etmektedir. Bir fark var sadece Çeka tarafından idam edilenlerin listesi ilan edilmeyeceğidir.¹¹¹ Sovyet Sisteminde bağımsızlık düşüncesi inancıyla Sovyetlerin sözlerine inanarak milli teşebbüsler oluşturan ve milli hedefleri için Komünist Partisine üye olan gençler dahil hapislere atılmıştır. Hapislerin yanında sürgün ve idam gibi şiddetli uygulamalar yaşanmıştır.¹¹²

Bolşeviklerin politikaları hakkında fikir sahibi olmak için Bolşeviklerin söylediklerine değil yaptıklarına bakılması gerekir. Rusların Kuzey Kafkasya'da uyguladığı politikalar hakkında *Yeni Kafkasya*'da yer verilen “Şimali Kafkasya Cumhuriyet” yazısına şu şekilde yansımıştır. Bolşevikler vermiş oldukları vaatler güzel olmasına karşı uyguladıkları politikalar tam tersi olmuştur. Özellikle bağımsızlık Rus olmayan milletlere kendi kendini yönetme hakkını vereceğinin sözü veren Bolşevikler bunun tam tersi siyasi, ekonomik ve sosyal-kültürel politikalar izlemişlerdir. 1919 senesinde Kuzey Kafkasya'da Sovyet Hükümeti'nin yıkılmasıyla bağımsız Kuzey Kafkas Cumhuriyeti ilan edilmiş. İlan edilen cumhuriyet'te yer alan

¹¹⁰ “Gürcistan'da” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924), s.14.

¹¹¹ “Gürcistan'da” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.7, (1 Ocak 1923), s.12-13.

¹¹² Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:15, Ankara 1996.s, 206-207.

Dağıstan milletleri Şeyh Hacı Ali önderliğinde hakları ve istiklallerinin onaylanmasını istemişler ancak bu istekleri binlerce Rus askerinin saldırılarıyla maruz kalmışlardır.¹¹³

Bolşevik Rusya'nın işgali altında kalan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, 1920 yılının baharında başlayan Bolşevik işgalinden kurtulmak için verilen hürriyet ve istiklal mücadelesi 60 yıl sürmüştür. Bu mücadeleler Dağlıların haklı davalarından vazgeçemediklerinin göstergesi olmuştur. Fakat Ruslar Kuzey Kafkasya; Dağ Cumhuriyeti (Kuzey Kafkasya), Dağıstan Cumhuriyeti, Kabartay, Çeçenistan, Adige ve Çerkes Karaçay Muhtar vilayeti olmak üzere altı parçaya bölerek yönetmeye başlamışlardır. Bu toprak bölüşürülmesinin ardından dini, tarihi ve kültürel değerlerin parça parça edilmesi gelmiştir.¹¹⁴

Kuzey Kafkasya'nın işgalinin ardından Başkırt¹¹⁵ (Başkurt) A. Zeki Velidi önderliğinde 18 Şubat 1919 tarihinde küçük Başkırt Cumhuriyeti 20 Haziran 1920'de "S.S.S.R" Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine bağlanmıştır.¹¹⁶ Bolşevikler Başkırt işgalinden sonra 9 Haziran 1920'de Tatar Muhtariyetli Sovyet Cumhuriyetini kurmuş, 25 Haziran 1920'de "Kazan İl Sovyet İcra Komitesi" güçlerini Tatar Sovyet Cumhuriyeti'nin ihtilal komitesine devretmiştir.¹¹⁷ Oluşturulan bu Muhtariyetli Cumhuriyetlerde her ne kadar kendi işlerinde özgür oldukları bilgisi verilse de var olan mevcut işleri, adalet, milli eğitim, tarım, sağlık ve sosyal yardım bakanlıkları Moskova'daki Genel Birlik Özerk İcra komitesine karşı sorumlu olmuştur.¹¹⁸ Sovyet politikaları özellikle 1927-1934 yılları arasında sosyal, ekonomik ve kültürel alanda belirgin şekilde hissedildi. Bundan dolayı izlenen politikalara karşı isyanlara başlamıştır.

Azerbaycan ve İdil-Ural ve Kırım bölgesinde yaşayan halkların, kaybettikleri bağımsızlıklarını geri almak başlattıkları isyanlardaki kaybettikleri canların hepsi

¹¹³ Elif Çelik, "Şimali Kafkas'ta Bolşeviklerin Söyledikleri ve Yaptıkları" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.2, (15 Eylül 1923), s.10-11.

¹¹⁴ Çelik, *a.g.m.*, s.13.

¹¹⁵ Zeki Velidi Togan, Başkırt sözcüğünü Beş Ogur'dan geldiğini savunmuştur. Başkırtlar'ın kökenini ise Türkistan'dan göç etmek zorunda kalan Kıpçak Türkleri'nden geldiği hatta bunların bir kısmının Macaristan'a gittiği hakkında bilgiler vermiştir. Detaylı bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi, İstanbul 1942, s.47.

¹¹⁶ Mehmet Saray, "Başkirt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:5 s.130-131.

¹¹⁷ Taymas, *a.g.e.*, s. 206-207.

¹¹⁸ Taymas, *a.g.e.* s.204.

Promete ile kartal yani Ruslar ile Türk dünyası arasındaki mücadelenin sonuçlarından başka bir şey değildir. Bu metafora göre Bolşevik Rusya'nın Tuğrası artık kartal değil çekiçle ve orak olmuştur. Rus askerleri Kafkasya'da olduğu sürece kendisine kızıl bile denilse siyah kartal vazifesini devam ettirmiştir. Bugün Kafkasya "kartal" Çarlık Rusya'sının olmasa bile "orak" Rusya'nındır. Çarlık Rusya'nın yerini alan Bolşevik güçler ise Kafkasya'yı çekiç ile ezip orak ile biçmiştir. Kafkasya'nın hürriyeti ancak Rus askerlerinin Kafkasya'dan çıkarılmasıyla sağlanmış ancak bu alanda başarılı olamamıştır.¹¹⁹

Bolşeviklerin propaganda konusunda iyi oldukları ve Sovyet bütçesinin önemli bir kısmı bu alana harcandığı aşikârdır. Bolşevikler dünyadaki büyük devletlere ve Çarlık askerlerine barış, esir milletlere¹²⁰ istiklal, aç insanlara ekmek vaat etmişlerdir ancak vaatlerinin tam tersi olan savaş, esaret ve açlık getirmişlerdir. 1920 yılında Kafkasya'da bağımsız olan cumhuriyetler de bu istiklal vaatlerini veren Sovyet Rusları tarafından yeniden mahkûm edilmiştir. Çeka güçleri milliyetperverleri, kurşuna dizmiş, öldürmediklerini ise Rusya'nın kuzeyinde yaşamının çok zor olduğu soğuk yerlere sürgün etmiştir. Ancak bu zulümler milliyetçi aydınları susturamamış bu yaşananları dünyaya duyurmaya devam etmişlerdir. Ruslar, yabancıların tepkisini almamak için zorla gerçekleştirdikleri Sovyet ittifakının bütün milletler tarafından kabul edilmiş gibi göstermek için Azerbaycan'da Müsavat'a, Gürcistan'da Menşeviklere ve Milli Demokrat Fırkasına Ermenistan'da Taşnaklara ve Hınçaklara zorla beyannameler imzalatmıştır. Buna rağmen 1922 yılında bütün Sovyet Rusya'sında Komünist Fırkasına yönelik yapılan nüfus sayımında 130-140 milyon nüfusa sahip Genel Rusya'da 410 bini komünist üye olduğu tespit edilmiştir. Bunların 2.525'i Azerbaycan Türk'ü, 3.828'i Ermeni, 7.388'i Gürcü'dür. Başka bir deyişle 8 milyon Maveray-ı Kafkasya ahalisinden yalnız 14.000'i Bolşevik geçinen Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni vardır.¹²¹

¹¹⁹ "Ateş Çalan Promete" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.1-3.

¹²⁰ Esir Milletler: "Mahkûm Milletler" olarak da kullanılan bu terim öncesinde Rusya İmparatorluğu gücü altında olan milletleri tanımlamak için kullanılırdı. 1917 Şubat ve Ekim Devrimleri sonrasında bağımsızlıklarını ilan eden ülkelerin, merkez Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler tarafından tekrar işgal edilerek Moskova'ya bağlanmaları ile Sovyetler Birliği için de kullanılmaya başlanmıştır.

¹²¹ K(ef). T(e), "Kafkasya'da Bolşevik Propagandası" *Yeni Kafkasya*, Y.1, Sayı:3, (1 Kasım 1923), s.3-4.

2.1.1. Azerbaycan'ın Bağımsızlığı, İşgali ve Önemli Günleri

1905 Rus-Japon Savaşından Rusya mağlup olmuştur. Rusların bu yenilgisinden faydalanan Türkler özgürlükçü ve Türkçü düşünce akımları ile ortaya çıkmışlardır. Aynı yıl içinde yaşanan 1905 Devrimi, Azerbaycan'da yönetim alanında etkin olmasını sağlamış ve İhtilalden sonra kurulan Duma'ya Azerbaycan delegeleri gönderilmiştir. Bu demokratikleşme sürecinde Azerbaycan Türkleri milli konularda etkin aydınlar yetiştirmişlerdir. Ruslara verilen hakları almaya gayret etmişler fakat Çar II. Nikola, 1907 yılında Duma'yı kapatmıştır.

Azerbaycan bağımsızlığını temin etmek için ortak çalışan yeni partiler kurulmuştur. Bu partilerin birincisi, 1911 yılının sonlarında Kasımzade Abbas ve Taki Nakioğlu'nun teşebbüsleri ile milliyetçi Müsavat Partisi kurulmuştur. Kurulan bu parti ile Azerbaycan milli hareketi siyasi bir yapıya dönüştürülmüştür.¹²²

1913'da Rusya'da ilan edilen genel af ile milliyeti aydınlar Azerbaycan'a dönmeye başlamışlardır. Bu sırada Resulzade Bey Müsavat Partisinin başkanlığına geçmiş ve Türkiye tanışıp etkilendiği Ziya Gökalp'in Türkçülük fikirlerini çıkarmış olduğu Açık Söz gazetesinde yaymaya başlamıştır.¹²³

Azerbaycan'da kurulan diğer partiler; Nesip Bey Yusufbeyli'nin başkanı olduğu Âdem-i Merkeziyet Partisi ile Ali Merdan Topçubaşı ve Fethali Han Hoylu'nun başında bulundukları Bağımsız Demokratik Grup yer almıştır. 1917 yılından itibaren açık bir şekilde faaliyet gösteren Müsavat Partisi ile Gence'de çalışmalarını sürdüren Türk Ademi Merkeziyet Partisi birleşmiştir.¹²⁴ Müsavat Partisi, milliyetçi kanadı temsil ederken diğer bir siyasi kuruluş olan Himmet/Hümmet partisi ise sosyalizm fikrini temsil etmiş ve Himmet'in geçici başkanı Neriman Nerimanov olmuştur.¹²⁵ Ancak Müsavat Fırkası Azerbaycan'da kısa zamanda önemli konuma gelmiştir. 22 Ekim 1917 seçimlerinde Bakü Sovyeti'nde yapılan seçimlerde Müsavat

¹²² Mustafa Gökçe, *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.35-36.

¹²³ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2015, s.22-23.

¹²⁴ Ramin Sadıgov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", *Gazi Türkiyat*, S. 16, Ankara 2015, s.165-168.

¹²⁵ Sünbül Tahir, *Azerbaycan Dosyası 1*, Ankara: Kök Yayınları, 1990, s.122.

%40, Bolşevikler ise %15 oy almıştır. Bu sonuçlara bakıldığında Bolşeviklerin en güçlü rakibinin Müsavat Partisi olduğu görülmüştür.¹²⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusya'sında meydana gelen iç karışıklıklardan faydalanan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan, Şubat ihtilali ile kurulan Petrograd Geçici Hükümeti'nin iznini alarak 15 Kasım 1917'de Transkafkasya (Mavera-yı Kafkasya) Komitesini kurmuşlardır. Maverayı Kafkas Komiserliğini kuran 3 devletin kendi içinde bağımsız olmasından dolayı konfederasyon özelliği taşımıştır.¹²⁷ Kurulan yönetimde devletler gruplar kurarak kendi iç işlerinde bağımsız kararlar almışlardır.¹²⁸ Komiserlik faaliyetleri Bolşevik karşıtı ülkelerden Amerika, Almanya ve İngiltere'nin dikkatini çekmiş. Hatta bu devletler arasından Amerika yönetimi 11 Kasım 1917 kuruluş toplantısına katılmış ve Tiflis'e destek olmak için 10 milyon dolar para gönderilmesi teklif etmiştir. Bolşevik yönetimi batılı devletlerin yaptıklarına karşı Ocak 1918'de Kurucu Meclisi dağıtarak Komünist Parti'nin diktatörlüğünü ilan etmiştir. Bunun sonucunda Kafkasya'da çok etkili olamayan komiserliğin kendini kapatmasına neden olmuştur.¹²⁹ Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan, daha sonra 10 Şubat 1918'de Güney Kafkasya Seym'ini¹³⁰ kurmuşlardır. Ancak Ermeniler ve Gürcüleri tutumlarından dolayı Federal Demokrat Kafkas Cumhuriyet, kısa zaman içinde dağılmış. 28 Mayıs 1918 yılında Mehmet Emin Resulzade başkanlığında Kuzey Azerbaycan Türkleri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır.¹³¹

Kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ana maddeleri aşağıda sırasıyla yer

¹²⁶ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, çev. N. Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988,s.134-135.

¹²⁷ Derya Çini Şimşek, "Yeni Dünya Düzeninde Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası", Mavi Atlas Araştırma Makalesi, *Dergipark*, Cilt,8, Sayı, Ankara 2020,s. 28-43.

¹²⁸ Selda Kaya, Kılıç, "Arşiv Belgelerine Göre 1917 Rus Devriminin Azerbaycan Üzerindeki Etkileri. B. Çetin, A. Kılınç, A. Kılınç, M. Özler, H.M. Yücel ve S. Nurdan (Yay. Haz.), XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (6. Cilt), İstanbul 2018,s.683-719.

¹²⁹ Sadıgov, a.g.m., s.176.

¹³⁰ Seym; Rusya Anayasa Kurucu Meclisine seçilmiş olan milletvekillerinden oluşan bu "Diyet Meclisi (Seym) Maverâ-yı Kafkas Komiserliğinin en yüksek yasama organı idi ve burada alınan kararları Maverâ-yı Kafkas Komiserliği uygulamak zorundaydı. Gerek komiserlik gerek Seym'de, Menşevik Gürcüler önder rolünde idiler. Seym'in yapısı hakkında geniş bilgi için bkz; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara: C.III, Kısım IV, TTK Yay,1983, s.173-178.

¹³¹ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi, Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar 1918 - 1920*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları,1998,s.94-95.

verilmiştir.

- “1-) Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına malik olduğu gibi Kafkasya’dan ibaret Azerbaycan dahi müstakil bir devlettir.
- 2-) Bağımsız Azerbaycan devletinin idare şekli cumhuriyettir.
- 3-) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti başta yakın devletler olmak üzere bütün dünya milletleri ile iyi ilişkiler kuracaktır.
- 4-) Azerbaycan Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf ve cins farkı gözetmeksizin bütün vatandaşların hakkını tanıyan vatan temin eder.
- 5-) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi dâhilinde yaşayan bütün milletlere gelişmeleri için meydan bırakır.”¹³²

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşuyla ilgili önemli bir diğer açıklama Yusuf Akçura Bey’den gelmiştir. Yusuf Bey’in Yeni Kafkasya’da çıkan yazısında Azerbaycan’ın bağımsızlık günü şu şekilde kaleme alınmıştır.

“28 Mayıs 1918; bugün İslam’ın büyük günüdür. Bugün ilk Türk Cumhuriyeti kurulmuş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Bundan yüz sene önce sekiz hanlık halinde Rus sömürgesinin esaretine giren Azerbaycan Türklüğü, gördüğü zulümlere karşı I. Dünya Savaşı ile başlayan “Milletlerin Halası” ile bağımsızlık filizleri yeşermiştir. Çanakkale kahraman Anadolu Mehmetçığının mücadelesi ile boğazı sıkılan o kara kâbus devrilmiş, Çarizm sistemi ihtilale verilmiş, Moskof zinciri parçalanmıştır.”¹³³

Çanakkale zaferi Çarlık Rusya’nın çöküşüne etki etmiş ve bu durum da Azerbaycan Türkleri’nin bağımsız olmasına fayda sağlamıştır. Eğer bugün fiilen ve hukuken bir Azerbaycan Türk Cumhuriyeti varsa, bu varlığını her şeyden önce Osmanlı kardeşlerinin Çanakkale’de ve Kafkasya’da verdikleri yüzbinlerce şehitlere, sırtlarında erzak ve mühimmat taşıyan Osmanlı kadınlarına, çocuklarını sütsüz, ihtiyarlarını ekmeksiz, yurtlarını ateşsiz bırakan ve bu müthiş harbin bütün cehennemi ve zemheri azaplarına tahammül etmiş fedakâr Osmanlı köylüsüne borçludur.¹³⁴

Azerbaycan bağımsızlığı ile ilgili makalelere *Yeni Kafkasya*’da yer vermeye devam edilmiştir. 28 Mayıs’ta Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilanıya sadece Azerbaycan halkı bu mutluluğu yaşamamış aynı zamanda diğer esir Türk milletleri de bu bağımsızlıktan dolayı mutlu olmuş ve kendilerine örnek almışlardır.¹³⁵ Yeni Kafkasya’da yer alan yazıda bağımsızlık şu şekilde anlatılmıştır: Rusya’nın milletlere uyguladığı sovyetleştirme sistemi, şiddet ve zulüm içermektedir. Rusya esaretinden

¹³² Mim, “Bir İntibahname” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.18-19.

¹³³ “Azerbaycan’ın Büyük Günü” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.3.

¹³⁴ “Azerbaycan Devri İstiklaline Ait Hatıra ve Vesikalar: Yusuf Akçura Bey’in Nutku” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.10-11.

¹³⁵ “Azerbaycan’ın Büyük Günü” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.3.

özgür olan Azerbaycan halkı 28 Mayıs 1918’de sekiz hanlığın yerinde birliğini tamamlamış mavi, kırmızı, yeşil renkli Azerbaycan bayrağı göklerde dalgalandırmıştır.¹³⁶ Bağımsızlık sevinci birçok yerde anlatılmıştır bunlardan bir tanesi de *Yeni Kafkasya*’da “Bir Hatırat ve Teessürat – O gün ve... Bugün” ismiyle yayımlanan makaleye şu şekilde yansımıştır; Yazar Azerbaycan bağımsızlığını, uzun bir kış ayının ardından karların erimesini ardından gelen bahara benzetmiştir. Azerbaycan’a bağımsızlık baharının gelmesiyle Azerbaycan halkı yeni güne mutlu uyanmıştır. Çünkü Azerbaycan Türkleri bağımsız yaşamak için gösterdikleri büyük iradeyi bütün dünyaya bildirmişler. Böylece İslam ve Türk âleminin ilk cumhuriyeti olmuşlardır.”¹³⁷

Rusya’nın istilasından kurtularak bağımsız olmasının ardından kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin doğuşu ile Türkiye Türkleri de duygulanmıştır. Bu hassasiyetin en büyük örneği 30 Ocak 1920 tarihinde İstanbul Türk Ocağı tarafından Kardeş Azerbaycan hükümetinin istiklalini tebrik etmek için düzenlenen törende konferans salonunun ağzına kadar dolmasıdır. Töreni açan Halide Edip Hanımefendi temennilerinde bulunduğu dizeleri aşağıda yer verilmiştir:

“Sevgili bayrağımızın yanında duran şu yavru bayrağı selamlayalım sözleri üzerine salonda alkış tufanı yükselmiştir. Hanımefendi dua edelim, bu yeni bayrağın dalgalanması için ölen evlatlarımız bugün cennette gülsünler, dua edelim, onların aziz kanlarının yüzü suyu hürmetine bu çocuk bayrak hiçbir gün Osmanlı bayrağı gibi siyah ve renklere boyanmasın!”¹³⁸

Nitekim öyle de olmuş Azerbaycan Türklerinin kalbinde unutulmaz bir hürriyet hatırası bırakan 28 Mayıs hatırlandıkça, Azerbaycan Türklerinin kalbindeki bağımsızlık ateşi sürekli yanmıştır.¹³⁹ Azerbaycan halkının yüreğinde taşıdığı bu bağımsızlık ateşi, ülkesi ne zaman işgal edilse daha güçlü bir şekilde yanmaya devam etmiştir.¹⁴⁰

¹³⁶ “Azerbaycan’ın Büyük Günü” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.3.

¹³⁷ Mim, “Bir Hatırat ve Teessürat – O gün ve... Bugün” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.19.

¹³⁸ “Azerbaycan Devri İstiklaline Ait Hatıra ve Vesikalar: Türk Ocağında Tezahürat” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.9.

¹³⁹ Mim, “Bir İntibahname” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.17.

¹⁴⁰ Yusuf Akçura, “Azerbaycan Devri İstiklaline Ait Hatıra ve Vesikalar: Yusuf Akçura Bey’in Nutku, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.9-10.

Azerbaycan için gerçekleşen bu olumlu gelişmelere rağmen Bolşevikler, güçlü oldukları Bakü Sovyetinin başına Ermeni Stepan Şaumyan getirmişlerdir. Ermeni asıllı Şaumyan'ı bu yönetime getirenlerin temel amacı güçlenmeye başlayan Müsavat Partisinden Azerbaycan halkını uzaklaştırmak ve Ermenilere verilen sözleri gerçekleştirmektir. Azerbaycan Türkleri 1918 yılının kış ayının başından itibaren “Bakü Ermeni askeri birliklerinin varlığından” rahatsız olmaya başlamışlardır. Bu rahatsızlık şehirdeki nüfus dengesini Türkler aleyhine dönüştürme noktasına gelmiştir. Bunların yanında Bolşevikler Ermenilere çeşitli vaatlerde bulunmuşlardır. Bunların en önemlisi Ermenilere imtiyazları tanıyan ve 1917 yılında Lenin tarafından imzalanan “Dekret 13” isimli kararnamedir.¹⁴¹ Transkafkasya’da ve Osmanlı topraklarında kurulacak Büyük Ermenistan hayallerini canlandıran bu kararnamede: “Türkiye Ermenistan’ında bulunan” Rus kuvvetlerinin boşaltılması ve yerine Ermeni milis güçlerin yerleştirilmesi ile Ermeni muhacirlerinin kendi topraklarına dönmesi yer almıştır.¹⁴² Ermeniler, verilen bu sözlerin gerçekleşmesi için Bolşeviklerin silahlı gücü haline gelmiş bundan dolayı 1905-1918 yılları arasında kuvvetli bir şekilde silahlandırılmıştır. 15 Mart 1918 yılında Bakü Sovyetinin hazırladığı toplantıda “Güney Kafkasya” üzerine konuşan Stephan Şaumyan, konuşmasında Türk soykırımının sinyallerini vermiştir. Ermeniler Bakü’de yaşayan Hristiyanları Müslümanlar aleyhinde provoke edici eylemler yapmaları için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmaların sonucunda Azerbaycan halkını katliam özelliğinde olaylar yaşanmıştır. Bunlardan Bakü’nün “Zibilli Dere” ve “Memmedli” isimli mahallelerde yapılan Müslüman katliamları bu bölgede kalmamış ve tüm ülkeye yayılmıştır.¹⁴³

Bütün bu gelişmelerinden sonucunda 30 Mart ve 2 Nisan 1918 tarihleri arasında “Bakü’de büyük bir Türk kıyımı” yapılmış.¹⁴⁴ 31 Mart olayları olarak da bilinen bu çatışmalarda “resmi kayıtlara göre 10 bin ile 19 bin, gayri resmi kayıtlara göre 30 binden fazla” Azerbaycanlı hayatını kaybetmiştir.¹⁴⁵ Arşiv belgeleri üzerine

¹⁴¹ Mirza Bala Mehmetzade, “Azerbaycan İstiklali ve October İnkılabı” *Kurtuluş*, Y. 2, S. 13-14, (Kasım-Aralık 1935), s.363.

¹⁴² Tevfik Orkun, Develi, *Azerbaycan’da Modornitenin Kurusu Unsuru Olarak Milliyetçilik*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Dr. Tezi), Muğla 2018, s.419.

¹⁴³ Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki faaliyetleri (1905-1920)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Dr. Tezi), İzmir 2009. s.142.

¹⁴⁴ Sebahattin Şimşir, “Mehmet Emin Resulzade’nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İstiklal ve İşgali (1918-1920)”, *Türk Yurdu*, Y.107, S.368, (Nisan 2018), s.32.

¹⁴⁵ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.49.

çalışmalar yapan Kaya Kılıç ve diğer akademisyenlerin verilerine göre ise 17.000 insan öldürülmüştür.¹⁴⁶ Özellikle yer altı madenlerinden dolayı öncelikle Bakü olmak üzere Azerbaycan'ı himayesinde tutmak isteyen Bolşevik Rusların kurdukları Rus-Ermeni güçleri, kendilerine en büyük rakip gördükleri Müsavat Fırkasına savaş ilan ederek Bakü şehrinde katliamlara başlamıştır. Öldürülenlerin geneline bakıldığında geneli Türk işçi, aydınlar ve halk kesimidir.¹⁴⁷

Bu işgal sırasında Bakü'de yer alan saraylar, okullar, tiyatrolar, matbaalar, kütüphaneler, tarihi binalar ve camiler karadan, denizden ve havadan açılan top mermileriyle yıkılmıştır. Ermeni güçleri ev ev gezerek yerel halkı ve aydınları öldürmüştür. Gerçekleşen eylemlere bakıldığında gerçekleşen şiddetin soykırım olduğu açıkça anlaşılmaktadır. 31 Mart soykırımında Türk kızlarının saçları birbirine bağlı ve çıplak halde sokaklarda gezdirilmiştir. Olayların şahidi Ermeni M. Kulka, yaşanan soykırımda; duvarlara çivilenmiş ve süngülere takılmış bebekler hakkında bilgiler vermiştir.¹⁴⁸ Bolşevik ve Ermeni güçleri; Bakü'de dehşetli yangınlar başlattıktan sonra, Şamahı, Kürdemir, Kuba, Lenkeran ve Salyan kazalarına saldırmıştır. Bu kazalarda da Müslüman ahalisini acımasızca öldürmüşlerdir.¹⁴⁹ 31 Mart 1918'de Bakü'de yaşayan Müslümanlar yeni bir Kerbela olayı yaşamışlardır. Taşnak Sütyun Fırkası ile anlaşılan Bolşevikler, Bakü'de yaşayan Türklere üç gün üç gece soykırım yapmışlardır.¹⁵⁰ Azerbaycan Türkleri için çok ağır sonuçlar ortaya çıkmıştır. Mart ayında başlayan ve Eylül ayına kadar devam eden süreçte 20.000 Azerbaycan Türk'ü öldürülmüştür.¹⁵¹

31 Mart soykırımıyla Bakü Sovyeti Azerbaycan karşıtı politikalar sergilemiştir. Bolşevikler bu politikalarının kalıcı olması ve siyasi güçlerini artırmak için;

- 1) Azerbaycanlılara ait tüm gazete ve dergileri kapatmışlar.
- 2) Şehir ekonomisini Bakü Sovyet-Bolşeviklerine aktarmışlar.
- 3) 20 Nisan'da Fetali Han Hoylu başkanlığındaki Bakü Şehir Duma'sını dağıtmışlar.

¹⁴⁶ Selda Kaya, Kılıç, "Arşiv Belgelerine Göre 1917 Rus Devriminin Azerbaycan Üzerindeki Etkileri. B. Çetin, A. Kılıç, A. Kılıç, M. Özler, H.M. Yücel ve S. Nurdan (Yay. Haz.), XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt:6, İstanbul 2018,s.683-719.

¹⁴⁷ M. Garip, "31 Mart 1918" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.13, (1 Nisan 1924), s.8-9.

¹⁴⁸ "Mart Faciasının Yıl Dönümü", *Bildiriş*, No:35, (2 Nisan 1931),s.1.

¹⁴⁹ Mim, "Bir İntibahname" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.17.

¹⁵⁰ M. Garip, "Türklüğün Büyük Günlerinden" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (20 Eylül 1923), s.6-7.

¹⁵¹ İrade Nuriyeva, *Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan– XXI. əsrin əvvəllərinədək)*, Bakü: Mütərcim Nəşriyyatı, 2015, s.235.

4)Ermeni Ulusal Konseyi dışındaki tüm ulusal meclislerin faaliyetlerini yasaklamışlar.¹⁵²

Ermeni-Taşnakların ve Bolşeviklerin soykırımı gerçekleştirmedeki temel amaçları ise; Azerbaycan'ın özerklik ve bağımsızlığını ilan etmesini engellemek, Bakü petrolünü ve Hazar Denizi'ni ele geçirmek, Türkistan yolunu kontrol etmektir. Bolşeviklerin yardımıyla 31 Mart'ta Bakü'de gerçekleşen katliam Azerbaycanlıların iradesini yıkamamıştır. Azerbaycan halkının bağımsızlık ilanı gecikse de bağımsızlık mücadelesinden vazgeçmemişlerdir.¹⁵³

Bolşevikler bu özgürlük düşüncesine karşı, çoğunluğu Ermenilerden oluşan ordular oluşturmuşlardır. Çoğunluğun Ermenilerden oluşmasına Güney Kafkasya Seymi Müslüman üyelerinin ciddi şekilde karşı itirazlara neden olmuştur. Nitekim Bakü'nün 11. Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesiyle harlanan bu bağımsızlık ateşi Bolşevik Ruslarını rahatsız etmiştir. Bu nedenle Azerbaycan Türklerine muhtariyet ve istiklal vermek yerine şehirleri yakılmış ve işgal edilmiş bir ülke bırakılmıştır.¹⁵⁴ Gence'de teşkil edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi ordusu ve imkânı olmadığı için Türkiye'den yardım istemiştir. Türkiye bu yardım talebini kabul etmiş ve Kafkas İslam Orduları Azerbaycan'a gönderilmiştir.¹⁵⁵ Azerbaycan'ın bağımsızlığının önündeki büyük engellerden biri olan Ermenistan'a ve Bolşevik güçlerine karşı askeri yardım gelmiştir. 25 Mayıs 1918'de Gence'ye ulaşan Kafkas İslam Ordusu verdiği çetin savaş sonucunda 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'yü ele geçirmiştir.¹⁵⁶ Bu kutlu günün Kurban Bayramına tesadüf etmesi ile ilgili Resulzade Bey, verdiği nutukta “Biz din ve ırk, kardeşleri olarak bu sefer aynı amaçla birlikte döktüğümüz kanlar kardeşliğimizi kırılmaz bağlarla perçinlemiştir.” demiştir.¹⁵⁷

Bakü'nün Nuri Paşa komutasındaki ordu ile kurtarılması aşağıdaki satırlarda şu şekilde anlatılmıştır;

“Baktım, gündüz, güneş sistemindeki sevgili kızını ufka büyük heyecanlar gömüyor, yer yer patlayan toplar onu gazafer ordu fatihalarla karşılanıyordu. Kurban Bayramı arefesine denk gelen bu kanlı savaş, yakın geleceğin bayramı olacağını müjdeliyordu. Türk'ün tanrısı bayramlık için

¹⁵² Nuriyeva,a.g.m., s.235-236.

¹⁵³ *Xalq Qəzeti*, 29 Mart 2019,s.6.

¹⁵⁴ Cemil Hasanov, *Ağ Lekelerin Gara Kölgesi*, Bakü: Gençlik Yayınları, 1991, s. 3-16.

¹⁵⁵ M. Garip, “Türklüğün Büyük Günlerinden” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (20 Eylül 1923), s.6-7.

¹⁵⁶ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, 1993,s.35-37.

¹⁵⁷ Garip, a.g.m., s.6-7.

koç mu göndermişti. Onu kesmek için göklerden kılıç da uzattı; ertesi gün, yani 15 Eylül'de sabahleyin kurbanı Türk'ün milli timsali olan kırmızı bayrağın gölgesinde kestik; bu kestiğimiz kurbanı aynı zamanda uzun asırlardan beri sürünüp gelen esaretin fidyesi oldu.; Rus ve Ermeni zorbalarını Hazar'a döken süngüler, bayram hediyesi olarak Azerbaycanlılara Bakü'yü takdim etmişlerdir.”¹⁵⁸

Bugün 15 Eylül; Azerbaycan tam bağımsızlığına, Azerbaycan Türklüğünün ise yeni bir hayata kavuşmasında önemli dönüm noktası olmuştur. Bu önemli günün sağlayıcısı Kafkas İslam Ordusu¹⁵⁹ kumandanı Nuri Paşa ile Mürsel Paşa alkışlar ve gözyaşları ile Bakü sokaklarında karşılanmıştır. Bu kutlu günde Bolşevik idaresi kapanmış Azerbaycan sadece siyasi değil, kültürel ve milli istiklalini kazanmıştır. Ayrıca bunlarla birlikte Azerbaycan'da herkes tarafından bilinen “Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez” şiarı perçinlenmiştir. ¹⁶⁰ 1918 yılının Mayıs ayından itibaren Azerbaycan'da bulunan Nuri Paşa 10 Kasım 1918'de Azerbaycan'dan ayrılmadan önce şu sözleri söylemiştir: “Kardeş Azerbaycan Türkü'nün geleceği her bir Türk için mukaddestir... Eğer Azerbaycan'ın serbestliği yolunda yeni kurulan kurbanlar lazım olursa ona da hazırız.” ¹⁶¹

Azerbaycan'a yardım için giden Türk Ordusu, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşında yenilmesinin ardından bölgeden çıkmıştır. Türklerin bölgeden çıkmasının akabinde ise İngilizler Bakü'yü işgal etmişlerdir. İşgalin ardından İngilizler sıkıyönetim ilan etmişler ve ülkedeki para dolaşımı ve işçi haklarında düzenlemeler yapmışlardır. Kısa bir zaman sonra 7 Aralık 1918 yılında Azerbaycan parlamentosu toplanmıştır. Meclis Fethali Han'a hükümet kurma yetkisini vermiş böylece 17 ay süren milli meclis dönemi de başlamıştır. Bu dönemde milli ordu kurulmuş, ülkede askeri, yönetim asayiş alanlarında düzenlemeler yapılmıştır. Yönetim kısımlarının yanında Devlet bankası açılmış, Bakü Üniversitesi kurulmuş ve Türkçe resmi dil ilan

¹⁵⁸ Bakülü, “Ah sevimli Bakü” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.24, (16 Eylül 1924), s.4-5.

¹⁵⁹ 4 Haziran 1918'de Batum'da Osmanlı Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında yapılan dostluk Anlaşmasının 4. maddesine göre Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti ülkede istikrarı ve güvenliği temin etmek için Osmanlı devletine başvurduğu zaman Osmanlı imparatorluğu hükümeti silahlı yardımda bulunmak taahhüdünü üstleniyordu. Beşinci maddeye göre Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti yurt içinde silahlı çete müfrezelerinin oluşturmalarına engel olmalı ve onları silahsızlandırmalıydı. Osmanlı Hükümeti adına Halil Bey ve Osmanlı Kafkas Devleti Cephesi komutanı Ferik Mehmet, Vehip Paşa, Azerbaycan Hükümeti adına Dışişleri Bakanı Memmed Hesên Hacinski ve milli şura başkanı Mehmet Emin Resulzade imzaladılar. Musa Gasimov, “Bakü'nün Kurtarılması Uğruna”, *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı*, Cilt: 7, Sayı: 1, İlkbahar 2001,s.18-19.

¹⁶⁰ Ahmet Hamdi, “15 Eylül” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.24, (16 Eylül 1924), s.4-5.

¹⁶¹ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi: Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın işgaline kadar, 1918-1920*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998,s.158-159.

edilmiştir.¹⁶²

Milletleri süngü gücü ile istila eden Beyaz Çar Rusya'sının, uyguladığı sömürgeci politikaları eleştiren Kızıl Bolşevikler, yönetimi devraldıklarında 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyetini yeniden istila etmişlerdir. Markisist Himmet Partisi başkanı Neriman Nerimanof tarafından desteklenen Bolşevik askerleri kontrolü sağlamış ve Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. İki sene sonra ise Gürcüler ve Ermeniler ile birlikte Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak SSCB'ye katılmıştır.¹⁶³ Kapitalistlerin sömürsünden kurtardıkları milletleri son çift elbisesine kadar almışlar ve petrol üretiminin merkezi olan Bakü halkını petROLSÜZ bırakmışlardır. Bedelsiz topladıkları her ürünü Moskova'ya taşımışlardır. Çıplak bıraktıkları Türkleri Çeka bodrumlarına doldurup çeşitli işkenceler yapmışlardır.¹⁶⁴

Yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin başında Çarlık Ordusunun yerini alan Kızıl Ordu, Azerbaycan hükümetini tanımaktan ziyade hükümet aleyhine halkı kışkırtmıştır. Kuzeyde durumlar böyleyken güneyde ise Azerbaycan'ın destek bulacağı Türkiye'de ise durum daha vahimdir. İstanbul'da Meclisi Mebusan dağıtılmış, Türkiye vatanperverleri Malta'ya sürülmüş ve Mustafa Kemal önderliğinde milli mücadele başlatılmıştır. Bu gelişmelerin ardından aynı yıl Azerbaycan'da Karabağ isyanı meydana gelmiştir. Ermeni isyancıların Handkendi bölgesindeki kışlayı basmasıyla çatışmalar vuku bulmuştur. Bu kanlı savaş sonunda Akeran geçidi Ermeniler tarafından ele geçirilmiş ve Rusya sınırında bulunan askeri birlikler Karabağ cephesine sevk edilmiştir. Kızıl Ordunun 26 Nisan'da Azerbaycan ordusu ile vuruştuktan sonra 27 Nisan 1920 sabahında Bakü'ye ulaşmıştır. Bakü'ye gelen 60 bin Rus ordusu Azerbaycan Komünist Fırkası adına Meclise Ültimatö vererek mevcut Hükümetin Azerbaycan Komünist Fırkasına teslim edilmesi istenmiş aksi takdirde başkent Bakü'nün emniyette kalmayacağı ile tehdit etmişlerdir. Bu zor şartlar sonucunda meclis teslim edilmiştir ve 28 Nisan'dan itibaren Azerbaycan bayrağı Kızıl

¹⁶² Alper Alp, "Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004, s.64-68

¹⁶³ Hüseyin Baykara, "Kafkasya'da Ermenilerin Durumu ve Ermenistan'a Sessizce İlhak Edilen Azerbaycan Toprakları", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 84, Ankara 1969, s.48

¹⁶⁴ "Hainin Hezeyanları" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, (15 Nisan 1924), s.1-2.

Sovyet bayrağı ile değiştirilmiştir.¹⁶⁵ 28 Nisan 1920’de Komünist Parti, bağımsız Azerbaycan hükümetinin yıkıldığını ve iktidara, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti adına Azerbaycan Geçici Askeri Devri Komitesinin geçtiğini Moskova’ya bildirilmiştir. Bundan sonra Azerbaycan’da Azerbaycan Geçici İhtilal Komitesi kurulmuştur. Kurulan yeni komite tarafından Azerbaycan’da SSCB Halk Komiserleri Sovyeti oluşturulmuş ve Sovyetler için oluşturulan kabinenin başına başkan ve dışişleri komiseri olarak Neriman Nerimanov getirilmiştir.¹⁶⁶

Kurulan bu Halk Komiserlikleri ile Azerbaycan Türklerinin millet meclislerine son vermişlerdir. Meclisin kapatılmasının ardından Rus güçleri, Bakü’de ve Azerbaycan’ın bütün şehirlerinde binlerce milliyetperver genci öldürmüş ve şehirleri talan etmiştir. Ancak Azerbaycan meclisinin ilk celsesini açan Resulzadenin “Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez” sözlerinde mavi, kırmızı, yeşil Azerbaycan bayrağı indirildiği bütün yerlerden tekrar göğe yükseleceği inancı devam etmiştir.¹⁶⁷

Rusya Bolşevikleri Azerbaycan Türk Cumhuriyeti’ni istila ettikten sonra Komünist hükümetleri kurmuşlardır. Bolşeviklerin egemenliğindeki bu Komünist hükümetler Azerbaycan’da kültürel, siyasi ve ekonomik bağımsızlık bırakmamıştır. Bu alanlarda uygulanan politikalardan dolayı Bolşeviklere karşı isyanlar çıkmış ve bu isyanlar Kızıl ordu tarafından şiddetli bir şekilde bastırılmıştır. Azerbaycan tam anlamıyla kızıl kesilmiş halkın, öğretmenlerin, askeri komutanların, işçi ve köylülerin milli gelenek ve dini kutsallarına saldırılmıştır. Sevr Antlaşması’nın kara günlerini Türkiye Türklerine unutturan 23 Nisan gibi bir gün, Azerbaycan Türklerine de 27 Nisan’ı unutturur!¹⁶⁸

Mehmet Emin Resulzade’nin Azerbaycan halkının Bolşevik İstilasası ile mücadele ettiği yıllarda verdiği şu demeçte Azerbaycan bağımsızlığının yeniden kazanılacağına dair açıklama yapmıştır:

“Zülm payidar olamaz nasıl ki Dahhak zülmü payidar olmadı. İstiklal neşesi fedailer yetirir; nasıl ki milli Türkiye yetirdi. Fikir öldürülemez; nasıl ki Neron’un arslanları Hristiyanlığı parçalayamadı. Abide-i iman yanmaz;

¹⁶⁵ “Bolşevik İhtilali Nasıl Vuku Buldu?” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.5-8.

¹⁶⁶ *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*, (Editör: Nuran Koltuk), Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul 2015,

¹⁶⁷ Falih Rıfkı, “23 ve 27 Nisan” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.4.

¹⁶⁸ “Azerbaycan’ın Büyük Matemi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.1-2.

nasıl ki Nemrud'un ateşi İbrahimi yakamadı. Lisan'ı idrak susmaz nasıl ki engizisyon huzuruna çıkarılan Galile susmadı. Hak batmaz; Nasıl ki Firavun'dan kaçan Musa batmadı. Azerbaycan fikr-i istiklal ve cumhuriyeti geçici olarak Bolşevik istilasının yıkıcı ve kuvvetleriyle kahrolacak mı zannediyorsunuz? Bakü'nün harareti toprağında gömülü olan mukaddes ateşi kuzgun deniz ateşi söndürmekten aciz ise Azerbaycan vatandaşlarının aklına girmiş, fikir ve kalbine yerleşmiş hissi istiklali öldürmekten düşmanlar o derece acizdirler."¹⁶⁹

Resulzade Bey'in bu açıklamasından sonra bağımsızlığın tekrar kazanılacağına dair açıklamalar devam etmiştir. Doktor Abdullah Cevdet Bey 27 Nisan ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir fikir olarak asla ölmeyeceğini ve yeniden kazanılacağını söylemiştir. Bu tezini Büyük Roma İmparatorluğunun yıkılmasının sebeplerini örnek vererek açıklamıştır. Roma İmparatorluğuna bakıldığında yıkılmasının en önemli sebeplerinden biri de dünyanın her tarafından getirdiği köleler olmuştur. Esaret esirden ziyade esir edeni bozmuştur. Çünkü esir eden devletler tembelliğe, mirasyediliğe ve eğlenceye düşkün hale gelmiştir. Resulzade Bey'de Azerbaycan içinde günün birinde bağımsızlığın tekrar vücut bulacağına inanmıştır.¹⁷⁰

27 Nisan ile ilgili İstiklal Komitesi Genel Heyet Merkezinin yazılı bir beyanname yayımlamıştır. Yayımlanan bu beyanname *Yeni Kafkasya*'daki "Bir İntibahname" yazısında şu şekilde kaleme alınmıştır. "İnkılap" ve "Komünizm" amacıyla Azerbaycanı işgal eden Kızıl Rus ordu; bugün anlaşıldı ki Azerbaycan köylü ve işçilerinin inkılabı değil, sadece Rusya ordusunun vahşice istilasıdır. Yüz sene önce Çarlık Rusya'sı aynı vahşetle Azerbaycan hanlıklarını istila etmiş, bir bir kendisine bağlamıştı. O zaman Sisiyanofların çirkin çizimleri altında inleyen halk şimdi 27 Nisan faciası ile Azerbaycan'da, ikinci kez Rus ordusunun yeni Sisiyanof'u olan Orjenikidze'nin idaresi altına girmiştir.¹⁷¹ Bolşevik idaresi Azerbaycan'daki öğretmenler, askerler, işçiler ve köylüleri sürgün etmiş, hapse atmış ya da öldürmüş, milli adetler ve gelenekler gibi değerleri ise sovyetleştirilmiştir.¹⁷²

İşgalin ardından getirilen yabancı nüfus ve demografik yapı değişmiş Azerbaycan Sovyet idarelerindeki çalışan memurların %70'i Rus, Yahudi, Ermeni

¹⁶⁹ "Hainin Hezeyanları" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, (15 Nisan 1924), s.1-2.

¹⁷⁰ "Hür Azerbaycan İçin" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.2-3.

¹⁷¹ "Bir İntibahnamede" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.10-11.

¹⁷² Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006,s.47.

olmuştur. Azerbaycan Komünist Fırkası bağımsız bir memleket ve milletin partisi değil, doğrudan doğruya Rusya Komünist Fırkasına bağlı olduğu için de milli ve bağımsız bir teşkilat değildir. Malum olduğu üzere Azerbaycan'ın %80'i Türklerden oluşurken, Komünist Fırkası'nın genel heyetinin çoğunluğunu yabancı milletler oluşturmaktadır. Azerbaycan Komünist Fırkası olarak anlattığımız şey işte Sovyet diplomasisinin yalanlarını örtmek için tasarlanmış bir kurum olmaktan öteye gidememiştir.¹⁷³

27 Nisan'dan sonra Kızıl Rusya tarafından zorla istila edilmesinin ardından ülkede kendi yönetimini kurmak istemiştir.¹⁷⁴ Ruslar Azerbaycan Komünist Fırkası ile Azerbaycan'ı yönetmeye çalışsalar da kazaları yönetmede başarılı olamamışlardır. Kazalardaki idaresizlikten dolayı rüşvet, hırsızlık vb. toplumsal suçlar artmış. Köylüden alınan fazla vergiler ve zorla devlet işlerinde çalışma gibi angaryalar toplumsal çatışmaların çıkmasına neden olmuştur. Bolşevik işgalinin ardından özellikle Azerbaycan'da idamlar, hapisler son günlere kadar devam etmiştir.¹⁷⁵

Amasya'da yayımlanan *Emel* gazetesi'nin 27 Nisan 1920 ile ilgili özel sayı çıkarmış 27 Nisan gününde çıkarılan gazete siyah çerçeveler içerisinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin felaketi ile ilgili baş makale yayımlamıştır:

Bolşeviklerin zulmü altında inleyen Azerbaycan Türkleri hala bugünün unutulmaz acılarını idrak ile matem tutuyorlar. Müstevlilerin zulüm ve vahşeti ise günden güne artmaktadır. Her gün bin türlü bahanelerle zindanlara atılan aydınlar acımasız cellatlara teslim ediliyor. Kırbaç darbeleriyle engizisyon mezalimine rahmet okutturacak işkenceleriyle mahpusları "açlık grevi" ilanına maruz bırakan düşmanlar bilsinler ki ne onların cehennem gibi zindanları ne Sibiryâ çölleri ne de kanlı sehbaları ne gurbet diyarları vatanlarını Rus esaretinden kurtarmaya azmeden Azerbaycan Türklerini mukaddes davalarından, Türk istiklalinden asla ve asla döndüremez".¹⁷⁶

Bu makalede, Azerbaycanlı aydınların Bolşevik Ruslar tarafından nasıl acılar çektiirildiği açık bir şekilde ifade edilmiştir. Ancak Azerbaycan'ın yeniden bağımsız olacağı inancı sadece Azerbaycan'daki halk tarafından değil aynı zamanda Türkiye'deki aydınlar tarafından da inanıldığı ve desteklendiği açık bir şekilde

¹⁷³ Azeri, "Azerbaycan Komünist Fırkası nedir?" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.12-13.

¹⁷⁴ "Yazı Heyeti Tarafından" *Kurtuluş*, Y.1, S.1, 2 Ekim 1934,s.2.

¹⁷⁵ "Bir İntibahnamede" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.10-11.

¹⁷⁶ "Emel Gazetesinin Mahsus Nüshası" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, (15 Mayıs 1924), s.9-10.

görülmüştür.

Aşağıda yer alan şiirde Kafkasya’da Bolşevikler tarafından yapılan zulümlere ve kaybedilen bağımsızlığın tekrar kazanılacağına yönelik ifadeler yer verilmiştir.

Bayrağım ve İstiklalim

*Hür dedim kendime, zincir kırarak
Git de kemendini cehennemde yak!
Yurdumun müebbet nighbanıdır
Asırlar altından yükselen bayrak.*

*Bayrağım ölemez; ölürsen eğer,
Toprağın altına geçer ülkeler...*

*Azeri kaniyla yıkandın, yeter,
Yaptığın, Neron’un zulmünden beter...
Bir zehir sunsa da, emel doğurdu.
Türklüğün kalbine vurduğun neşter.*

*Kaldıkça Ruslardan diyarım, benim
İntikam olacak şiarım benim!*

*Azeri oğluyum, adında şan var
Beni öksüz sanıp kükrete düşman;
Bak, arkamda hakkı seven cihan var.*

*Paçavra bayrağın elbet solacak
Azerbaycan yine benim olacak.*

*Kurtuluş, ey nazlı, sevimli peri
Gönülden vurgundur sana Azeri.
Dişimle kırarım bir gün gelir de
Bağrına saplanan kanlı hançeri*

*Yaşa ey hasretler doğan istiklal
Yaşa ey Türk, yaşa ey güzel hilal!*

Azerbaycanlı Gültekin¹⁷⁷

Bu şiirde Azerbaycan’ın Rusların eline geçmesi hakkında geçmişten verilen örneklere yer verilmiştir, her ne olursa olsun Azerbaycan bağımsızlığının yeniden kazanılacağı inancının ne kadar güçlü olduğu vurgulanmıştır.

2.1.2. Bolşevizm’e Karşı Tepkiler ve Sonuçları

Azerbaycan’da 27 Nisan 1920’de gerçekleşen Rus işgaline karşı en etkin

¹⁷⁷ “Bayrağım ve İstiklalim” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.8.

mücadele halk isyanları olmuştur. İşgalin arkasından çıkan karışıklıklar ve uygulanan politikalar Bolşevik karşıtı isyanların çıkmasına neden olmuştur. Bu isyanların çeşitli sebepleri vardır ancak ana nedeni Azerbaycan askeri birliğinin sınıf bakımından yabancı askerlerle doldurulmalıdır.¹⁷⁸ Diğer nedenlerin bazıları ise; Azerbaycan aydınlarının hapsilere atılması ve ilan edilen idam listeleri ile halka korku salınmasıdır. Bunların yanında halka yapılan zulümler sadece idamlar ve hapisler ile sınırlı kalmamış, geceleri kapılarını kilitleyip evlerine giden tüccarlar sabah uyandıklarında kapıları mühürlenmiş olarak bulmuşlardır. Ayrıca herkes Sovyet hükümetine hizmet etmek mecburiyetinde kalmıştır. Nerimanof'un bu istila ile ilgi esnafa verdiği hitabette işlerin ne kadar acı olduğuna dair ifadeleri şöyledir: "Sizi öldürmeyiz, çünkü bir kurşun değeriniz yoktur; hapishaneye de koyamayız, çünkü sizi doyuracak ekmeğimiz yoktur. Daha iyidir ki elinizdeki varını yoğunu alalım da aç ölüm sizi mahvetsin."¹⁷⁹

21 Nisan 1921 yılında Vladimir Lenin öncülüğünde başlatılan Yeni Komünist İktisadi Siyaset (NEP) ile köylü sınıfının imhasına başlanmıştır. Bu yeni ekonomi programına göre Mayıs 1921'de I. Sovyetler Kurultayı Azerbaycan halkına çanak¹⁸⁰ vergisini getirmiştir. Azerbaycan'da devam eden genel ekonomik krizin sonucunda zorlanan köylülerin durumunu gelen vergiler daha da zorlaştırmıştır. Köylerde durum öyle bir hale gelmiştir ki Azerbaycan'ın çeşitli kazalarında yiyecek stoklarının dahi tükenmiştir.¹⁸¹ Bu ağır uygulamaların sonucu olarak Azerbaycan'ın her yerinde istilanın olumsuz şartları herkes tarafından hissedilmiş. Bundan dolayı bu millet namus ve haysiyet düşmanı hükümete ve Azerbaycan istiklalini çiğneyen Kızıl Orduya karşı isyanlar başlatmıştır. Bu isyanlar 25 Mayıs 1920 yılında Gence'nin ardından, Zakatala, Lenkeran, Kuba kazaların yanında ülke geneline yayılmıştır.¹⁸²

Azerbaycan'da işgaline karşı 26 Mayıs 1920 yılında Gence'de gerçekleşen isyanlar diğer bölgelere göre daha şiddetli olmuştur. Gence milis kuvvetleri memlekete giren kuvvetin ne kadar acımasız olduğunu görmüş ve milli mücadeleyi başlatmıştır.¹⁸³

¹⁷⁸ Elçin Neciyev, Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.s.74.

¹⁷⁹ "Bolşevik İhtilali Nasıl Vuku Buldu?" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.5-8.

¹⁸⁰ Çanak:8 kg olarak değerlendirilen ölçü birimidir.

¹⁸¹ Neciyev, a.g.t.s.235.

¹⁸² "Bolşevik İhtilali Nasıl Vuku Buldu?" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.5-8.

¹⁸³ Genceli "Gence Hailesi" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.20-21.

Gencede başlayan bu mücadelenin ateşleyici unsurları uygulanan baskıcı politikalar ve özgürlük mücadelesidir. Ancak mücadele şartlar eşit değildi çünkü Gence’de 250 askere karşı Bolşeviklerin sadece Müslüman mahallesinde 2500, Ermeni mahallesinde ise 500 süngülü askeri birliği bulunmuştur. Ancak bütün bu askeri üstünlüğe rağmen sabah saatlerinde başlayan kanlı çatışmalar, Bolşevik askerlerinin isyancılar tarafından esir alınmasıyla sona ermiştir. Bölgedeki posta, telgraf ve telefon kuruluşları da isyancıların eline geçmiştir. Savaş hakkında Bolşevik malumatından alınan bilgilere göre 850 Kızıl Ordu askeri öldürülmüştür. Gerçekleşen isyanda verilen mücadele hakkında Kızıl Ordu subaylarından ihtiyar birisi “hayatım boyunca birçok savaş gördüm ama Genceliler gibi cesur savaşçılara rast gelmedim” demiştir.¹⁸⁴

Gence Ayaklanmasında sonra Terter’de başlayan isyanlar 1920 yılının Mayıs ayında Karabağ’a yayılmıştır. Karabağ isyanını Türk komutan Nuri Paşa yönetmiştir. Karabağ’ın çeşitli yerlerindeki (Şuşa, Ağdam, Berde) bu isyanlara Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Milli Ordusu ve Türk subayları da destek olmuşlardır.¹⁸⁵ Ancak 9 Haziran 1920 tarihinde 11. Kızıl Ordu’nun komutanı Lewandowski isyanın bastırılmasını emretmiş ve 10 Haziran’da Rusya askerlerine çok sayıda askerin eklenmesiyle durum Bolşeviklerin lehine dönmüştür. Daha çok top, zırhlı araç ve askeri uçaklarla saldıran Bolşevik orduları isyancılara karşı zafer kazanmıştır. Bu ağır saldırılar sonucunda Gence, Karabağ, Şuşa, Ağdam, Berde, Zakatala ve Şuşa bölgelerindeki isyanlar bastırılmıştır.¹⁸⁶ Özellikle savaş uçakların bombalamaları neticesinde yer verilen Karabağ köyleri harabeye dönmüştür.

Karabağ halkının isyan etmesinin nedenleri aşağıda sırasıyla yer verilmiştir:

1. Gence direnişinin hemen sonrasında milli ordudan geriye kalan askerlere güvenin tamamen azalması.
2. Özellikle Karabağ bölgesinde toplanan alay ve tümenlerin ortadan kaldırılması.

¹⁸⁴ Genceli, a.g.m., s.20-21.

¹⁸⁵ Burcu Özdemir, “Azerbaycan’da Sovyet Rejimin Kuruluşu ve Sovyet Karşısı Ayaklanmalar”, Dil Tarih Coğrafya Dergisi, S.63.1 Ankara 2023,s.26-45.

¹⁸⁶ Feride Eliyeva, 1920-1922 Yıllarında Azerbaycan’da Sovyetler Yönetimine Karşı İsyancılar (Rusya Devlet Arşivlerine Dayanarak), Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü. (<https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/03/11-FerideAliyeva.pdf>. Erişim tarihi:12.05.2023

3. Söz konusu askeri birliklerin ortadan kaldırılması sonucunda geride kalan Ermeni halkını kendilerine bağlaması.¹⁸⁷

Sonuç olarak bu nedenler incelendiğinde XI. Kızıl Ordu askerlerine katılan Ermenilerin Karabağ'ın Azerbaycan'dan alınarak kendilerine verilmesi için uyguladıkları politikadan kaynaklandığı aşikârdır. Bölgedeki durum hakkında Karabağ'dan Bakü'ye gönderilen raporda: "Bölgede siyasi durum gayet tehlike arz etmektedir. Bir an önce çok ciddi önlemler alınması gerekmektedir. Her tarafta insanların hukuku çiğnenmekte, onlara karşı aykırı biçimde hareket edilmekte, köylü halk hapsedilmektedir. Halk ise Bolşevik askeri birliklerinden çok korkmakta ve bunlara itiraz etmektedir. Halkın itiraz etmesinin asıl sebebi ise askeri birliklerde haddinden fazla Ermenilerin varlığıdır."¹⁸⁸

1927 yılının Aralık ayında Komünist partinin XV. Kurultayında köylü çiftliklerin birleştirilmesiyle büyük kolektiflere dönüştürülmesine karar verilmiştir. Kolektif çiftliklerde yapılan hatalı uygulamalar, köylülere uygulanan şiddetli idari politikalar köylüler arasında Sovyetlere karşı isyanların başlamasına neden olmuştur. 1927 yılında çıkan tahıl kıtlığı köylerde şartların daha da zor olmasına neden olmuştur. 1928 Şubat ayında gerçekleşen Azerbaycan Komünist Partisinin kurultayında Stalin'in talimatlarına yer verilmiştir. Stalin'in talimatıyla, düşük kolektifleşmenin önüne geçmek için şiddetli politikaların uygulanması emri bütün yerel parti teşkilatlarına gönderilmiştir.¹⁸⁹

Yeni programla meydana gelen şahsi mülkiyetin sonucu olarak ortaya çıkan burjuva sınıfının yanında toplumsal, ekonomik, hukuki ve siyasi devrimler nedeniyle köylüye karşı savaş açılmıştır. Kolhozlaştırma¹⁹⁰ ya da kolektifvizasyon ile tarımda bireysel mülkiyet ortadan kaldırmıştır. Köylüler bütün yapılanlara rağmen kolektiflere katılmak zorunda kalmıştır. Ancak toprak sahipleri istedikleri gibi üretmek, satmak ve

¹⁸⁷ ACMDA, fon. 27, siy. 1, iş. 694. s. 20.

¹⁸⁸ ACMDA, fon. 27, siy. 1, iş. 694. s. 20.

¹⁸⁹ Elçin Neciyev, Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010, s.272.

¹⁹⁰ Kolhozlaştırma, Kolektifvizasyon ve Kollektifleştirme ile aynı anlama gelmektedir. Bu ifadelerin hepsi özel mülkiyet hakkına son verilmesi, arazilerin devletleştirilmesidir. Kolhozlaştırma faaliyetleri sonucunda bütün Türk bölgelerinde isyanlar çıkmıştır. Çıkan bu isyanları Sovyet yönetimi büyük katliamlarla bastırmıştır. Alaeddin Yalçınkaya, *Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği'nde Moskova-Türkler İlişkileri*, İstanbul : Beta Yayınları, 3. Baskı, 2004, s.159-164.

kullanmaktan mahrum bırakıldığı için köle statüsüne düşürülmüştür. Bunu kabul etmeyen köylü kolхозlardan¹⁹¹ firar etmiştir. Bunun sonucu olarak Azerbaycan'da, Kuzey Kafkasya'da ve Türkistan'da isyanlar çıkmış ve çıkan bu isyanlar savaş boyutuna ulaşmıştır. Bundan dolayı 1930 yılında Azerbaycan'da uygulanan yeni ekonomi programının ancak %58'i tamamlanmıştır.¹⁹²

16 Ocak 1930 tarihinde Sovyet Merkezi İcra Hak Komiserliği Sovyet'i tarafından toprak sahibi köylülerin emlaklarına el konulması hakkında karar almıştır. Sovyet yönetimi aldığı bu kararın nedeni olarak toprak sahibi köylülerin kolektifleşme siyasetine karşı çıkmasını ve köylünün elindeki hayvanlarını satmasını göstermiştir¹⁹³

Azerbaycan'da başlayan köylü hareketinin sebeplerine baktığımızda şunları görmekteyiz. Başta Moskova'nın uyguladığı genel kollektivize politikalarının sonucunda köylünün ekonomik yönden iyi olan kesiminin yok edilmiş. Ancak köylü hareketinin, Azerbaycan'da toplumsal, ekonomik, siyasi, hukuki ve kültürel sebepleri olduğu gibi kendine has uzun bir tarihi vardır. Bu sebepler hiçbir zaman tutsak olmamış ve kendini hür olarak hissetmiş Azerbaycan Türklerini, Rus istilasına karşı her zaman savaşmaya sevk etmiştir. Sovyet istilası devrinde başkaldıran Azerbaycan köylüsü iki yıl öncesine göre 1928 senesine daha faal olarak başlamıştır. 1928 senesinde Azerbaycan'da Sovyet Cumhuriyeti tarafından köylerde ve kazalarda il Sovyetleri kurulmuştur. Bu Sovyetlerin toprak, ziraat, eğitim, sağlık, maliye, genel emniyet vb. şubelerini açmalarına rağmen halk bu şubeler yerine kendi imkânları ile işlerini yürütmüştür.¹⁹⁴

Uygulanan yanlış politikalardan birisi de köylülerden ürünlerinin düşük fiyattan alınmak istenmesidir. Bundan dolayı Azerbaycan'ın Salyan, Lenkeran, Kuba, Hızı, Şirvan, Göyçay, Ağdam vb. köylerinde Sovyet hükümetinin erzak hazırlıklarına karşı çıkmışlardır. Köylüler erzaklarını kuyularda saklayarak hükümete sabit ve düşük fiyattan satmaktan imtina etmişlerdir. Bu sorunları çözmek için Moskova yönetimi

¹⁹¹ Kolhoz, Rusça (kollektivnoye hozoystvo'dan kısalma) bir kavram olup kolektif çiftlik anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Turan, "SSCB'de Toprak Mülkiyeti", Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi, Cilt:66 No:3 Ankara 2011,s.3-10.

¹⁹² "Azerbaycan'da Köylü Hareketi", *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.3.

¹⁹³ ACMDA, f. 246, siy. 1, iş. 146, s.22.

¹⁹⁴ M. B. Mehmedzade, "Azerbaycan'da Köylü Hareketi", *Bildiriş*, No:24, (15 Ocak 1931), s.3.

tarafından Azerbaycan Komünist Fırkası'nın başına Gikalo adında birisi getirilmiştir. Gikalo bunları ortadan kaldırmak için Yeni Ekonomi Politikası (NEP) devrinde toprak ve mal sahibi köylülerin arazi ve hayvanları ellerinden almış, yoksul ve orta güçteki köylüleri zorla kolhozlara üye yapılmış, özel ticaret tamamen ortadan kaldırılmış, mekteplerden komünist olmayan öğretmenler ve öğrenciler atılmıştır.¹⁹⁵ 1930'lu yıllara gelindiğinde durum farklı olamamış, Azerbaycan'dan alınan son haberlere göre Komünist hükümeti köylünün elindeki ürünlerin vergi yoluyla alınmasından dolayı köylü sefalet içinde kalmıştır. Bu kötü şartlarda dolayı Mugan, Lenkeran ve Kuba bölgelerinde yeniden köylü isyanları başlamıştır.¹⁹⁶

Azerbaycan genelinde kolektif çiftliklerdeki baskılar ve dolayı Azerbaycan'da 1929 yılı sonlarında başlayan köylü isyanları 1931 yılına kadar, devam etmiştir. İsyenların genel sebepleri Sovyet yönetiminin ekonomi politikalarına ve şiddetli kolektifleştirmeye bağlanmıştır. Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi'nin (AzGPU) 1930 yılı başlarında bu konu hakkında bilgilendirmesinde açıkca görüyoruz: "Azerbaycan köylüsünün genel siyasi durumun kötüleştiği ve bunun silahlı kulaklar ve akrabaların oluşturduğu çeteler etrafında yoğunlaşan isyancı hareketinin sebebi olduğu" belirtilmiştir.¹⁹⁷ Gerçekleşen isyanlar Azerbaycan'ın batı vilayetleri olan Zakatala, Şeki, Gence; Güney vilayetleri olan Nahçıvan, Karabağ, Mugan, Salyan ve Lenkeran, Kuzey'de ise Gökçay, Ağdaş, Şirvan ve Kuba vilayetlerinde görülmüştür. Bu isyanları bastırmak için Moskova Azerbaycan'a yeni 2000 Rus askeri göndermeye mecbur kalmıştır. Köylü hareketi toplumsal hayatı, siyaseti, ekonomiyi, işçiyi, köylüyü, aydın Türk komünistlerini Moskova siyaseti aleyhinde muhalefete geçirmiştir. Bundan dolayı yüzlerce Türk, Komünist Partisinden atılmış ve memleketten ihraç edilmiştir.¹⁹⁸ Gerçekleştirilen bu susturma ve imha hareketlerinin sonucunda 1921-1927 yılları arasında 750.000 kişi idam edilmiş, 1925-1935 yılları arasında ise 500.000 Türk öldürülmüştür. Tüm yapılanlara rağmen Ruslar, Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık mücadelesini durduramamıştır.¹⁹⁹

¹⁹⁵ "Azerbaycan'da Köylü Hareketi", *Bildiriş*, No:25, (22 Ocak 1931), s.3.

¹⁹⁶ "Son Haberler", *Bildiriş*, No:3, (21 Ağustos 1930),s.1.

¹⁹⁷ Özdemir, a.g.m.,s.38.

¹⁹⁸ M. B. Mehmedzade, "Azerbaycan'da Köylü Hareketi", *Bildiriş*, No:24, (15 Ocak 1931), s.3.

¹⁹⁹ Gömeç, a.g.e., s.33.

Bu isyanlar ile ilgili haziran ayının başında Tiflis'te gerçekleşen 6. Maverayı Kafkasya Komünist Fırkası'nın kongresinde ülke komite başkanı Eliyava'nın kendi raporunda şu bilgilere yer verilmiştir: Şehirlerde eksikliklere rağmen durumun iyi olduğunu ancak Azerbaycan'ın Nahçıvan, Zakatal, Şeki ve Gence illerinde çok gergin ve ağır bir vaziyetin olduğunu söylemiştir.²⁰⁰ Bolşevik idareye karşı yapılan isyanlarla ilgili *Bildiriş* gazetesinin "Son haberler" Başlığı altında yer verilen Bükreş "Za-Svobudu" gazetesinden alınan bilgilere göre Karabağ'ın Zengazur'da Hüseyin Bey'in başı olduğu isyancılar Kızıl Ordu birliklerini yenmiş ve silahlarını ele geçirmişlerdir. Fırar eden askerlerden geriye isyancıların eline ağır silahlar geçmiştir.²⁰¹ Azerbaycan'ın her yerinde isyanlar şiddetli bir şekilde devam etmektedir. Culfa demiryolunu ve Karabağ'ı kaybeden Sovyet orduları bu bölgeleri terk etmek zorunda kalmıştır. Ruslar, Karabağ yenilgisinden sonra Mugan, Gence ve Şeki vilayetlerine Rus askerleri sevk etmeye başlamıştır.²⁰²

Sovyet Rusya Kolektivizm planından önce Nahçıvan halkı arasında tutuklamalara başlamıştır. Tutuklama ile yetinmeyen Ruslar, köylülerin ineklerini, atlarını, koyunlarını ve var olan kıymetli bütün mallarını almışlardır. Şehirden gelen 3 birlik köylere dağıtılmıştır. Birlikleri gören köylü kadın, erkek, çocukları ile evlerini terk edip dağlara kaçmışlardır. İşçilerin köylerde dövüldükleri hatta öldürüldüklerini gören halk silahlanmaya ve isyan etmeye başlamıştır.²⁰³ Bunların yanında son zamanlarda Sovyet Hükümeti köylülerden ağır vergiler almaya başlamıştır.²⁰⁴ Uygulanan ağır vergileri vermeyen köylüler çeşitli bahanelerle tutuklanmıştır. Sovyetlerin Azerbaycan'da uyguladığı hapisler ile ilgili *Bildiriş* gazetesindeki "Kurşuna Dizilen Köylü" yazına şu şekilde yansımıştır: "1930 yılında Azerbaycan'ın Gence vilayetinde çiftçilik yapan Bala Bey hükümete vermek zorunda olduğu 4 ton buğdayı vermekten imtina edince Gence halk mahkemesinde yargılanmıştır. Bala Bey buğday vergisini vermediği için, Ali Bey ve İkrâm Hacı Bey ise Sovyet rejimi aleyhinde propaganda yaptığı ve bu propaganda sonucunda erzaklarını teslim etmedikleri için tutuklanmıştır. Mahkeme Bala Bey'e kurşuna dizilme, Ali ve İkrâm

²⁰⁰ "Azerbaycan'da durum vahim mi?", *Bildiriş*, No:1, (7 Ağustos 1930), s.1.

²⁰¹ "Son haberler" *Bildiriş*, No:1, (7 Ağustos 1930), s.1.

²⁰² "Azerbaycan'da Son Vaziyet" *Bildiriş*, No:13, (30 Ekim 1930), s.1.

²⁰³ "Azerbaycan'da Köylü İsyanları", *Bildiriş*, No:15, (13 Kasım 1930), s.1.

²⁰⁴ "Azerbaycan'da Köylü İsyanları", *Bildiriş*, No:17, 27 Kasım 1930, s.1.

Bey'e ise bir buçuk sene hapis cezası vermiştir.”²⁰⁵ Yer verilen yazısında anlaşıldığı gibi Azerbaycan köylüsü Kolhozlaşmaya karşı çıkmıştır. Kendi mallarını korumak için uygulanan bu politikalara karşı ise isyanlar başlatmışlar ve bu isyanları devam ettirmişlerdir.

Azerbaycan'ın Şirvan, Gence, Zakatala, Lenkeran ve Nahçıvan dağlarında Sovyet Hükümetine karşı isyan devam ettiği için Sovyet Hükümeti dağlara giden yolları keserek dağlardaki isyancıları aç bırakmayı amaçlamıştır. Bunlara karşılık köylüler, imha siyasetinden vazgeçilmesi, memlekette sürgün edilenlerin geri getirilmesi, kolektivizm hareketinden vazgeçilmesi, serbest ticarete geçilip Rus ordusu ve Rus memurlarının Azerbaycan'dan çıkarılmasını istemişlerdir.²⁰⁶ Azerbaycan'ın Lenkeran dağlarında isyancılara karşı gönderilen 350 kişilik Rus kuvvetlerini isyancılar yenmiştir. 23 Haziran 1930'da Kür sahilinde Saday ve Han Ali Beylerin altındaki 120 kişilik isyancı grup, kendileri için gelen 500 Rus askerine karşı başarısız olmuştur. Yaşanan çatışmalardan dolayı Han Ali'nin köyü ve Mugan, Ruslar tarafından tahrip ve talan edilmiştir.²⁰⁷

Azerbaycan'da ayaklanmalar hız kesmeden devam etmiş Bakü-Gence hattı üzerindeki Kürdemir istasyonu yakınında asker götüren bir tren isyancılara tarafından durdurulmuş ve çatışmalarda Kızıl Ordu askerleri öldürülmüştür. Az sayıda kayıp veren isyancılar başka bir noktada hapishanedeki 300 mahkûmu serbest bırakmışlardır.²⁰⁸ Gence ile Bakü arasındaki tren seferleri asker koruması ile yapılmaktadır. Çünkü komünistler kazalara gitmekte çekiniyor ve birçok memur kazalarda işlerini bırakıp kaçıyordu. Bundan dolayı G.P.U. komünistler arasında birçok tutuklamalar yapılmıştır. Bunun yanında Gence, Agdaş, Kuba ve Lenkeran gibi şehirlerde güvenlik tamamen bozulmuş her gece 5-10 kişi hayatını kaybetmiştir.²⁰⁹

Azerbaycan'ın Karabağ'da asilerin üzerine gönderilen 600 kişilik Rus kuvvetleri Cebraıl kazasında asiler tarafından yok edilmiştir. Ruslar asileri teslim olmaya zorlamak için günahsız köylüyü imha etmeye başlamıştır. İsyanlar ile alakası

²⁰⁵ “Kurşuna Dizilen Köylü”, *Bildiriş*, No:20, (18 Aralık 1930),s.1.

²⁰⁶ “Son haberler”, *Bildiriş*” No:8, (25 Eylül 1930), s.2.

²⁰⁷ “Son Haberler”, *Bildiriş*, No:4, (28 Ağustos 1930), s.1.

²⁰⁸ “Azerbaycan'da Vaziyet”, *Bildiriş*, No:5, (4 Eylül 1930), s.1.

²⁰⁹ “Azerbaycan'da Vaziyet” *Bildiriş*, No:6 (11 Eylül 1930),s.1.

olmayan binlerce köylü tutuklanmış, kurşuna dizilmiş ve sürgün edilmiştir.²¹⁰ Bu isyanlarda açlık ve sefalet yüzünden ölenlerin dışında verilen cezalar ve sürgünlerde birçok kişi hayatını kaybetmiştir.²¹¹

Aşağıdaki şiirde Kafkasya’da Bolşevikler tarafından yapılan zulümlere yönelik ifadeler yer verilmiştir:

Vatanım Aşkım
Güzel ufuk çevrildi kızıl çemberle,
Bensem, hala elemle... hala kederle
Hala beklemekteyim batan güneşi,
Vicdanımda doğacak yegâne eşi
Renkten renge giriyor şen tepelerde;
Matem gönlümü saran bir hazin perde.
Ay, karanlık ufukta doğ, bir kandil yak,
Kâinata görünsün yakılan toprak.
O toprak ki kökünden Türk bir diyardır,
Şimdi Rus’un eliyle zulme duçardır.
Ey yurdumun üstünde titreyen gölge,
Bil ki mahkûmsun elbet sen de ölmeye
O sevimli vatana saldırdığın gün
Tarihin göğsüne saplandı süngün;
Ben, yaptığın vahşeti unutsam bile
Tarihim bildirecek nesilden nesile...
Topunla, tüfeğinle beni korkutma!
Bugün nişan aldığın kalbi unutma!
Vücut yıkarsın, iman öldüremezsın.²¹²

Köylerde, kazalarda ve şehirlerde Sovyetlere karşı boykotlar devam etmiş. Azerbaycan’dan alınan haberlere göre Gence etrafındaki asi köylülerin Samuh, Gedebay, Tavus vb. grupları ve onlara yardım için gelmiş olan Kazak, Borçalı, Zakatal partizanları ile birleşerek 5000 kişilik bir güç halinde Gence üzerine gitmeye karar vermişlerdir. Bu olay üzerine komünistler arasında panik başlamış ve Türk askerleri Gence’den uzaklaştırılmıştır. Bunun yanında Gence’de tutuklamalar artmıştır.

²¹⁰ “Kafkasya’da Umumi Vaziyet” *Bildiriş*, No:9, (25 Eylül 1930), s.1.

²¹¹ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1990, s.99-132.

²¹² Gültekin, “Aşkım ve Vatanım” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.8.

Kurşuna dizilenler ve sürgüne gönderilenler 400 kişiyi bulmuş ve ahali Gence'den kaçmaya başlamıştır.²¹³ Azerbaycan'da Kolektivizm harekâtının şiddetlenmesi sonucu imha edilmekten dağlara kaçan köylüler ile partizanların sayıları artmıştır. Her tarafta kapsamlı tutuklamalara karşı ahali dağlara kaçmıştır. Çünkü geçen sene tutuklanan köylüleri kurşuna dizmişlerdir. Bundan dolayı Kızıl Ordu ile partizanlar arasında kanlı savaşlar yaşanmıştır.²¹⁴ Yaşanan şiddetli savaşlar içerisinde Azerbaycan'ın Gence kazasında Koca oğlu Hasan, Nadir Salih, Ali, İsfendiyar ve diğer partizan grupları köylere hücum ederek kolhozları, kooperatifleri ve tarım makinelerini dağıtmış, sorumlu komünistleri öldürmüşlerdir. Partizanlar kooperatifleri ve tarım aletlerini dağıttıktan sonra gittikleri her yerde mülkiyet, hürriyet ve istiklal için savaştıklarını söylemişlerdir.²¹⁵ Azerbaycan her ne kadar Bolşevik işgaline uğrasa da milli ve manevi değerlerini korumayı başarmıştır. Sovyet egemenliği altında Azerbaycan'da 1924 yılına kadar 54 ayaklanma çıkmıştır. Ancak bu isyanlara sürgün, tutuklama ve ölümler ile sonlandırılmıştır. 1920'lerdeki isyanlardan sonra Sovyet yönetimini en çok uğraştıran 1930'lu yıllarda gerçekleşen isyanlar ile Sovyet Yönetimine karşı muhalefet ve direniş devam etmiştir.²¹⁶

Köylülerin dışında işçi sınıfında da isyanlar başlamıştır. Bakü petrol ocaklarında çalışan işçiler çalışma saatlerinin fazla olması ve maaşlarının az olmasında dolayı grevler yapmışlardır. Grev yaptıkları için işçilerin büyük bir kısmı kurşuna dizilmiştir. Bunun yanında Bakü köylerinde yapılan aramalarda evlerinde silah bulunan köylüler de kurşuna dizilmiştir.²¹⁷ Gerçekleşen direnişlerin ardından temel haklar içinde mücadele edilmiş Bakü'de geniş kesimde işçi grevleri başlamıştır. İşçi maaşlarına zam, erzak ve zorunlu şeylerin satılmasına izin verilmesi, işçilerin asker gibi çalıştırılmamasını talep etmişlerdir.²¹⁸ Çünkü Bakü'de kıtlık ve pahalılık hüküm sürmekteyken Rusya'dan akın akın Rus açlar gelmektedir. Akın akın gelen Sovyet nüfusu içerisinde kalmayı kabul etmek demek dil, kültür ve milli varlıklarının yerine tek bir dil ve kültürü kabul etmek demektir. Bu milletlere bakıldığında Azerbaycan,

²¹³ "Azerbaycan'da Vaziyet", *Bildiriş*, No:26, (29 Ocak 1931), s.1.

²¹⁴ "Azerbaycan'da Vaziyet", *Bildiriş*, No:30, (29 Şubat 1931), s.1.

²¹⁵ "Azerbaycan'da Vaziyet", *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.1.

²¹⁶ Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s.151.

²¹⁷ "Bakü'de Mühim Hadiseler", *Bildiriş*, No:30, (26 Şubat 1931),s.1

²¹⁸ "Son haberler" *Bildiriş* No:9, (25 Eylül 1930), s.1.

Türkistan, Kırım, Kazan, Başkırt (İdil-Ural), Kuzey Kafkasya gibi 40 milyonluk Türk dünyasının yanında Gürcistan ve Ukrayna vs. gibi 35-40 milyonluk bir gayri Rus milletlerin ölümü anlamına gelmektedir. Sovyet Rusya içerisinde yaşayan Türkler milli varlıkları içinde teslim olmayı değil bağımsızlıkları için ölmeyi tercih etmişlerdir.

1920-1934 yılları arasında Azerbaycan'da Sovyet etkileri, bölgede toplumsal ekonomik ve kültürel sahada etkin bir şekilde görülmüştür. Bu süreçte çıkan isyanlara karşı Sovyetler Birliği bölgeyi kontrol etmek için çok sayıda insanı tutuklamış, sürgün etmiş ve öldürmüştür. Bütün bu yaşananlar Sovyetlerin kendi ideolojisini yayma amaçlarının bir parçası olarak değerlendirilmiştir.

2.1.3. Ermeni Sorunu

1917 yılında Çarlık Rusya'sının çöküşü ile Kafkasya'da dengeler bozulmuş, kısa bir müddet Maverayı Kafkasya Seym'i tarafından yönetilmiştir. 1918 yılında Seym'de yer alan milletler; Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.²¹⁹ Bağımsız devletini kuranlar arasında yer alan Ermenistan, Ruslardan aldığı destek ile Erivan (Revan)'ı başkent yapmıştır. Erivan'ı kendilerine başkent yapan Ermeniler haliyle Erivan Guberniyasına (Valilik) dahil Uezd (Kaza)'leri de sahiplenmişler buna karşılık Azerbaycan halkı harekete geçmiştir. Bölgede çoğunluğu oluşturan Türkler olması ve Türklerin yaşadıkları yerleri kendi toprakları olarak görüyor olmaları bu hareketlerin ana sebepleri olmuştur ancak Osmanlı devletinin imzaladığı Mondros mütarekesi (30 Ekim 1918) gereğince bölgeyi mecburen terk etmesiyle Azerbaycan Türkleri bölgede sahipsiz kalmıştır.²²⁰

Bolşevik işgalinden sonra Stalin'in emriyle Azerbaycan'ın bir parçası olan, bin yıldan fazla bir zamandan beri Azerbaycan Türkleri'nin yaşadıkları Dilcan, Gökçe Gölü havzası ve Güney Azerbaycan sınırına uzanan koridorun meydana getirdiği on bin kilometrekarelik alan Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'a verilmiştir.²²¹ Bu bölgelerinde dışında Azerbaycan'a bağlı Karabağ ise Sovyet Döneminde Türk nüfusu azaltılmış ve bölgeye Ermeniler yerleştirilmiştir. Bu nüfus politikasının sonucunda

²¹⁹ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s.30.

²²⁰ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, s. 248-249.

²²¹ Gömeç, a.g.e., s.30-31.

Karabağ'da Ermeni nüfusu yüzde doksanına ulaşmıştır.²²² Bölgede sadece nüfus alanında değişiklikler yapılmamıştır aynı zamanda Ermenistan'da, milli okullar, basın-yayın, tiyatro, vb. milli kurumlar oluşturulmuştur. Bakü'de gerçekleştirilen Milli Ekaliyetler Şurasına, Ermenilerin yanında Rus, Yahudi, Alman, Lezgi, Tat ve Talış başkanları katılmıştır. Sayıları beş bini geçmeyen bu azınlıklara Ermenistan örneği gibi yaşadıkları bölgelerde “müstakil bir devlet” olabilmeleri için haklar vermişlerdir.²²³ Her seferinde olduğu gibi bu defa da Rus hareketinin öncülüğü Ermeni “siyasilere” gördürülmüştür. “Cağadarmard” Ermeni gazetesinde yayınlanan: “Moskova kendi siyasetinin icrası için Erivan'daki Ermeni kuklalarını kullanmakta pek vicdansız bir iş tutuyor.” haberi de bu görüşü destekler niteliktedir.²²⁴

Ruslar, idare ettikleri Ermenilerin topraklarını genişletmek için her fırsatta destek olmuşlardır. Lozan Konferansında “Ermeni yurdu” hakkında son bir girişimde bulunmuş ancak sonuç alınamamıştır. Bu teşebbüsten sonuç alamayan Çiçerin, Ermeni delegelerine Rusya'da bir “Yurt” teklif etmiştir. Bu yurt Rostof şehri yakınında Nahçıvan adında bir yerleşim yeridir. Bu şehirde Ermeniler ikamet etmektedir. Bu Ermeniler I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi tekrar Rusya tarafından Türkiye aleyhinde isyan çıkarmak için kullanılan yersiz yurtsuz kalan göçmenlerdir. Zamanında Çarizmin örgütlediği Ermeni muhacirleri şimdi ise Bolşevizm tarafından korunmaktadır. Çarizm sadece Don vilayetinde Ermeni kasabası oluşturmakla yetinmemiş aynı zamanda Maveray-ı Kafkasya'daki Ermeniliği de tasarlamıştır. Türkiye'den gelen Ermenileri de Azerbaycan ile Türkiye arasındaki bölgelere yerleştirmişlerdir. Ermeniler Çarlık döneminde olduğu gibi Bolşevikler döneminde de en sadık ajanlar olmuşlardır. Bu sadık ajanlardan Maveray-ı Kafkasya komiseri Stepan Şaumyan, Halk Komiserler Şurasında Ermeni halkına seslenişinde; Bağımsız Ermenistan'ın oluşturulması için Türkiye Ermenistan'ı içinde bulunan askerlerin ihraç edilmesi, dünyada dağınık halde bulunan Ermeni göçmenlerinin Türkiye Ermenistan'ına gelmesi gerekmektedir.²²⁵ Stepan Şaumyan'ın açıklamalarında sorunun sadece Azerbaycan içinde değil kardeş ülke olarak görülen Türkiye içinde

²²² Ahmet Caferoğlu, “Sovyet İdaresindeki Esir Milletler”, Türk Kültürü Dergisi, S. 21, Ankara 1964, s. 31.

²²³ “Azerbaycan Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.9, (1 Mart 1926), s.14.

²²⁴ “Tarih Tekerrür Ediyor” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Teşrinisani 1923), s.2.

²²⁵ Azeri, “Ermeni Meselesi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, (15 Mayıs 1924), s.6-8.

sorun olmaya devam edeceği anlaşılmaktadır.

Azerbaycan ve Ermenistan, komşu Gürcistan ile Güney Kafkasya bölgesinde bulunmaktadır. Güney Kafkasya, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında, aynı zamanda İran ve Türkiye'yi sınırlayan bölgedir.²²⁶ Jeopolitik açıdan önemli olan bu bölgede Azerbaycan ve Ermeniler Sovyet Rusya'da 1917 Bolşevik Devrimi sonucunda oluşan şartlar sayesinde kısa süren bağımsızlık döneminde Dağlık Karabağ ve diğer bölgeler için mücadeleler verilmiştir. Ancak Azerbaycan ve Ermenistan 1920-1922 yıllarında SSCB'ye dahil edilmiş 1923 yılında özerk bölge olarak kurulan Dağlık Karabağ sınırları belirlenmiştir.²²⁷

Mavera-yı Kafkasya'da Ermeni sorunu hakkında yer verilen açıklamada; 1924 yılı Kasım ayının sonlarında toplanan Azerbaycan Şuralar Kongresi'nde Azerbaycan hükümeti başkanı Musabekof, Maveraya-yı Kafkasya Konfederasyonundan sonra kurulan Sovyet Hükümeti tarafından, Kafkasya Milletleri arasındaki sorunların çözüldüğünü ifade etmiştir. Ancak Müsavat, Taşnak ve Menşevikler zamanında birbirini kesen milletler arasında barışın temin edilmesi Azerbaycan'ın fedakârlığı sayesinde olmuştur. Çünkü Moskova, kendi politikalarının en güçlü taraftarı olan Ermenilere Zengezur ve Görus illerini vermiştir. Daha sonra Nahçıvan'ı Azerbaycan'dan ayırmış ve Karabağ'a muhtariyet vermiştir. Bu milletler ilk başta Bolşevik yönetimi altında barış içinde yaşadıkları gösterilse de Karabağ'a muhtariyet verilmesi Azerbaycan ve Ermenistan Devletleri arasındaki sorunların temel sebebi olmuştur.²²⁸

2.1.4. Aydınların Tutuklanması, Sürülmesi ve İdamları

Bolşevikler özellikle 1920 ile 1934 yılları arasında bölgeyi kontrol etmek ve kendi fikirlerini yaymak için çeşitli yöntemler kullanmıştır. Bu yöntemler arasında hapisler, sürgünler ve idamlar yer almıştır.

Bolşevikler işgal ettikleri yerlerdeki ahaliyi Çeka güçleri vasıtasıyla kontrol altına almaya çalışmıştır. Azerbaycan'da Çeka ajanları, Müsavat Fırkasında yer alan

²²⁶ TİKA, Azerbaycan Ülke Raporu, Ankara 1996,s.4

²²⁷ Aiman Atamuratova, "Azerbaycan-Ermenistan ihtilafının Orta Asya Güvenliği Kapsamında İncelenmesi", *Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, Cilt:2,Sayı:2, Kütahya 2021,s.51.

²²⁸ "Azerbaycan Sovyet Kongresi'nde" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (15 Şubat 1924), s.6-7.

ihtilal gönüllülerini bulmak için Komünist Fırkası'nın merkezi komitesi içinde bir teşkilat kurmuştur. Çeka'ya tabi olan bu teşkilat, yeni kurulan hükümet aleyhinde kim varsa tutuklamıştır. Tutuklama emrini soranların şakaklarına silah dayayarak al sana belge diyerek tehdit etmişlerdir. Yakalananlardan bazılarına ise tehdit ve işkence ile hükümet lehinde bir beyanname imzalatarak serbest bırakmışlar ya da öldürmüşlerdir.²²⁹

Maveray-ı Kafkasya için kurulan Bolşevik İmha Komitesi, Bolşevik aleyhtarı fırkaları imha etmek için bütün yöntemleri kullanmıştır. 1923 yılının başlarında Gürcistan'da 400 Menşevik üyesi öldürdükten sonra sıra Azerbaycan'a gelmiştir. Önceden hazırlanmış listeler üzerinden ne kadar Müslüman aydın ve milliyetperver varsa tutuklanmıştır.²³⁰ Kuzey Türklerinin yakından tanıdığı Musa Carullah Efendi²³¹, Petrograd Çeka'sı tarafından tutuklanmıştır. Azerbaycanlı milliyetçileri imha komitesinin işkencelerine maruz kalmıştır. Carullah Efendi, Türk Cumhuriyetindeki mahkeme dilinin Türkçe olmasını istemesinden dolayı Sibirya'nın uzak köşelerine sürülmüştür.²³² Defalarca Rus istilası aleyhine isyan eden Azerbaycan halkı arasında ihtilal ve istiklal teşkilatının varlığını öğrenen Bolşevikler, mevcut teşkilat meyanında en güçlüsü olan Müsavat Fırkasını takibine başlamış ve 1923 yılının Ekim ayında 2000 kadar Müsavatçı, üye suçlamasından dolayı tutuklamışlardır. 12 Aralık'ta Müsavat Fırkasına ait gizli matbaanın bulunması ile tutuklamalara yeniden başlamışlardır. Bakü ve Azerbaycan genelinde bulunan hapisanelerde Azerbaycan aydınları ve gençleri ile doludur. İstiklal aşkı ile yanan bu gençlere hapislerde yapılan çeşitli işkenceler, gençlerin felç kalmalarına veya ölümlerine neden olmuştur.²³³

²²⁹ "Azerbaycan'da Bolşevik Terörü" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.2, (15 Ekim 1923), s.7-8.

²³⁰ "Müsavat Fırkası'ndan İstifade" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, (1 Aralık 1923), s.11.

²³¹ Musa Carullah Bigi (1875-1949), aslen Rusya'nın Penza vilayetinden olup daha sonra Rostov'a yerleşen Tatar bir aileye mensuptur. Bigi, Rostov'da lise ve Kazan'da medrese eğitimini bitirdikten sonra sonra Buhara, Medine, Kahire ve İstanbul gibi şehirleri dolaşmış 1904 yılında Petersburg Hukuk Fakültesi'ne devam etmiştir. Bu dönemde, Abdürreşid İbrahim'le iş birliğine girişmiş, Orenburg'daki *Vakit* ve St. Petersburg'daki *Ülfet* ve *Tilmiz* dahil birçok cedidçi yayın organında yazılar yazmıştır. Diğer bir taraftan kendisinin en önemli yazılı eseri, Bütün Rusya Müslümanları'nın I-IV toplantılarında alınan karar ve konuşmalardan oluşan tutanakları derlemesi olarak gösterilir. Bu tutanaklar, *Umum Rusya Müslümanlarının 3'nci Resmî Nedveleri*, (Kazan, 1906) ve *Islahat Esasları* (Petrograd, 1915) adlarıyla yayımlanmıştır. Musa Carullah Bigi, hayatının tümünü İslamiyet'in moderniteyle uyuşmasına adanmış bir düşünür olarak kabul edilmektedir. Ahmet Kanlıdere, "Mûsâ Cârullah", *DİA*, C.31, 2006, s.214.

²³² "Bolşevik Mezalimi", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.6, (15 Aralık 1923), s.1.

²³³ "Azerilerin Mücadelesi" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924, s.14.

Ahmet Bedi Triniç, Türk ordusu ile Kafkasya'ya giden, aslen Arnavut olan subaylardan birisidir. Triniç, Müsavat Fırkası döneminde köylülerin kurşuna dizildiği suçlamasını yapmıştır. Ancak Müsavat yönetiminde Azerbaycan'da iki senede verilen idam kararı üç veya dört vakayı geçmemiştir. Hâlbuki müsavattan sonraki Bolşevik dönemindeki işçi hükümeti, aleyhteki köylü, işçi demeden kılıçtan ve ateşten geçirmişlerdir.²³⁴ Bolşevik Rusların Kafkasya'yı zorla istila etmesine rağmen, bunun tam aksine Kafkas Cumhuriyetlerinin kendi istekleriyle Rusya'ya katıldıklarını dünyaya göstermek için Komünist partiyi ve Çeka güçlerini kullanmıştır. Bu iki güç öncelikle Kafkasyalı komünistleri partiden uzaklaştırmış, hürriyet ve istiklal düşüncesini taşıyan gençler devrim aleyhtarlığı suçlaması ile Çeka zindanlarına atılmıştır. Bunun üzerine Gürcistan'da Menşevikler, Azerbaycan'da Müsavat dağıtılmış, Azerbaycan'da ve Gürcistan'da hapisler başlamıştır. Çeka yeniden “gizli matbaalar keşfine” başlamış ve yüzlerce genci bodrumlara hapsedmiştir.²³⁵ Gizli Matbaa keşfinden dolayı tutuklananların sayısı iki yüzü bulmuştur. Bunlar arasında eski milletvekilleri, bakanlar ve birçok aydın insan bulunmaktadır. Matbaa işi ilgili doğrudan alakalı Musazade Kurban ve Mehmedzade Abdül Vahap Beyler işkence ile konuşturulmaya çalışılmış ama sonuç alınamamıştır.²³⁶

Azerbaycan hapishaneleri istiklal ve milliyet mücadelesini veren aydın gençlerle dolmuştur. Sayıları birkaç yüzü geçen bu aydınlar çeşitli işkencelerden, sulu ve karanlık bodrumların kötü koşullarından dolayı birçoğu felce uğramıştır. Bu tutuklu gençlerin anneleri ve nişanlılarda tutuklanmış ve onlar da çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. Tutuklanan aydınlara, Türk Müsavat Fırkası aleyhine söylemlerde bulunup firkadan ayrılmaları sonucunda kurtulabilecekleri bildirilmiştir.²³⁷ Azerbaycan'daki Bayıl hapishanesinde yaşananlar durumun vahametini gözler önüne sermiştir; “Geceleri otomobil sesi gelince herkes ölüm bekliyordu, hapishanenin önünde durduğu zaman içimizden birinin kurşuna dizileceği gerçeğini hepimiz çok iyi biliyorduk. En kötüsü de çocuk ağlamasının ardından silahtan gelen “tarak, tarak” sesi

²³⁴ “Hezeyanı Bedi (Bolşeviklerin Yeni Bir Eser-i Telaşı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, (15 Teşrinisani 1923), s.9-10.

²³⁵ “Cebr ve Tehdit İdaresi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, (1 Kânunuevvel 1923), s.1.

²³⁶ “Azerbaycan'da İmha Komitesinin Faaliyeti”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.6, (15 Kânunuevvel 1923), s.12.

²³⁷ “Azerbaycan'da Çeka Vahşeti” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.7-8.

ile hapishanedeki buz kesen sessizlik idi.”²³⁸ Hapishanelerdeki durumlar hakkında *Bildiriş* gazetesinin 26 Mart 1931 tarihli “Azerbaycan mahbeslerinde” haberinde şu açıklamalara yer verilmiştir. Azerbaycan hapishanelerin durumunu araştıran Enzeli muhabirinden alınan bilgilere göre hapishanelere yığınlar halinde köylüler getirildiği, yüzlerce mahkûmun kurşuna dizildiği hapishanede şartlar o kadar kötü hale gelmiş ki hapishanenin altıncı katından kendini atıp intihar edenlerin olduğu paylaşılmıştır.²³⁹

Farklı kaynaklardan hapishanelerdeki durum hakkında bilgiler alınmıştır. Bolşevik idaresinin çıkardığı Rusça Bakinski Raboçi gazetesinin 28 Mart 1924 tarihli 69 numaralı sayısında yer alan “Ölüler Evi” adlı başlığın altında yazılanlar Azerbaycan’da çektirilen zulümleri anlatmıştır. Hapislerde tutulan mahkûmlardan ölenlerin cenazesi üryan bir şekilde 3-4 gün bırakıldıktan sonra üzerinde fareler dolaşmaya ve o fareler tarafında ceset parçalanmaya başlamış. Rutubetli, yağmurlu havalarda su alan koğuşlarda sobalar bazen haftada bir yakılmıştır. Bodrum katları çöplük, tuvaletler soğuk ve kötü kokuyormuş, genel temizlik ise yılda bir kez yapılmıştır.²⁴⁰ İstiklal milliyetperverleri karanlık bodrumlara atan Bolşeviklerin yaptığı işkenceler karşısında 25 yaşında hapse giren gençler, 5-6 ay içerisinde 40-50 yaşında ihtiyarlar gibi saçları ağarmış, dişleri dökülmüş, topal, hasta ve zayıf olarak çıkmışlardır. Dışarıya çıkanlar ise bugün Bakü’de akıllarını kaybetmiş siyasi tutuklulardır. Yukarıda verilenler Bolşevik hapishanelerinde yaşanan zulümlerin boyutunu açık bir şekilde anlatmaktadır.²⁴¹

Aşağıda yer verilen “ÇEKA” şiirinde Çeka güçlerinin yaptıkları hakkında betimlemelere yer verilmiştir.

ÇEKA

Turan yolcusu diyor ki” şairine-
İçinde zehirden bir hava esen
Yokluğun sihirli bir diyardır;
Yolcu, içerisine girmek istersen,
Hayatından ümit kes de öyle gir.

Tavamı ihtizar, yeri işkence,
Duvarlarında renk: Vahşetin isi.

²³⁸ Mim, “Acı Hatıralar” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.12-13.

²³⁹ “Azerbaycan Mahbeslerinde”, *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.1

²⁴⁰ “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, (1 Temmuz 1924), s.10.

²⁴¹ M.M.B. “Bolşeviklerde Ceza ve Hapis Usulleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.21, (1 Ağustos 1924), s.3-5.

“Onun çocukları” orda her gece
Sıra ile uyutur süngü ninnisini!

Ben hayat isterim diyen başlara
O, muzlim ağzını açmış bir mezar;
“Kurun-ı vusta”nın “asr-ı hazıra”
Göndermiş olduğu kanlı Yadigâr...²⁴²

Çeka tarafından yapılan işkenceleri protesto ettikleri için Müsavat Fırkası üyelerinin çoğu Çeka tarafından ikinci kez tutuklanmıştır. Hiçbir memlekette siyasi tutuklulara yapılmayan işkencelere maruz kalan aydınlar, defalarca dövülmüşler, sulu ve soğuk bodrumlarda hapsedilmişlerdir. İşkencelere dayanamayan aydınlar her gün dövülmek ve işkencelere maruz kalmaktansa bir kez ölüp mesleklerine kurban olmayı tercih edip açlık grevini tercih etmişlerdir.²⁴³ Azerbaycan Türk aydınlarının Bakü hapishanelerinde yaşadıkları çeşitli zalimane işkencelerden sonra açlık grevine yöneldiklerini haber alan Amasya Türk Ocağı, Azerbaycanlı aydınlar reva görülen bu insanlık dışı işkencelere karşı şiddetli protesto kararı almıştır.²⁴⁴

Azerbaycan’da uygulanan bu ağır suçlara karşı ellerinden bir şey gelmeyen mahkûmlar açlık grevine başlamışlardır. Ancak Bolşevik idaresi karanlık odalarda açlık grevi ilan eden mahkûmlara zorla yemek yedirmeye ve işkenceler yapmaya başlamıştır. Bolşevik güçleri bu yöntemler ile açlık grevlerini bitirmeye çalışılarda başarılı olamamışlardır.²⁴⁵ Rusya’da resmî belgelere dayanarak yayımlanan “Kızıl Terör” adıyla kitaptan alınan bilgilere göre 1922 senesinde Rusya’da var olan 1000’den fazla Çeka hapishanelerinde günde 500 kişi, yılda ise bir buçuk milyon kişi idam edilmiştir.²⁴⁶ Yapılan bu açlık grevlerinin ne kadar sürdüğü ne gibi sonuçları doğurduğu hakkında net bilğimiz yoktur. Bu şiddetli işkenceler ile milliyetçiliği bitirmek amaçlanmıştır ancak bütün bu yapılanlara karşı milliyetperverlik azalacağı yerde daha da artmıştır.²⁴⁷

Gürcistan’da durum Azerbaycan’dan farklı değildir. 1922 yılında Bolşevik Çekası tarafından yalan ve uydurma ile Tiflis’te 100’den fazla insan tutuklanmıştır.

²⁴² Gültekin, “ÇEKA” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.21, (1 Ağustos 1924), s.6.

²⁴³ “Azerbaycan Milliyetperverlerin Muhtırası” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, (15 Mayıs 1924), s.10-11.

²⁴⁴ “Amasya Türk Ocağı’nın Protestosu” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, (15 Nisan 1924), s.6-7.

²⁴⁵ “Azerilerin Mücadelesi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924), s.14.

²⁴⁶ “Aç Duran Mahpuslar” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.13, (1 Nisan 1924), s.1-2

²⁴⁷ “Azerbaycan Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.13, (1 Nisan 1924), s.10-11.

Menşevik Fırkasının dağıtılması için tutuklamalara devam edilmiş, Çeka tarafından tutuklanan Menşevik David Muraşvili işkencelere maruz kalmış ve hükümet lehinde bir beyanname imzalaması istenmiştir. Muraşvili bu belgeyi imzalamadığı için işkence görmeye devam etmiştir.²⁴⁸ Gürcistan’da Çeka bodrumları, yapılan tutuklamalar ile yeniden dolmuş ve Milli Demokrat hükümetinin ziraat bakanı Noe Khomeriki bu kurbanlardan biri olmuştur. Khomeriki toprak ıslahatı hakkında yazdığı eserini Gürcistan’da kanun olarak uygulanmış Fransızcaya dahi çevrilmiştir. Daha önce Çar Nikola’nın jandarmaları tarafından atıldığı bu bodruma şimdi Bolşevik Çeka güçleri tarafından atılmıştır. Bu tutuklama ile Çeka güçleri Menşeviklerin en büyüğünü yakaladık diye sevinmişlerdir. Bir hafta sonra Gürcü İstiklal hadimlerinden Devdaryani tutuklanmıştır. İstiklal mücahitleri bu tutuklamalara karşı mücadelelerinin devam edeceğini Tiflis’in duvarlarına yazdıkları beyanname ile açıklamışlardır.²⁴⁹ Bu mücadele uluslararası alanda destek görmüş, Birleşik Krallık Başkanı James Ramsay Macdonald Gürcistan’da Rusların uyguladıkları politikalara ve milletlerin geçirdikleri facialara inanmıştır.²⁵⁰

Azerbaycan halkı 28 Mayıs 1918 ile 27 Nisan 1920 arasında milli istiklalini kazanmıştır. Ancak dört seneden beri Azerbaycan’ı esir eden Rus güçleri, bu milli istiklal idealinin kökünü kesmek için yapmadıkları vahşet kalmamıştır. Ancak bütün yapılanlara rağmen istiklal ideali sönmemiştir.²⁵¹ Müsavat Partisi etrafında Mirza Bala, Rehim Vekilli ve Abdulvahap gibi aydınlar milli mücadeleye destek olmuşlardır. 1923 yılında bu gençliğin ilk grubu “Çeka” tarafından açığa çıkarılmış ve tutuklanmıştır. Tutuklanan bu gençler her gün demir çubukla bayılana kadar dövölmüşler ve daha sonra kurşuna dizmek için sulu ve karanlık bodrumlara kapatmışlardır. Yapılan işkencelere dayanamayan mahkûmlar açlık grevi ilan etmişlerdir. Bir seneden sonra mahkûmların bir kısmı Rusya hapisanelerine geri

²⁴⁸ “Gürcistan Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.15.

²⁴⁹ “Gürcistan’da Tazyikat”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.6, (15 Kasım 1923, s.16-17.

²⁵⁰ “Aç Duran Mahpuslar” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.13, (1 Nisan 1924), s.6.

²⁵¹ “Azerbaycan’ın Büyük Günü” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.3.

kalan bir kısmını ise Kuzey Buz Denizi'nde olan Solovkiye²⁵² sürülmüşlerdir.²⁵³ Sürülenler arasında Azerbaycan'ın Gence, Karabağ, Şeki, Ağdaş, Gökçay ve Mugan illerinden insanlar yer almıştır. Bolşevikler bu sürgünlerin sebebini isyancılara yemek ve silah götürmek suçlamaları ile savunmuşlardır. Bu suçlamalardan dolayı 200 Azerbaycanlı kadın Kızıl Ordu komutanlığı tarafından tutuklanıp Rusya'nın kuzeyine sürgün edilmiştir. Sürülenlerin içinde 16-17 yaşlarında kızlar, hamile ve ihtiyar kadınların da olduğu bildirilmiştir.²⁵⁴ Bu zor şartlar altında ölüme mahkûm olan bu insanlar kimler? Bunlar hayatlarını ilme, adalete, hakka, hürriyet ve istiklale adanmış, ellerinden alınmış vatanları ve istiklalleri için bütün hayatlarını, gençliklerini feda etmiş insanlardır. Bunlar istilacı Sovyet cehenneminden vatanlarını kurtarmak için mücadele eden profesörler, yazarlar, şairler, doktorlar, avukatlar, öğretmenler, öğrenciler, tüccarlar, köylüler ve işçilerdir. Bunlar Rusya'nın her tarafından; Ukrayna'dan, Türkistan'dan, Kırım'dan, Azerbaycan'dan, Gürcistan'dan, Kazan'dan ve Başkırdistan'dan zorla getirilmiştir.²⁵⁵

Azerbaycan işgali pek çok olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır ama istiklal uğrunda canlarını verenler en önemlisidir. Aşağıda 1924 yılında istiklal uğrunda Bolşevikler tarafından kurşuna dizilenlerin isimleri yer almaktadır. Askeri Kuvvetlerden (Tuğgeneral) Yusuf İbrahim Bey, Kaytabaşı Hamit Bey, Selimof Habib Bey, Dilbas Murad Giray, Kazım Mirza, Sulkeviç Süleyman Bey, Haşimbekof, Albaylardan; Rüstem Şihlinski, Kalaçef, Süleymanof, Hazen, Celayef, Kodan, Makayef (Gürcü), Kıdemli Yüzbaşılardan, Konstantinoviç (Leh), Ahmetzade Yakup Bey; Kaymakam Alizade Tağı Bey; Teğmen: Talışanlı İlyas Bey, Fettahof İbrahim Bey, Ağalarof Ferhad Bey, Mirizade Hüseyin Bey, Mehdizade, Sadrettin Mirza, Bahadır Vekili; Meclisi Mebusan azasında; Rıza Ebuzer Bey (Mühendis),

²⁵²Yaşam şartları kolay olmayan Slovkı, Petrograttan 800 kilometre uzakta yer almaktadır. Buzlu kuzey denizinin oluşturduğu ve Rusların "Akdeniz" olarak isim verdikleri bir grup adadan oluşan ve Rusya'nın Karelya cumhuriyetine bağlı bir yerdir. Adalar birbirine 15-20 kilometre mesafesi olan adaların en büyüğü Slovkı'dır. Adalar en kuzeyde yer aldığı için çok soğuk bir hava ile yılda dokuz ay kış ve 3 ay ilkbahara benzeyen bir iklimi vardır. Slovkı'de kış mevsimi ekim ayında başlar, 4-5 metre kalınlığındaki kar temmuz ayına kadar yerden kalkmaz. Adalardaki soğuk hava ise -35-40 derece arasında olmaktadır. Bu kış mevsiminde 19-20 saat gece, 3-4 saat gündüz olan Slovkı'de saat 10-11'de doğan güneş öğleden sonra 3-4 gibi batmaktadır. Mahkûmlar ise işkence, kamçı, kurtlu balık çorbası ile -40 derece soğukta çıplak ve yalın ayak 17-18 saat çalışmaya mecbur kalmaktadırlar. "Slovkı'de Gördüklerim" *Bildiriş*, No: 10, (9 Ekim 1930), s.3.

²⁵³ B.E. Ağaoğlu, "Azeri gençliği ve istila", *Bildiriş*, No:2, (14 Ağustos 1930), s.3.

²⁵⁴ "Son haberler", *Bildiriş*, No:13, (30 Ekim 1930), s.1.

²⁵⁵ "Slovkı'de Gördüklerim" *Bildiriş*, No: 10, (9 Ekim 1930), s.3.

Şeyhzamanlı Mehmed Bakır, Ahundzade Murtaza Bey, Ahican Müseyyib Bey, Ziyadhanlı İsmail Han. Yazarlar, Aydınlar ve Öğretmenler; Köçerli Firidun Bey, Profesör Zimin, (Bakü darülfünunu tarih ve edebiyat fakültesi müdürüdür), Mürselzade Piri Bey (Azerbaycan Gazetesi Yazarlarından), Kabulzade İslam Bey, Mirza Abbas (Pedagoji Öğretmenlerinden), Nesib Bey'dir. Devlet Yönetimi ve Ahaliden; Gence Valisi Hudadad Bey, Bakü Valisi Hudu, Bakü polis müdürü Mirzazade Rüstem Bey, Gence isyanı kahramanlarından Kamber, Nuha Belediyesi başkanı Azak Bey, Ağdaşlı Elifoğlu Meherrem Bey, Cemal Çavuş, Muzaffer Hüseyin; Volga Boylu Şimali Türklerinden ve Bakü Türk işçisi birliğinin kâtibidir. Zarif Efendi, Volga Boyu Türklerinden Rüstembeyli Mustafa Bey, İsfendiyar Muradof, Yusuf İbrahimli, Nesib Bey, Ağabala Mecit, Müvezzi Seyyid'dir.²⁵⁶

Azerbaycan dışında da tutuklamalar devam etmiş, Acaristan'ın sınır komşusu olan Ahıska'da şiddetli tutuklamalar başlamıştır. Tutuklananların çoğu Türklerdir. Güya tutuklananlar Acaristan yoluyla aksi bir ihtilal hazırlamak istiyorlarmış. Tutuklular arasında Ahıska'nın en seçkin beş aydını olan Şarapçı Ziya Bey, Efendizade Mecid Bey, Efendizade Enver Bey, Maçuni Tahsin Bey, Fezail Ağa, Çeka güçlerinin tarafından kurşuna dizilmişlerdir. Her ne kadar milliyetperver aydınlar öldürülse de zulüm ne kadar güçlü olursa olsun milliyetperver halkın sayısı artmaya devam etmiştir.²⁵⁷

2.1.5. Yabancıların Yerleştirilmesi

Azerbaycan, 28 Mayıs 1918 ile 27 Nisan 1920 yılları arasındaki istiklal döneminde başkent Bakü'deki idareler Türkleştirmiştir. Bu idareler arasında ordu, demiryolları memurları, ticaret idareleri, posta, telgraf vb. kurumlar yer almaktadır. Bu kurumlarda yer alan Ruslar ise Bakü'yü terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak Bolşevik işgalinden sonra idarelerdeki yoğun Türk nüfusunun yerini Rus nüfus almıştır. Böylece Türk dünyası ekonomik yönden önemli ve zengin bir merkezi kaybetmiştir. Bakü'de uygulanan sömürü programı ile Bakü'nün madenleri, fabrikaları, vapurları, demiryolları ve bütün ticari ve ekonomik sanayi tesisleri Rusya

²⁵⁶ "İstila Kurbanlarının Bir İstilas" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.17-18.

²⁵⁷ Acaralı, "Acar'da Bolşevik Tedhişi" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Teşrinisani 1923), s.13-14.

eline geçmiştir.²⁵⁸

Azerbaycan Türk dünyasında batı ile doğu arasındaki Türk âlemini birleştiren, ekonomik yönden de zengin bir ticaret yoludur. Başkent Bakü’de zengin petrol yataklarının yanında ayrıca Hazar Denizi etrafında bulunan; Türkistan, Kırgızistan, Tataristan, Dağıstan gibi Türk ve İslam ülkelerini birleştiren bir liman şehridir. Bakü kimin elinde olursa bu zenginlik ve jeopolitik güç onun eline geçecektir.²⁵⁹ Bundan dolayı Rusya’nın en önemli politikalarından birisi Azerbaycan nüfus yapısını değiştirmek olmuştur. Bunun için 1920 yılında Azerbaycan’ın işgalinden sonra Bakü’nün yakınındaki maden köylerinde yaşayan Türk nüfusu başka yerlere göç ettirilmiştir. Onların yerine Mugan, Mil, Şirvan ovalarına, Şamahı, Salyan, Kuba, Lenkeran, Gence kazalarına ve Bakü’ye Rus akını başlamıştır. Gerçekleşen bu göçler ile Bakü’nün 250 binlik nüfusun 100 bini gayri Türk olmuştur. Bu yabancılar ayrıca devletin önemli kademelerinde; demir yollarında, posta ve telgrafta, vapurlarda, orduda görev almışlar.²⁶⁰

1922 yılında Azerbaycan resmi Şura matbuatı mühim bir meseleyi tartışıyordu. Bu mesele Mugan’ın sulanması, yeni köyler inşası ve bu yerlere Rus göçleridir. Rusya’da başlayan müthiş açlık sonucunda Ruslar, Türkistan’a, Kırgızistan’a ve Kafkasya’ya göç etmişlerdir. Açlık felaketine maruz kalan arazilerden biri de Şimal Türklerinin de ana yurdu olan İdil Boyu idi. Binaenaleyh açlığa maruz kalanlar içerisinde milyonlarca Türk-Tatar kardeşlerimiz de mevcut idi. Bundan dolayı komünistler arasında büyük bir tartışma başlamıştır. Bu cereyan Mugan, Şirvan ve Mil vb. dağlık mahallelerden ahali nakletmeyi, eğer bu yetişmezse, açlığa maruz kalmış Türk-Tatarları, Ukrayna, Lehistan ve diğer yerlerde azınlıkta kalmış Müslümanları göçürmeyi teklif ve müdafaa ediyordu. Diğer yandan bir akım ise Ruslar daha medenidir, onlar bize medeni usul ile ekip biçmeyi öğretirler” diyerek Rusların taşınmasını savunuyorlardı. Bu tartışmanın kazanı Ruslar oldu. Moskova’dan emir geldi ve “Ruslar Azerbaycan’a nakledilecek; çünkü onlar bize yeni tarzda ziraat öğretecek medeni unsurlardır. Böylece Azerbaycan’ın Mugan, Mil, Şirvan sahralarına Rus muhacereti etkin olmuştur. 1924 yılında Mugan’ın tam ortasında Lenino şehri de

²⁵⁸ Mirza Bala Mehmedzade, “Azerilerin Mücadelesi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.3-4.

²⁵⁹ Bala, a.g.m., s..3-4.

²⁶⁰ Bala, a.g.m., s..3-4.

bir yıldız planı üzere inşa edilmiştir. Ayrıca yine bu yıl içerisinde yeni açılan yeni kanallar etrafında sayısız köyler oluşturulmuş, bu köylere getirilen yabancı nüfus ile Aras boyu, Şirvan, Mugan, Mil, Bakü ve Lenkeran şehirlerinde Rus, Ermeni ve Yahudi nüfusları artış göstermiştir.²⁶¹

Azerbaycan'ı büyük bir mezarlığa çeviren Bolşevikler, uyguladıkları politikalar sayesinde 100.000 Rus nüfusunu Bakü'ye, 500.000 Rus nüfusunu ise Mugan, Mil ve Şirvan sahralarına yerleştirilmiştir. Özellikle Aras Nehri kıyılarında Ruslaştırmaya önem verilmiştir.²⁶² Hazar Denizi'nin sahilleri, Kür kasabasından başlayarak, Kür ve Aras sahilleri ile Mugan, Mil ve Şirvan alanları Karabağ ve Orta Kafkaslar tamamen Rus göçmenler ile doldurulmuştur. Durum böyle olunca Karabağ'da yaşayan Ermeniler ise Dağlık Karabağlıların kışın yaşadıkları Ağdam, Kubatlı, Karyagin taraflarına ve Kuzey ve Güney Aras boylarına yerleştirilmiştir. Bunun sayesinde Gümrü'den başlayan Ermeni zinciri halkası tamamıyla birleştirilmiştir.²⁶³

Bakü'nün 1918-1920'nci yıllar arasında nüfusu 200 binden az idi. 1923 yılına gelindiğinde şura hükümeti döneminde Bakü nüfusu 300 binden fazla olmuştur. Ek olarak maden ve fabrikalarda çalışanların sayısı 61 binden 91 bine çıkmıştır. Bu artan nüfus ise genellikle Rusya'dan getirilmiştir. İşçi kesimi ise Denikin ve Vrangeli ordularından getirilmiştir. Rusya'dan her gün vapurlarla Rus ahalisini Bakü'ye geldiği görülmüştür.²⁶⁴ Mugan'ın belli bölgelerinde donanımlı Rus köyleri kurulmuş buralara elektrik ve su getirilmiştir. Müslüman köylülere ait olan arazilerin önemli bir kısmı bu köylere tahsis edilmiştir. Müslüman köylüleri ise su kanallarından uzak bölgelere sürmüşlerdir. Bolşevik Ruslar kurdukları bu bölgelere ise Don Nehri'nin civarında yaşayan Çarlık taraftarı Kazakları yerleştirmişlerdir.²⁶⁵ *Yeni Kafkasya*'nın 12. sayısında yer alan "Rusya'da Muhaceret Politikası" haberinde Azerbaycan'ın Mugan Ovası'nın Ruslar tarafından istila edildiğini, Azerbaycan'a 500 bin, Türkistan'a ise 300 bin Rus yerleştirildiği bilgisi verilmiştir. Bu haberler Çarlık Rusya'sı döneminde

²⁶¹ M.M.B. "Azerbaycan'a Rus Muhacereti" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, (1 Temmuz 1924), s.2-3.

²⁶² "Azerilerin Mücadelesi", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924), s.13-14.

²⁶³ Mehmedzade Mirza Bala, "Azerbaycan'da Toprak Bölgesi", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.23, (1 Eylül 1925), s.3-4.

²⁶⁴ Bala, a.g.m., s.3-4.

²⁶⁵ "Azerbaycan Ahvali, Mugan'da Rus Muhacereti" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.12.

alınsa idi kimse tarafından yadırganamazdı fakat Bolşevik Rusya'nın şark dünyasına kendilerinin istila siyasetine karşı olduklarını bildirdikleri için insanlar tarafından yadırganmıştır.²⁶⁶

Mevera-yı Kafkasya'daki Rus nüfusun hızla artmaya başladığı görülmektedir. Rusların girdiği yerlere bakıldığında istila edilen şehirlerin Ruslaştığı görülmektedir. Ukrayna sanayisinin Ruslaşmasının ardından Azerbaycan'da Bakü, Türkistan'da Taşkent, öz Türk şehri olmaktan çıkmıştır. Bu sonuçlara bakıldığında Bolşevikler Çarlığın uyguladığı politikaları takip etmişlerdir. Her ne kadar yeni siyaset olarak adlandırılrsa da uygulanan siyaseti bu coğrafya da yaşayan milletler yakından bilmektedirler.²⁶⁷ Sovyet gazetelerinde idarelerin millileştirilmesi ile ilgili lehlerine yaptıkları birçok propaganda içeren haberlere yer verilmiştir. Bu yanıltıcı haberlerin arkasına bakıldığında Azerbaycan'da milliyetçilikle itham olunan memurlar görevlerinden alınmış yerlerine Ruslar, Ermeniler ve Yahudiler getirilmiştir. İdarelerin millileştirme hareketine iyi bakıldığında bütün önemli yerlere Ruslar ile Yahudiler getirilmiştir.²⁶⁸ Neriman Nerimanov²⁶⁹ bu istila ile ilgi esnafa verdiği hitabette işlerin ne kadar acı olduğu ortaya koyulmuştur. Nerimanov diyor ki: “Sizi öldürmeyiz, çünkü bir kurşun kadar da değeriniz yoktur, hapishaneye de koyamayız, çünkü sizi doyuracak ekmeğimiz yoktur. Daha iyidir ki elinizdeki var-ı yoğunu alalım da aç ölüm sizi mahvetsin!”²⁷⁰

27 Nisan 1924 yılından sonra toplanan şuralar Azerbaycan halkını temsil etmiyordu çünkü %70'i yabancılardan oluşmaktaydı. Geri kalan %30'u ise Türk ve Müslümandır ki bunlar da vatanlarını Bolşevik Rusya'ya yönetiminin vaatlerine satmış kişilerden ibarettir. Rusya eski sınırlarını tekrar oluşturmuştur.²⁷¹ Azerbaycan'da şuraların dışında Sovyet idarelerindeki çalışan memurların %70'i Rus,

²⁶⁶ “Rusya’da Muhaceret Politikası” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.4-5.

²⁶⁷ “Rusya’da Muhaceret Politikası” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.3-5.

²⁶⁸ “Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.13, (1 Nisan 1924), s.10-11.

²⁶⁹ Neriman Nerimanov; 14 Nisan 1870 tarihinden Tifliste doğmuştur.Sovyet Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanıdır. Yazarlık ve doktorluk mesleğinin dışında Bolşevik devrimci siyasi faaliyetleri ile tanınmıştır.Geniş bilgi için bkz, Sözer Akyıldırım, “Dr. Neriman Nerimanov'un Yaşamı Üzerine Bir İnceleme”, *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt, 2, Sayı,1, Erzurum 2022,s. 1-20.

²⁷⁰ “Bolşevik İhtilali Nasıl Vuku Buldu?” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.5-8.

²⁷¹ “Bir İntibahnamede” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.10-11.

Yahudi, Ermeni'dir. Azerbaycan Komünist Fırkası bağımsız bir memleket ve milletin partisi değil, doğrudan doğruya Rusya Komünist Fırkasına bağlıdır. Malum olduğu üzere Azerbaycan'ın %80'i Türklerden oluşmasına rağmen, Komünist Fırkası'nın genel heyet çoğunluğu yabancı milletlerden oluşmaktadır. Azerbaycan Komünist Fırkası olarak anlattığımız şey ise Sovyet diplomasisinin bu gibi kırmızı yalanlarını gizlemek için kurgulanmış kara bir kurumdur.²⁷²

Sömürgelere hâkim olan Avrupa işçi komiserlerinin görevleri şöyledir:

- 1- Sömürge ahalisinin çiftçi ve köylü hayatı esasında örgütlenemeyecek bir şekilde ilkel yöntemlerle çalıştırmaktır.
- 2- Komünist usullerini yerli ahaliye uygulamak aynı zamanda sömürgelere Avrupalı muhacirleri doldurmaktır.

Azerbaycan'ın Ruslaştırılması için yeni bir proje daha ortaya atılmıştır. Bu yöntem ise “numune köyleri” adı altında yeni kasabalar kurarak çağdaş ziraat yöntemlerini bilen ve etraftaki Türk köylerine örnek olacak Rusların buralara yerleştirilmesidir. Aynı yöntem ile İran sınırında birçok köyler kurularak Azerbaycan'ı bir yandan Türkiye diğer yandan İran'dan koparmak istemişlerdir. Bu şekilde Ruslaştırmakla kalmayan Bolşevikler aynı zamanda Azerbaycan'ın İran Azerbaycan'ı hakkında suikast beslediği gibi yalan haberleri İran gazetelerine servis etmiştir.²⁷³

Rusların uyguladıkları bu Sovyetleştirme siyasetini A. Skoçka üç şekilde açıklamıştır:

1. *Siyasi ve ekonomik esaret sonucu olan kolonizasyon anavatanından faydasına sömürmekten ibarettir. Bu sistem de sömürülen hal olmaktadır.*
2. *Bu sistemde ise zayıf olan halkın ülkesinden kovularak hem halkın hem de yurdunun istimlak edilmesidir.*
3. *Var olan arazinin imar ve nüfusu çok olan yerlerin fazla gelen nüfusunu ahalisi az olan yerlere göç ettirmek suretiyle mevcut arazinin istismar edilmesidir.*

Bu üç sömürge yöntemlerinden ilk ikisi sömürgeci devletlerin sırasıyla Hindistan'da ve Amerika'da uyguladıkları sistemdir. Ancak üçüncü uygulanan sistem Sovyetlerin uyguladığı kolonizasyon sistemidir. Ruslar bu sistemle sadece arazilerden

²⁷² Azeri, “Azerbaycan Komünist Fırkası nedir?” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.12-13.

²⁷³ “Azerbaycan'da Son Vaziyet” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, (1 Temmuz 1924), s.7-8.

faydalanmakla kalmayıp sanayileri de sömürmüş, petrol ve değerli madenleri Rusya'ya taşınmıştır.²⁷⁴ Verilen açıklamada aslında Rusların genel olarak Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan işgallerinin arkasında uyguladıkları politikaları genel olarak görülmüştür.

2.2. İDİL-URAL VE KIRIM'DA BOLŞEVİZM

Tarihsel süreçte baktığımızda 16. yüzyıla kadar Türk âleminin batıya ve güney batıya doğru tarihi hareketinde, İdil Boyu Türkleri, Rusya'ya karşı koruyucu rolünde görev almıştır. Batıdan ve Ruslardan gelen saldırılara korumuşlardır. Üç asırdan beri devam eden kanlı savaşların sonucunda İdil Boyu Türkleri Ruslara yenilmiş ve 1552'de Kazan, 1558'te Astarhan hanlıkları yıkılarak Rusların Başkurdistan, Kazakistan ve Sibirya'ya hareketlerine yol açılmıştır.²⁷⁵ Ruslarla yaşanan savaşlar sonucunda Kazan şehri Ruslar tarafından tamamen ele geçirilmiştir. İdil Boyu Türkleri esaret devrinde Ruslara karşı milli kültürlerine bağlı kalarak kendilerini muhafaza etmeye çalışmışlardır. 1905 devrimi ile Rusya'nın Japonlara karşı yenilmesi ile Çarlık yönetimi zayıflamaya başlamıştır. Bu dönemde iptidai mektepleri ve medreseleri ıslah edilmiş, milli edebiyat, milli tiyatro ve milli müzikal alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ayrıca bu dönemde İdil Boyunda milli matbuat meydana getirilmiştir.²⁷⁶ Ancak bu özgürlük ve gelişim dönemi kısa sürmüş Çarlık Rusya ilk darbeyi alan Kazan Türklerine ²⁷⁷ atmış ve onları şehirlerden sürgün etmiştir. Onların yerine ise Türk köylerine Ruslar yerleştirilmiştir. Bunların yanında halk Ruslaştırılmış, İnsanlar fiilen İslam, resmi olarak ile Hristiyan olarak yaşamak zorunda kalmışlardır.²⁷⁸

Tuhaf olan Çarlık döneminde önemli görevler almış generaller, Bolşevikler

²⁷⁴ "Rusya'da Muhaceret Politikası" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.4-5.

²⁷⁵ Taymas, a.g.e., s.11- 59.

²⁷⁶ Ayaz İshaki "İdil- Ural İleri" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, (1 Temmuz 1924), s.9-11.

²⁷⁷ Kazan Türkleri; Bu Türk kavminin menşeleri ve Kazan bölgesine yerleşmeleri hakkında çeşitli düşünceler ortaya koyulmuştur. Bunların bir kısmı 13. Yüzyılda Kama havzasını ele geçiren Kıpçakların bir kolu olduğunu savunmuştur. Diğer bir kısım aydınlar ise Kazan Türkleri eski Bulgar Türk devletinin parçaları üzerine, Moğol istilası dalgalarından kaçarak bu bölgeye ikamet eden Türklerin torunları olduklarını savunmuşlardır. 1455 yılında kurulan Kazan Hanlığı 1552 yılına Rusya tarafından istila edilmiştir. 1918 yılında bağımsızlığını kavuşsa da yeniden Sovyet Rusya hâkimiyeti altına alınmıştır. Kazan Türkleri ismi etinomi alanında yapılan incelemelerde "Tatar" etnik grubunda yer almaktadır. Bu isim daha sonra Kırım yarımadasında yaşayanlara ve Azerbaycanlıları da kapsamına alarak Kazan Tatarı, Kırım Tatarı, Kafkasya Tatarı gibi etnik adların doğuşunu sağlamıştır. Bkz. Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1988,s74.

²⁷⁸ M. E. "Kazan Türkleri" *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.11, (14 Nisan 1926), s.8-9.

döneminde de önemli memuriyetlerde görev almışlardır. Çarlık yönetimine karşı Bolşevik ihtilalini savunmalarına rağmen Kırım aydınları ölüme terk edilmiştir. Kırım gençleri Sovyetler döneminde Panislamizm, milliyetçilik ve hatta sosyalizm suçlamaları ile imha edilirken şimdi ise Bolşevikler tarafından kendilerine işkenceler yapan generallerin taraftarı olma suçlamaları yapılmıştır. Kırım gençlerinin önemli bir kısmı 1917 yılında Bolşeviklerin “Her milletin kendi mukadderatına hâkim olmasını ve hatta Rusya’ dan ayrılmak haklarını bile tanıdıklarını” ilan eden kararlarına inanmak yanlışına düşmüşlerdir. Ancak 1920 yılında Kırım’ın bu kararları alanlar tarafında işgal edilmesiyle, aynı gençler bu sefer “Kırım’ı bütün dünyanın ve özellikle şarkın mazlum milletlerine bir örnek cumhuriyet olarak kuracaklarına” kati bir şekilde inanmışlardır.²⁷⁹

1917 senesinde Rusya’da ihtilal başladığı zaman İdil boyunda ilkokul olmayan hiçbir mahalle kalmamıştı. Büyük ve küçük şehirlerde çoğu medreseler ıslah edilmiş, birkaç tane kız ve erkek öğretmen okulu açılmıştır. Her büyük şehirde birkaç gazete ve dergi oluşturulmuştur. Kitapçılık sanatı çok artmış, örneğin 1915 yılında matbuat sergisinde bir senede yayımlanan kitap sayısı bine yakın olmuştur. Kazan’da Orenburg’da Ufa’da Astarhan’da daimî milli tiyatrolar meydana gelmiş ve her bir küçük büyük köylerde gönüllü tiyatro heyetleri meydana gelmiştir. Milletin genelini köylüler oluşturmaktadır. Bu köylüler hızlı bir şekilde makine kullanmaya ve eski tarz tarım yerine yeni makinelerle ziraat yapmaya başlamışlardır. Milletin ticaretle uğraşan kesimi ise büyük sermayeli ticarethaneler açarak sayılarını artırmışlardır. 1915-1916 senelerinde İdil Boyu, Ural sahili, Sibiry Türkleri arasında milyon ruble sahibi olan kişi sayısı iki yüzü geçmiştir.²⁸⁰

12 Nisan 1918 yılına gelindiğinde İdil Boyu Türkleri bağımsızlıklarını kaybetmiş, milli iradeler dağılmış, cumhuriyetler adı altında Bolşevik himayesinde yönetilmeye başlamıştır. Bu yönetim sırasında; milli hazine gasp edilmiş, milli askerler yok edilmiş, milli matbuat kapatılmış, “milli” isimler taşıyan ne varsa “günah” ve “haram” olarak ilan edilmiştir. Bu dönemde İdil Ural Türklerinden Rus vilayetlerine göre %300 ve 350’den fazla vergi alınmıştır. Bolşevik idaresi döneminde ahalide tohum kalmadığı için toprağa ekim yapılamamıştır. Yağmursuz gelen yaz

²⁷⁹ “Kırım’ın Kara Günü” *Bildiriş*, No:18, (4 Aralık 1930), s.3-4.

²⁸⁰ Taymas, *a.g.e.*, s, 11-59

sonucu köylünün bütün hayvanları tüketmiş ve aç kalmıştır. Bu kıtlıkta İdil Boyunda asgari iki milyon kişi hayatını kaybetmiştir.²⁸¹

25 Haziran 1920 yılında İdil Boyu Türklerine Tataristan, Başkurdistan isminde cumhuriyetler meydana getirilmiştir. Bu cumhuriyetlerden Başkurt Cumhuriyetine bakıldığında 1.259.059 nüfusunun %57'si Türklerden, %35'i Ruslar, %8'i diğer milletlerden oluşmaktadır. Diğer Cumhuriyet Tatar Cumhuriyeti'nde durum farklı değildir. 3.276.600 olan nüfusun %54'ü Türklerden, %41'i Ruslardan ve %9'u diğer milletlerdendir.²⁸²

Ancak bunların ekonomik yanını Yahudilere, siyasi ve askeri tarafını Ruslara, vergi toplamasını ise komünist Seyyid Aliyeflere bırakıldığı için İdil Boyu Türkleri bu sözde “cumhuriyetten” bir şey kazanamamıştır. Bugün Tataristan, Başkurdistan, Cumhuriyeti diye adlandırılan İdil Boyu Türklerinin ne mektepleri ne de medreseleri kalmıştır. Komünizme aykırı düşen ne varsa “haram” ve “günahlı” olarak ilan edilmiştir. Millî gazeteler ve milli mecmualar da payını almış birer birer kapatılmıştır. Ticaret bitirilmiş, sermaye sahipleri mahvedilmiş, ziraat üretiminin yüzde 75'i kaybolmuş ve ahali eski tarzda sabanlara mahkûm edilmiştir. Nüfusun %35'i yok edilmiş İdil Boyu Türklerinin Ruslaştırılması için her yol denenmiştir.²⁸³ Rusların İdil-Ural bölgesinde uyguladığı politikalar kullanılan yer isimlerinde de görülmüştür. Rusların Kazan ismi yerine Şimal Türkleri adlandırmasına karşı Abdullah Taymas'ın *Yeni Kafkasya*'daki “Şimal Türkleri Değil Kazan Türkleri” yazısında mesele üzerinde açıklamalar verilmiştir.

Çarlık Rusyası tarihi Kazan isminin yerine Şimal Türkleri adını kullanmıştır. Konuyla ilgili Abdullah Taymas Bey coğrafi isim olarak Şimal Türkleri ismini doğru kabul etmiştir. Ancak tarihi, milli ve siyasi manada bu ismin kullanılmasına karşı çıkmıştır. Türkleri Şarki, Orta ve Garbi olarak sınıflandıran W. Radloff tasnifine ve Alman dilbilimcilerine Nord Türke (Şimal Türk'ü) isimlendirmesine karşı çıkıp milli tarihteki isim yani Kazan adını kullanmak gerekmektedir. Kazan ili tarihin hiçbir zamanında Türk ili olarak isimlendirilmemiştir. Çünkü Kazan yalnız bir çayın ve tarihi

²⁸¹ Taymas, a.g.e., s.203.

²⁸² Taymas, a.g.e., s.204.

²⁸³ Ayaz İshaki, “İdil- Ural İlleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, (1 Temmuz 1924), s.9-11.

bir başşehrin ismi olmayıp bunun yanında büyük bir ülkenin adı olmuştur. Ayrıca Kazan dini âlimleri, isimlerinin yanına “Kazani” kelimesini eklemişlerdir böylece şehir yerine ülke, memleket anlamında kullanmışlardır. Kazan’ın ünlü tarihçisi Şehabeddin Mercani hazretleri kitabının adını Müstefadü'l-Ahbar fî Ahval-i Kazan ve Bulgar diye isimlendirmiştir. 1917 yılında Kazan’da ilan edilen “milli, medeni, özerklik” Kazan Türkünün nihai amacı olamaz asıl amaç milli istiklal uğrunda çalışan bu milletin “Misak-ı Millisini” elde etmektir. Bunun içinde “Azerbaycan”, “Ukrayna”, Harezm gibi kıymetli milli, tarihi isimler ihya edildiği gibi “Kazan İli”, “Kazan Türkleri” isimleri de ihya edilmesi önerilmiştir.²⁸⁴

Bolşevizm’in kültürel sahada uyguladığı politikaların dışında ekonomi sahasında da sömürgeci politikalar uygulanmıştır. Bu uygulamalardan dolayı Kırım ve Kuzey Rusya’da yaşanan kıtlık sonucunda üç milyon Kuzey Türk’ü yetim kalmış ve yüzbinlerce çocuğun yerleşim ve yemek ihtiyaçları karşılanamamıştır. Bu çocuklar Moskova, Kazan vb. Kömür madenleri ocaklarında perişan haldedirler. Çoğu patates kabuğu toplayarak geçimlerini sağlamaktadır. 1922 yılında Kırım ve Kuzey Rusya’da yaşanan kuraklık sonucunda, 1923 yılında Tataristan, Başkurdistan gibi Kuzey Türklerinde üretim az olmuştur. Bu ülkeler de diğer illerden hububat ihtiyaçlarını ithal edemedikleri için açlıktan ve gıdasızlıktan dolayı salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır.²⁸⁵

İdil-Ural ve Kırım’da Bolşevik Devrimi ile oluşan uygun dönemde milli eğitim, tiyatro, matbuat, tarımda makineleşme, büyük sermayeli ticarethaneler meydana getirilmiştir. 1920 yılında gelindiğinde yukarıda yer verdiğimiz gelişmeler son bulmuş ve bununlada kalmamıştır. Kuraklık gibi büyük felâketler ve acılar yaşamış, Birinci Dünya Savaşı’nın getirdiği yıkım, ihtilâlle ortadan kalkan Çarlık rejiminin yerini alan karışık ortam, sayısız millî ve siyâsî grupların birbirleriyle girdiği son derece kanlı mücadeleler ve salgın hastalıklara bırakmıştır. Yaşanılan bu gelişmeler sonucunda bölgede bir düzen ya tamamıyla kaybolmuş ya da orada bir terör rejimi kurulmuştur. Bundan dolayı sanayi, ticaret, ulaşım ve günlük hayatı düzenleyen unsurlar çökmüştür. Bolşevik idaresi ise bu felâketli hâle çare olmaktan ziyâde

²⁸⁴ Kazanlı Abdullah Battal, “Şimal Türkleri Değil Kazan Türkleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.22, (15 Ağustos 1924), s.13-15.

²⁸⁵ “Şimal Türkleri Hakkında” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.10, (15 Şubat 1924), s.17.

uygulamalarıyla bunun aslî sebeplerinden biri olmuştur.

2.2.1. İdil-Ural ve Kırım Bağımsızlığı ve İşgali

1905-1917 döneminde milli uyanış faaliyetleri basın yayın, eğitim ve siyasi alanda gelişmeler olarak görülmüştür. 1917 öncesi millileşme döneminin en güçlü bölgeleri Azerbaycan, İdil-Ural ve Kırım bölgesi olmuştur.²⁸⁶ Ruslardan farklı olarak kendilerine özgü bir kültüre sahip olan İdil-Ural ve Kırım bölgesi halkları Rus olmayan altı cumhuriyetten meydana gelmiştir. Bunlar : Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan, Udmurtya, Mordovya, Mari El (Fin-Ugur Cumhuriyetleri) Cumhuriyetleridir. İdil-Ural ve Kırım bölgesindeki bu cumhuriyetlerin Rusya'dan ayrı bir devlet olma düşüncesi 1917 yılında başlamıştır.²⁸⁷

Aralık 1917'de Tüm Başkurt Kongresi'ne katılan delegeler, Başkurdistan bölgesinin ulusal özerkliğini oy birliğiyle alınan kararla ilan etmişlerdir. Ardından 23 Mart 1919 tarihinde Başkurdistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Böylelikle Başkurdistan Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı olarak ilan edilen ilk özerk cumhuriyet olmuştur. Bu cumhuriyette Sovyet tarzında 12 üyeden oluşan “İnkılap Komitesi” (Revkomp) kurulmuştur. Kurulan İnkılap Komitesinde eski hükümet üyeleri yer almıştır. Zeki Velidi, Evhadir İşmurzin, Allahberdi Cafer, Tahir İmakov, Yahya Salihov, Mollacan Halikov, Abdullah Athemov, Fatih Tuhfetulin, İlyas Alkin görev almasına rağmen hepsi eski hükümet üyeleri oldukları ve komünista olmadıkları için Sovyetler tarafından itibarsızlaşmaya uğramış ve sonları sürgün ya da hapsedilmiştir.²⁸⁸

Kırım'ın istiklal mücadelesi, 1917 yılının Mayıs ayında Moskova'da toplanmış olan Müslüman Kongresinde Rusya'nın Federasyon şeklinde kurulması kabul edilmesi ve 1917 yılı Haziran ayında ise Birinci Sovyetler Kongresinde her milletin kendi kaderini kendi çizmesi hakkı verilmesi ile başlamıştır. Böylece esir milletler merkezden beklemek yerine kendi devletlerini oluşturmak için mücadeleye

²⁸⁶ Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s.49.

²⁸⁷ Mokhammad Akhidov ve Burak Çalışkan, “Rusya'nın Yeni Kuzey Kafkasyası İdil-Ural Bölgesi”, *İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*, İstanbul 2020, s.2.

²⁸⁸ Ahmed Zeki Velid Togan, *Başkurtların Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s.199-200.

başlamışlardır. Çünkü mevcut durumda hükümet idaresi, ülkede toplanan vergileri ve hammaddeyi Rusya'ya götürmüştür. Bunu istemeyen Kırım halkı istiklal yolunda yürüyen Lehistan ve Finlandiya halkı gibi vatanlarının idaresini kendi ellerine almak için teşkilatlanmaya başlamışlardır.²⁸⁹ Ancak Polonya, Finlandiya ve Lehistan'ın bağımsızlığının arkasında Almanya, İngiltere ve Fransa gibi güçlü devletlerin verdiği destekler yer almaktadır. Diğer yandan dışarıdan yardım almadan bağımsızlık mücadelesine girişen Türkistanlılar, Azerbaycanlılar ve Kırım Tatarları önemli yenilgiler almışlardır. Bu yenilgilerin arkasında; dışarıdan yardım gelmemesi, özellikle Ruslara karşı alınacak kararın tam bağımsızlık mı ya da kültürel özerklik mi olacağı hakkında muğlaklık ve siyasal, sosyal ve kültürel birliğin olmaması neden olmuştur.²⁹⁰

Ancak bu başarısızlıklara rağmen bağımsızlık mücadelesi devam etmiş. 1917 Mayıs'ında Moskova'da toplanan Müslüman Kongresi kararları neticesinde Kırım müslümanları merkezi icra komitesini oluşturulmuştur. Kırım Türkleri istiklalini kaybettiği günden beri ilk kez bu sayede kendi milli hayatlarına dair karar vermeye başlamıştır. Bu teşkilat ihtilalin şiddetlenmesine rağmen siyasi, askeri ve idari faaliyetlerinin yanında Kırım'da maarif işleri düzenlemiş, birkaç yüksek mektep açmış ve Bahçesaray'da yer alan Han sarayı da Ruslardan alınarak milli bir müze yapmıştır.²⁹¹

15 Kasım 1920 yılında Bolşevik işgaline uğrayan Kırım, tarihin hiçbir döneminde Bolşeviklerin yaşattığı yoksulluğa maruz kalmamış.²⁹² Bolşevik Rusya Tataristan ve Başkurdistan'da milliyetçilikle mücadeleye başlamıştır. Bu mücadelede birçok yerli komünist, fırkadan atılmış yerlerine Rus ve Yahudi komünistler tayin edilmiştir. Azledilenler arasında birçok ünlü komünistler olduğu gibi Aniyev ve Ayaz Maksudov dahi vardır. Maksudi, Rusçuluk yapan kendi komünist arkadaşlarına karşı daima mücadele etmiş ve milli hars ve medeniyeti savunmaya çalışmıştır. Bizim kıblemiz Moskova değil, Avrupa olmalıdır. Tataristan'daki Rusçuluk siyaseti ile mücadele etmeli, hükümet ve mekteplerden Rus dilini kaldırmalıdır. Çünkü Tatar

²⁸⁹ Cafer Sait Ahmet, "Kırım İstiklal Davası" *Odhu Yurt*, Y.2, S.19, (Ağustos 1930), s.312-314.

²⁹⁰ Kurat, "Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları...", s.79-80.

²⁹¹ Ahmet, a.g.m., s.312-314.

²⁹² "Kırım'ın Kara Günü" *Bildiriş*, No:17, (27 Kasım 1930), s.3.

dilinin en büyük düşmanı bu Rusçuluk siyasetidir. Sözlerinden dolayı azledilmiştir.²⁹³

2.2.2. Bolşevizm'e Karşı Tepkiler ve Sonuçları

1917 Bolşevik ihtilali ile sırasında İdil-Ural ve Kırım bölgesinde yaşayan halkların bağımsızlık hareketleri başlasa da sonu yeniden işgal olmuştur. Bölge halkının zorlu yaşamı daha da zorlaşmış, Bolşevik devriminin ilk yıllarındaki sözler tutulmamıştır. Ruslar dışındaki milletlere karşı ciddi asimilasyon politikaları başlamıştır. Bu uygulamalardan birkaçı şöyledir. Bölge halkının konuşma dilleri ve medeniyetlerine kısıtlamalar getirilmiştir. Bu kısıtlamalara karşı çıkanlar Stalin devrinde sürgüne gönderilmiş ya da öldürülmüştür. Tatar aydınlarından “Mir Said Sultan Galiyev”²⁹⁴ öncülüğündeki bir kısım aydın Tatar, Başkırt, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tacik, Çuvaş ve Azerbaycan gibi bütün Türk ve Müslümanları içine alan bir Turan Sosyalist Cumhuriyeti faaliyetine giriştilerse de akıbetleri ölüm olmuştur. Bu devirde Sultan Galiyev'in düşüncelerini benimseyenler Pantürkizm ve Türkiye aleyhine casusluk yapmakla suçlanmış. Pek çok kişi sürgüne gönderilmiş veya öldürülmüştür. Bunların bir kısmı da yurt dışına kaçtı ki, Türkiye'nin tanıdığı meşhur Başkırt tarihçi Zeki Velidi Togan bunlardan biriydi.²⁹⁵

2.2.3. Aydınların Tutuklanması, Sürülmesi ve İdamları

1905 Rus İhtilâli Tatarlar'a söz, toplantı ve basın yayın faaliyetlerine gelen özgürlük ortamında Abdürreşid İbrahim'in öncülüğünde Tatar aydınları dinî ve millî toplumsal sorunlar için 1905 yılında müslüman kongreleri düzenlenmiştir.. Tatarlar'ın yoğun biçimde yaşadığı Kazan, Ufa, Orenburg, Astarhan, Troitsk, Uralsk, Petersburg ve Moskova gibi şehirlerde gazete ve dergiler çıkarmaya başladılar. Kırım'da Gaspıralı İsmâil'in başlattığı Usûl-i Cedîd okulları Çarlık Rusyası'nın her tarafına yayılmıştır. Müslümanların bu gelişmesinden rahatsız olan Çarlık hükümeti, 1911 yılında özellikle Kazan bölgesinde müslümanların üzerine Çarlık askerlerini gönderip bazı okulları ve gazeteleri kapatmıştır. Kapatılan okulları açan aydınları ise

²⁹³ “Tataristan'da Milliyetçilikle Mücadele” *Odlu Yurt*, Y.2, S.12, (Şubat 1930), s. 518-519.

²⁹⁴ Mir Said Sultan Galiyev: (1892-1940?) Millî komünizm akımının başlatıcısı, Asya'daki Müslüman Türker'i federal bir sosyalist devlet içinde birleştirme çalışmalarıyla tanınan Kazanlı Türk düşünce ve siyaset adamıdır. Bkz. Azmi Özcan, “Mir Said Sultan Galiyev”, TDVİA, Cilt:30, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s.130-132.

²⁹⁵ Azmi Özcan, “Mir Said Sultan Galiyev”, TDVİA, Cilt:30, Türkiye Diyanet Vakfı, 2020, s.130-132.

pantürkizm ve panislâmizm gibi suçlamalarla sürgün ya da hapis cezaları vermişlerdir.²⁹⁶

1917 ihtilâlleri sırasında İdi-Ural ve Kırım bölgesinde yaşayan halkların millî bağımsızlık hareketi canlanmıştır. Millî idare, millî şûra, harbî şûra vb. organlar kurulmuş. 1-11 Mayıs 1917 tarihinde Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı Moskova'da toplanmıştır. Kongrede siyaset, askerlik, işçi hakları ve eğitim konuları hakkında kararlar alınmıştır. Haziran 1917'de Kazan'da bir araya gelen kurultayda İç Rusya ve Sibiryâ müslüman Türk-Tatarları'nın medenî muhtariyeti ilân edildi ve Sadri Maksudi (Arsal) başkanlığa getirildi. Seçimler sonucunda Ufa merkezli yeni meclis çeşitli bakanlıklar teşkil ederek çalışmalarına başlamıştır. Yeni meclis 29 Kasım 1917'de İdil-Ural Devleti projesini ortaya çıkarmış ancak Bolşevikler 1918 yılında meclisi dağıtıp üyelerinin bir kısmını sürgüne göndermişlerdir. Daha sonra Bolşevikler lehinde neticelenmesi ve Rus komünistlerinin itirazları üzerine Tatar-Başkırt Cumhuriyeti yerine 23 Mart 1919'da Başkırt ve 27 Mayıs 1920'de Tatar Muhtar cumhuriyetleri ilân edildi. Böylece İdil-Ural bölgesinde iki küçük Türk cumhuriyeti meydana gelmiştir.²⁹⁷

Bolşevik işgalinden sonra Kırım'dan alınan haberlere göre yirmi beş binden fazla köylü Kuzey Rusya ormanlarında çalıştırılmak üzere trenlerle sürgün edilmiştir. Sürgün edilenler arasında aydınlar ve aileleri de vardır. Sürgün edilen köylü ve aydınların emlak ve arazileri ellerinde alınmıştır.²⁹⁸ Bunun yanında Kırım'ın köy ve şehirlerinde hapis ve sürgünler devam etmektedir. Komsomol ve komünist ceza birlikleri köylerde dolaşmakta ve kolektif ziraat teşkilatında temizlik yapmaktadırlar. Kadın erkek demeden tutuklanan köylüler Ural Dağları'na sürgün edilmiştir. Sürgünden geri gelmeyi başaranlar, Çarlık döneminde bile böyle bir terör görmediklerini söylemişlerdir.²⁹⁹

Sovyetler döneminde Kırım Türklerinin Millet Meclisleri aranmış ve üyelerinden bazılarını tutuklanmış, bazı gençler ise Bolşevik olmak ile suçlanarak

²⁹⁶ İsmail Türkoğlu, "Tataristan", TDVİA, Cilt:40, Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, s.162-163.

²⁹⁷ Türkoğlu, a.g.m., s.162-163.

²⁹⁸ "Kırım'da" *Bildiriş*, No:1, (7 Ağustos 1930), s.4.

²⁹⁹ "Kırım'da" *Bildiriş*, No:5, (4 Eylül 1930), s.4.

idam etmiştir. Bolşevikler 1921 tarihinde Çarlık Rusya'sının yaptığı sürgünlerin acısını telafi etmek için o dönemde göçe zorlanan Kırım Türklerinin Kırım'a getirilmesi kararı almıştı ancak uygulanmayan kararların yanında 31 bin Kırım halkını daha sürgüne göndermişlerdir.³⁰⁰ 1929 yılından beri Sibirya'ya sürülen Türklerin sayısı 31.000'i bulmuştur. Çarlık döneminden beri sürülen Türk halkının çoğunluğunu Kırımlılar oluşturmaktadır. Tutuklanan aydınlar 8-9 ay hapislerde gördükleri çeşitli işkencelerden sonra sınır dışı edilmişlerdir. Ayrıca birkaç aydır Kırım Çeka'sında görev alan Rus ve Yahudilerin yerine Rum ve Ermeniler göreve getirilmiştir. Bunlar Türk mahpuslarına karşı yaptıkları vahşeti daha da artırmışlar hatta "Türkiye'de Kaç Ermeni Öldürdün" diye sorular sorularak tokat ve kırbaçlar ile işkenceler yapmışlardır. Yakın zamanda Gözleve, Kefe ve Yalıboyu kısmında tekrar tutuklamalar artmıştır.³⁰¹

Moskova'dan Sibirya'ya sürgün edilenlerin durumları hakkında verilen bilgilerde; Kuzey Ural'da Passin ve civarında, Sibirya'da Kotlas, Solofka ve Ural'da Şeleka etrafındaki ormanlarda yaşamaktadırlar. Alelacele yapılan tahtadan yapılmış kulübelerde barınmışlardır. Erkekler dağlarda odun kesmekte, kadınlar ise bunları taşımaktadır. Bu ailelerle sürülmüş çocukların büyük bir bölümü ise soğuğa ve açlığa dayanamayarak ölmüşlerdir. Kırım'dan kendilerine erzak gönderilmesine izin verilmemiş, hatta akrabaları ile mektuplaşmaları bile yasaklanmıştır. Kırım ikliminde büyümüş olan Türkleri eksi 60 dereceyi gören bu yerlere sürgün eden Ruslar, sürgüne gönderdikleri insanlara et, yağ, şeker, ekmek, vermeden az tuzlu balık ve patatesle hayatlarını idame ettirmelerini istemiştir.³⁰² Solovki'den balıkçı oldukları için Finlandiya üzerinden kurtulabilen 3 genç Solovki'deki hayat ile ilgili tüyler ürperten açıklamalar yapmışlardır. Onların anlattıklarına göre Solovki'de on binlerce Türkistanlı, Azerbaycanlı, Kuzey Kafkasyalı, Kırımlı, İdil-Ural Türkleri bulunmaktadır. Geniş bir alan olduğu için pek çoğu görüşme fırsatları olmamıştır. Onların yaşadıkları yerde 361 Kazanlı Türk varmış. Solovki'ye getirilen 1250 Azerbaycan, Gürcü, Ermeni'den yarısı geçen yaz ölmüştür.³⁰³

³⁰⁰ "Kırım'ın Kara Günü" *Bildiriş*, Y.1, N.17, (27 Kasım 1930), s.3.

³⁰¹ "Kırım'da" *Bildiriş*, No:11, (16 Ekim 1930), s.2-3.

³⁰² "Kırım'da" *Bildiriş*, No:11, (16 Ekim 1930), s.2-3.

³⁰³ "Solovkiden Kaçan Kazak-Kırgızlar" *Bildiriş*, No:15, (13 Kasım 1930), s.1.

2.2.4. Yabancıların Yerleştirilmesi

Sovyetler ele geçirdikleri yerleri elinde tutmak için stratejik görevleri yerli halk yerine ya kendi milletinden ya da sözünü dinleyen milletlerin temsilcilerine vermişlerdir. Tataristan Sovyet Cumhuriyeti'nin komiserler heyeti başkanlığına Abramof adında bir Rus yetkilinin seçilmesi bunun örneklerinden sadece birisidir.³⁰⁴

Yönetime getirdikleri başkanlar ile politikalarını tatbik eden Ruslar, Kırım Türklerinden kendisine yetecek kadar toprağı bulunan köylüyü zengin göstererek Kırım'dan sürmüşlerdir. Bunun yanında siyasetle ilgisi olmayan gençleri milliyetçi damgası ile hapislere atmışlar ya da kadın erkek ayrımı yapmaksızın sürgün etmişlerdir. Sürgün edilenlerin yerine ne ise Yahudiler getirilmiştir. Tuhaf olan 1905 İhtilali'nde Yahudilere yapılan katliamlarda Kırım Müslümanları kendi evlerinde saklayarak kurtarmışlardır. Kırımlı Müslümanların kendi evlerinde sakladıkları Yahudilere, düşmanlık yaptığı gerekçesiyle Kırımlı Müslümanlar sürgüne gönderilmişlerdir.³⁰⁵

Moskova gazetelerinden alınan bilgilere göre 1931 yılında Rusya'nın küçük şehirlerinden Kırım'a 4.500 Yahudi yerleştirilmesine ve onlara 42.500 hektar arazi verilmesine karar verilmiştir. Güzel Kırım böylece bir taraftan aydınlarını, köylüsünü, işçisini, bütün Türk köylüsünü kaybediyor, diğer taraftan Yahudilerin getirilmesiyle milli Türk Kırım'ı imha edilmek istediğini kanıtlamıştır.³⁰⁶

Kırım'ın Freydorf kasabasına Belarus ve Ukrayna'dan getirilen 3 bin Yahudi ailenin yerleştirilmesi sonucunda kasabada yaşayan halkın %35'ini Yahudiler oluşturulmuştur.³⁰⁷ Bununla yetinmeyen Sovyet Hükümeti Kırım halkını Slovk ve Sibirya'ya sürmeye ve yerli halkın yerine Rusya'dan Yahudiler getirmeye devam etmiştir. Kırım'da Yahudilere 342 bin hektar arazi ayrılmış ve buraya 8 bin aile yerleştirilmiştir. Bu aileler için 200 kolhoz mülkiyeti, 464 traktör ve binden fazla teknolojik araç gereç verilmiştir. Bu aileler Kırım'da pamuk ve şarap üretimi

³⁰⁴ "Kazan Elinde" *Bildiriş*, No:32, (12 Mart 1931), s.1.

³⁰⁵ "Kırım'da" *Bildiriş*, No:11, (16 Ekim 1930), s.2-3.

³⁰⁶ "Türk Kırım Haritadan Siliniyor" *Bildiriş*, No:23, (8 Ocak 1930), s.1.

³⁰⁷ "Son haberler", *Bildiriş*, No:35, (2 Nisan 1931), s.1.

yapmışlardır.³⁰⁸

Moskova, Yahudi ahalinin durumuna bakarak Yahudi muhtariyeti için bir tasarı hazırlamıştır. Tasarı Yahudi Avram Brakin tarafından hazırlanıp Ekim 1923'te hükümete sunulmuştur. Bu tasarıda I. Dünya Savaşı'ndan sonra şehirlerin yerle bir olması ile çoğunlukla şehirlerde yaşayan Yahudilerin gidecek milli köyleri olmadığı için gittikleri köylerde yerli ahali ile sorunlar yaşamıştır. Cehenneme dönen bu köylerdeki Yahudiler, Kırım ve Ukrayna'da belirli köylere yerleştirilmiştir. Bu yerleştirme sonucunda 1927 yılında arazi muhtariyeti Yahudilere verilmiş, idare tamamen Yahudi memurlara terk edilmiştir. Kırım'da Yahudi muhtariyetine ayrılmış Kazalar ise Canköy, Bevyatorya ve Simferropol yer almaktadır.³⁰⁹

2.3. BATI TÜRKİSTAN'DA BOLŞEVİZM

Coğrafi olarak Orta Asya şeklinde isimlendirilen Türklerin ana yurdu olan Türkistan, geçmişte Büyük İpek yolu bugün ise Avrasya'nın ticari yolu konumunda yer almıştır. Bu stratejik öneminden dolayı güçlü ülkelerin elde etmek için mücadele ettiği bölgeler arasında gelmiştir. Bölgeye yakın olması hasebiyle Rusya bu ülkelerin başında gelmiştir. Rusya 16. yüzyılın ortasında İdil-Ural bölgesini işgal etmiştir. 18. yüzyılda genişlemeye başlamış ve 1822-1824 yılları arasında Kazak hanlığına son vermiştir. Bu dönemde İngilizlerin ticaret için bölgeye gelmesi ve güçlenmesi Rusya'nın bölge hakimiyetini kazanması için daha güçlü bir şekilde bölgeye yönelmesine neden olmuştur. Bundan dolayı 3 koldan Türkistan'a saldırmış ve Hokand, Buhara ve Hive hanlıklarını ele geçirmiştir.³¹⁰

Ruslar 1884 yılına kadar bölgede işgalleri tamamlamış ve bölgede kalıcı olmak için çeşitli politikalar izlemiştir. İlk olarak güvenliği sağlamak için 150'den fazla kale inşa edilmiş ve güvenliği sağlamak bahanesiyle Ruslar göçürülmüştür. Kale yapımı sırasında köylünün elinden alınan topraklara ise Rusya'dan getirilen bu askerler iskân ettirilmiştir. Topraklarından olan köylülere yaptıkları sadece bununla kalmamış ayrıca

³⁰⁸ "Kırım'da Yahudiler", *Bildiriş*, No:36, (9 Nisan 1931), s.4.

³⁰⁹ "Kırım Yahudi Muhtariyeti" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, (15 Nisan 1924), s.6-7.

³¹⁰ Nursulu Çetin ve Zhulduz İmashova, "Rusya'nın Orta Asya Politikaları", 7. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu (19-20 Ekim 2017, Giresun), *Bildiriler*, 1. Cilt, Giresun 2017, s. 235-243.

ağır vergiler de alınmıştır. Bu politikaların en temel amacı ise Türkistan'ın ham maddelerinin Rusya'ya taşınması olduğu aşıkardır Ekonomik politikalarının yanında Ruslaştırma politikası 19. yüzyılın ikinci yarısında İlminski okullarının açılması ve zengin kazak çocuklarının eğitime başlaması ile devam etmiştir. Bu eğitim gelişmeleri ise “vahşi” milletlerin Ruslar tarafından çağdaştırılması, Rusların bölgeye kurtarıcı olarak geldiği şeklinde lanse edilmiştir.³¹¹ Ancak Türkistan'da Sovyet idaresinin tesis edilmesinden sonra Rusların uyguladıkları politikaların sonucunda kurtarıcı söylemlerinin aksine Türkistan'da açlık, hapis ve ölüm hali almıştır.³¹²

1916 yılı Rusya Çarlığı'nın en karanlık devirlerinden biri olmuştur. Ziraat işlerinin yoğun olduğu temmuz ayının sonlarında, Rusya İmparatorluğu, Türkistan Müslümanlarının 19 yaşından 43 yaşına kadar olanları askerlik hizmetine alma emri vermiştir. Türkistan'ı sarsan bu emre bütün halk isyan etmiş ve ayaklanmalar gerçekleşmiştir. İsyanlar özellikle Yedisu, Fergana ve Semerkant vilayetlerinde şiddetli olmuştur. Müslüman köyleri yakılarak yok edilmiştir. Çoğu yerlerde tahıllar yakılmış, bağlar kökünden kesilmiştir. Müslümanların Türkistan'dan ayrılıp Çin'e göç etmeye başlamıştır. Hive ve Buhara Çölleri Türkistan muhacirleri ile dolmuştur. Halk ekinleri toplayamadığı için 1917 yılında korkunç bir kıtlık baş göstermiştir. Ekmek özel karnelerle işçi sendikalarına üye olanlara verilmiştir. Bu sendikalara üye olmak için Bolşevik ya da Sol Sosyalist Partisine üye olmak zorunluluğu getirilmiş. Bu zorluklar ile Müslümanlar, ekmek almak hakkından mahrum bırakılarak açlıktan ölmeye mahkûm edilmiştir.³¹³

Fergana etrafında açlık baş göstermiş bundan dolayı 1918 yılı ocak ayının başlarında Müslüman ahaliden oluşan bir grup Taşkent'e gelerek Fergana'ya gelecek olan erzak vagonlarına yolda durdurulmamasını rica etmişlerdir. Buna karşılık Türkistan Sovyet hükümeti başkanı Kulesof, Fergana'ya bir buğday tanesi dahi göndermeyeceğini bildirmiştir. Buradan anlaşılacağı gibi Sovyet Hükümeti açlığı

³¹¹ Çetin ve İmashova, “a.g.m., 235-243.

³¹² Türkistanlı Özbek, “Türkistan'da Açlık (Bolşeviklerin Tatbik Ettiği Siyaset Usullerinden)” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924), s.10-13.

³¹³ Türkistanlı Özbek, “Türkistan'da Açlık (Bolşeviklerin Tatbik Ettiği Siyaset Usullerinden)” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924), s.10-13.

siyasi bir silah olarak kullanmıştır. 1918 yılı açlığın hâkim olduğu zor bir yıl olmuştur. On binlerce Müslüman, senelerden beri yaşadıkları ata yurtlarını terk ederek yabancı memleketlere göç etmişlerdir.³¹⁴ Gerçekleşen bu göçlerin bir sebebi olan açlıkla ilgili Taşkent'te Açlara Muavenet Komisyonu kurulmuş. Komisyonun başına Bolşevik Kırgız aydınlarından Turar Rıskulov başkanlık etmiştir. Rıskulov aynı zamanda Türkistan Sovyet hükümetinin başkanıdır. 13 Şubat 1919 yılında Riskulov'un açlık ile ilgili bir açıklamasında; "Tescil olunan açların miktarı bir milyonu bulmuştur. Tescil olamayanlarla bu sayı daha fazladır" sözleriyle Türkistan'daki açlığın ne kadar fazla olduğunu bildirmiştir.³¹⁵ Yukarıda yer verilen rakamlardan Türkistan'da açlığın ve yaşam şartlarının ne kadar kötü hale geldiği açık bir şekilde görülmüştür.

Türkistan'dan ayrılan yerli halkın yerine Rusya'dan göçler başlamış özellikle 1920 ve 1921 senelerinde Rusya'dan Türkistan'a akın akın Rus, Ermeni ve Yahudi göçleri başlamıştır. Bu göçlerin yanında, Türkistan'da toplanan erzak ve vergiler, Türkistan'dan Moskova'ya taşınmıştır. Bu sömürü ile Türkistan'da 1921 yılında ikinci bir açlık dalgası daha başlatmıştır. 1922 yılında *Türkistan* gazetesinden alınan "Fergana'ya kömek kömek" yazısına şu şekilde yansımıştır: "Bu kötü durum Ferganalıların gözlerini karartıyor, ümitlerini azaltmıştır... Hükümetin verdiği yardım denizde bir damladır. Açlar yaşadıkları yerleri terk ediyor, kaçamayanlar ise ölüyorlardı."³¹⁶

1922 yılında *Türkistan* gazetesinin yazarları Fergana'nın beş yıldan beri yaşadıklarını şöyle anlatmışlardır; "Zavallı Fergana bugün tekrar aynı afetlerin sahibi, yine aynı açlar ve garipler yurdu haline gelmiştir. Yine Fergana'nın her yanında açların, fakirlerin ahları ve biçare yerlerde yatan zavallı bebeklerin yürek yakan sesleri işitiliyor... Doğumlar azalıp ölümlerin artmasına neden olan bu zulümler ile nüfuslarda belirgin azalmalar yaşanmıştır." Özbekistan'ın kazası olan Namangan'ın nüfus verilerine göre: 1917 yılında 250.690 nüfus yaşarken beş yıl sonra 1922 yılında bu nüfus 190.675'e gerilemiştir. 1917 yılında kazada 86.866 hayvan bulunurken 1922 yılında 26.177 hayvan kalmıştır.³¹⁷

³¹⁴ Özbek, a.g.m., s..10-13

³¹⁵ Özbek, a.g.m., s..10-13

³¹⁶ Özbek, a.g.m., s..10-13

³¹⁷ Özbek, a.g.m., s..10-13

Türkistan’da iâşeleri kuru bir ekmek olan bu insanlar, bunu dahi nadiren buluyorlardı, sıcak yemek ise asla bulamadıkları için her gün açlıktan ölümler görülmeye başlanmıştır. Sovyetlerin Moskova komiserlerinden Stalin şunları diyordu: “Kırgızlardan domuz isteyen komiser, Müslümanlara buğday ihtiyaç oldukları zamanda Sovyet Hükümeti toplanan buğdayları Avrupa’ya taşıyor, yüz pud³¹⁸ çavdar bile Türkistan’a gelmiyordu.³¹⁹

Kırgız sahrasının durumu farklı değildir. İnsanların aç kaldığı, Kırgız kadını elbise bulamadığı için dışarı çıkmamıştır. Elbise bulamadıkları için evlerinden çıkamayan insanlara Sovyet Hükümeti tarafından Kırgızistan’a gönderilen “Kızıl Yardım Kervanında” Kırgız kadınlarına Korse, erkeklerine ise şapo gelmesi durumun vahametini ortaya sermiştir. Uygulanan politikalardan dolayı Fergana’da açlık bitmemiş daha da artmıştır. O zengin, Özbekistan’ın güzel ovaları üzerinde yeşeren çiçekler ve yeşillikler cesetler ile dolmuştur. Fergana Özbeklerin alın terleriyle ıslanan topraklar şimdi açlıktan ve acıdan sızlayan analar, dullar ve yetimlerin gözyaşlarıyla sulanmaktadır. Bolşeviklerin Türkistan’ı halas etmek amaçlarının aslı Türkistan’dan Türkleri uzaklaştırmak, yok etmek olduğu yaptığı politikalarla anlaşılmaktadır.³²⁰

Türkistan’da Bolşeviklerin uyguladıkları politikalarla ilgili *Yeni Kafkasya*’nın 10’uncu sayısında Türkistan Ahvali haberinde, 271 numaralı *Pravda* gazetesinde Haydar Aliyef’in imzası ile çıkan makalede Bolşevik Rusya’nın Maverayı-ı Kafkasya’da uyguladıkları siyasetin genel olarak aynı olduğunu bildirmiştir. Sovyet Hükümeti Türkistan’ı istila ettiği günden bugüne kadar Türkistan çiftçileri için önemli bir ıslahat yapmamıştır. Türkistan’da “Basmacı”³²¹ denilen milli hareket de bundan dolayı meydana gelmiştir. Arazi sorunu çözülmemiş, köylülerden ekilen ürünlerin sekizde yedi hisse toprak sahibine verilmiştir. Haydar Aliyef’e göre Türkistan’da bir an önce çözülmesi gerekenler şunlardır; Özel büyük arazilerin kayıt ve tespit edilmesi, köylülere tarım araç ve gereçlerinin verilmesi, ziraat kredilerinin verilmesidir. Aliyef’in makalesinden anlaşıldığına göre hala Türkistan köylü inkılabı ve arazi ıslahı

³¹⁸ Pud: 16,3 kilogramlık eski bir Rus ağırlık ölçüsüdür.

³¹⁹ Özbek, a.g.m., s.10-13

³²⁰ Özbek, a.g.m., s.10-13

³²¹ Basmacı; Türkistan’da Rus istilasına karşı hürriyet ve istiklal gayesi için silaha sarılan mücahitlere verilmiş ismidir.Bkz. “Türkistan’da Basmacılık”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.20, (1 Eylül 1926), s.9-10.

gerçekleşmemiştir. Bu durum sadece Buhara’da değil, Türkistan ve Harezmî’n her tarafında mevcuttur.³²²

Türkistan’da Rus hâkimiyetinin son zamanlarda tamamıyla Rus milliyetçiliği şekline girdiği görülmüştür. Bunun yanında Türkistan ekonomisinden beklenen sonuçlar elde edilememiş ekonomik buhran her zamankinden daha büyük olmuştur. Ruslar Pamuk ektirmek için elinden geleni yapmışlardır ancak ahali ekmemiştir. Bundan 1923 yılında Sovyetlerin Türkistan’dan birkaç milyon pamuk beklerken bir milyon put civarında pamuk üretimi gerçekleşmiştir. Bu kötü gidişat diğer alanlarda da devam etmiş: Kanallar harap, hayvan beslemek harap, mektepler harap, muallimler yok, ders kitapları ise tamamıyla yoktur. Türkistan’daki Rus Darülfünun’da kitap yokluğu yüzünden Arapçayı Kuran’ı Kerim’den okuyorlardı. Hâlbuki Bolşevik propaganda evrakını okusanız, her tarafa elektrik verilecek, ahali için büyük tiyatrolar yapılacak Hive’de darülfünun açılacak, ziraat işlerinde Çar zamanında mümkün olmayan yenilikler vücuda getirilecek diyorlardı. Hâlbuki hakikate Taşkent’teki büyük şeker fabrikası kapandı. Buhara’daki 25 pamuk fabrikasından yalnız ikisi kaldı. Buna rağmen, Türkistan’da büyük pamuk fabrikası yapacakları yalanına artık kimse inanmamaktadır.³²³

2.3.1. Batı Türkistan’ın Bağımsızlığı ve İşgali

Zeki Veli Togan’dan alınan bilgilere göre Türkistan coğrafyası doğu ve batı olarak ayrılmıştır. Doğu Türkistan Çin’e bağlı, Batı Türkistan ise 1.503.563 alana sahiptir. Çarlık Rusya döneminde Türkistan Umumi Valiliği’ne dahil edilmeyen Türkistan bölgesi Yedisu, Siriderya, Fergana, Semerkant ve Zakaspi (Hazar ötesi) diye beş idarî bölüme ayrılmıştır.³²⁴ Bolşevik devrimi esnasında Türkistan’da Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (30 Nisan 1918), Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti ve Hârizm Sovyet Halk Cumhuriyeti gibi yerel kuruluşlar ortaya çıkmıştır. Bu kuruluşla bağımsızlık taraftarlarına karşı Sovyetlerin yanında yer almışlar ve komünizmin Türkistan’da yayılmasını ve güçlenmesini sağlamışlardır. Fakat Sovyet yönetimi

³²² “Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.10, (15 Şubat 1924), s.13.

³²³ Demirtaş “Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.18, (25 Haziran 1924), s.14-15.

³²⁴ Ahmet Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981, s.3.

herhangi bir etnik ve kabilevî oluşuma izin vermiyordu. Türk kökenli topluluklar arasında bölücü faaliyetler yürüterek kabileleri ayırmayı başardı. Türkmenler’i, Kırgızlar’ı, Kazaklar’ı ve Özbekler’i ayrı ayrı cumhuriyetler haline getirip Türkistan birliğini dağıtmıştır. Bolşevikler daha sonra 16 Eylül 1924’te alınan kararla Türkistan ismini tamamen ortadan kaldırmışlardır. 1926 yılında yapılan parçalamaya göre Türkistan valiliği beşe bölündü. Bunlar Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan’dır.³²⁵

Rusya’da 1917 Ekim Devrimi ile başa geçen Bolşevikler, özgürlük ve eşitlik vaatleriyle Çarlık Rusya hâkimiyetindeki halkları tarafında çekmiştir. Lenin tarafından Rusya’daki bütün milletlere kendi kaderlerini tayin etme hakkı verilmiştir. Ancak bu hakka binaen bağımsız olan milletleri, Bolşevikler iktidarlarını pekiştirmeye başladıktan sonra bağımsız milli hükümetleri kaldırıp, yerlerine Sovyet idaresi kurmuşlardır. İkinci politikaları ise başlangıçta sundukları “farklı din, farklı dil ve farklı milletlere saygılı olma” düşüncelerinin yerine Sovyetleştirme politikası başlatmışlardır.

Milletleri süngü gücü ile istila eden Beyaz Çar Rusya’sının, uyguladığı sömürgeci politikadan dolayı eleştiren ve yerine geçen Kızıl Bolşevikler, yönetimi devraldıklarında ilan ettikleri “tayin-i mukadderat” hakkından istifade ederek var olan Türkistan Cumhuriyetlerini tekrar istila etmişlerdir. Kendi hayatı ile kendi idaresi ve istiklali için yaşamaya başlayan bu bölgeyi hile ve Kızıl Ordusu ile işgal eden Bolşevikler, kâğıt beyannamelerle ilan ettikleri bağımsızlıkları kirli çizmeleri ile ezmişlerdir. Kapitalistlerin sömürsünden kurtardıkları milletlerin son çift elbisesine kadar almışlardır. Bedelsiz topladıkları pamukları ve diğer mahsulleri Moskova’ya taşımışlardır. Çıplak bıraktıkları Türkleri Çeka bodrumlarına doldurup çeşitli işkencelerle ezmişlerdir. Rus ordusunun çizmeleri altında inleyen bu zavallı memleket istiklal ve hürriyete sahip değildir. Sözde müstakil deniliyorsa da Rusya’nın bir vilayetinden başka bir şey değildir.³²⁶

³²⁵ Ahmet Taşağıl, “Türkistan”, *DİA*, Cilt:41, 2012 ,s.271.

³²⁶ “Hainin Hezeyanları” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, (15 Nisan 1924), s.1-2.

2.3.2. Bolşevizm'e Karşı Tepkiler ve Sonuçları

Bolşevik yönetiminin Batı Türkistan'a bakış açısı Çarlık rejiminde farklı olmamıştır. Bolşeviklerin Batı Türkistan'da uyguladıkları milli politikaları; İslamiyet karşıtı siyaset, tutuklama siyaseti, soykırım siyaseti, Ruslaştırma siyaseti, Parçala, böl ve yönet siyaseti olarak beş ana başlıkta özetleyebiliriz.³²⁷ Uygulanan bu politikaların sonucunda bölgede derin toplumsal, ekonomik ve kültürel değişimlere neden olmuştur. Bu süreç Sovyetler birliğinin bölgeyi kontrol etme çabalarının bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Sovyet otoritesine karşı başlayan silahlı mücadele başlamış ve sert bir şekilde bastırılmıştır. Ancak Sovyet yönetimine karşı isyanlar devam etmiştir.

1918 yılı açlığın hâkim olduğu zor bir yıl olmuştur. On binlerce Müslüman, senelerden beri yaşadıkları ata yurtlarını terk ederek yabancı memleketlere göç etmiştir. Fergana'da milli hükümetin Bolşevikler tarafından düşürülmesi sonucu Sovyet Hükümeti'ne karşı her tarafta isyanlar başlamıştır.³²⁸

Milli hükümetin yerine gelen Komünistlerin inancına göre sömürgelerin iki görevi vardır: İlki Rus fabrikalarına pamuk, yün, vb. gibi mamul maddeleri temin etmek. İkincisi ise Rus işçilerine yemek hazırlamaktır. Ahalinin örf ve adetleri, teşkilatlanmaları, okullarda okumaları, milli gazeteler çıkarmaları yasaklanmıştır. Ancak hesaplamadıkları şey ahalinin onları dinlemediği gerçeğidir. Tüfek zoru ile ahaliyi pamuk ekmeye zorlayan komünistlerin aksine halk buğday ekmiştir. Çünkü pamuk bedelsiz ellerinden alınıp Rusya'ya götürülecektir. Çar vaktinde Türkistan'dan 25 milyon Put³²⁹ pamuk üretimi sağlandığı halde Bolşevikler döneminde Türkistan'da üretilen pamuk, devede kulak kalmıştır. Uygulanan yanlış politikalar ahalinin aç ve işsiz kalmasına sebep olmuştur. Bugün Türkistan ahvalinde isyanda olan grupları bu aç ve işsiz insanlar oluşturmaktadır.³³⁰

Bolşevizm'e karşı çıkan önemli isyanların biri de *Yeni Kafkasya'nın* 12'nci

³²⁷ Yaşar Onay, *Rusya ve Değişim*, Ankara, Nobel Yayınları, 2002, s.159.

³²⁸ Özbek, a.g.m., s.10-13

³²⁹ Put: Rus ölçü birimidir. 1 Put, 16 kilo 400 gram etmektedir.

³³⁰ Ahmet Zeki Velidi Togan, "Komünistlerin Şark Politikası 3 " *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, (1 Temmuz 1924), s.7.

sayısında “Hive’de İsyân” adlı isyandır. Bolşevik Rusya’nın Meveray-ı Kafkasya’da ve Türkistan’da uyguladıkları siyaset genel olarak sömürü düzenini teşkil etmiştir. Bu sömürüye karşı 1921 yılında düşürülen Ata Maksud Hükümeti’nin baş üyeleri, din adamları birleşerek meşhur başkanlarından Cüneyd Han ile Sovyet Hükümetine karşı 15 Ocak’ta 1600 kişiyle isyan başlatmışlardır. Hive ve Taşkent’te ocak ayının 23 ile 27’si arasında isyancılar ile Kızıl Ordu arasında kanlı savaşlar gerçekleşmiştir. Bu kanlı savaş sonunda asiler yüz Rus askerini öldürerek geri çekilmişlerdir.³³¹ Sovyet gazetelerinden alınan bilgilere göre Türkistan’da çıkan isyanlarda, Buhara’da 300 Rus askeri esir alınarak öldürülmüş ve 430 adet tüfek ele geçirilmiştir. Doğu Buhara’da Abdülkadir ve Osman Kul yiğitlerinden 60’ı öldürülmüş bir kişi esir alınmıştır.

Türkistan’da meydana gelen isyanlar, *Yeni Kafkasya* dergisindeki “Türkistan Ahvali” adlı makalede şöyle yansımıştır: Hive’de Cüneyd Han ve Sabık Hive Bolşevik hükümet azaları Bolşeviklere karşı ocak ayında büyük isyan çıkararak bütün (Harezmi) Hive diyarını ellerine almışlardır. Ancak 31 Ocak’ta Rus kuvvetleri gelerek, ihtilalcilerden geri almışlardır. Fakat bir ay sonra ihtilalciler tekrar bağımsızlık için isyan etmişlerdir. Şubat ayının sonlarına doğru Harezm’in geneli ihtilalcilerin eline geçmiştir. Cüneyd Han’ın kuvvetlerinin bir kısmını Hive’nin kuzeyinde bir kısmı ise Balıklı Kuduğu adlı yerde konuşlanmıştır. 7 Şubat’ta Balıklı Kuduğu bölgesinde Rus askerlerine karşı savaşan Cüneyd Han yenilmiş ve bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Yapılan savaşlara Özbek, Türkmen ve bütün ahalinin katılmasına Bolşevikler pek önem vermemişler ancak Rusya’da Türkistan isyanlarına hiç iyi gözle bakılmamıştır. Hatta Bolşevik aleyhtarları Ak Ruslar bile “Müslüman Hareketini” istememişlerdir. Bolşeviklerin önemsemedikleri ihtilal hareketleri sonucunda 1924 yılında Harezm Cumhuriyeti iki kez ihtilalcilerin eline geçmiştir.³³²

Özbekistan’da yaşananları genç üniversitelilerin gözünden görmemizi sağlayan “Kızıl Özbekistan” gazetesinden alınan makalede Özbekistan’da üniversitede okuyan on yedi yaşındaki Matlube’nin Bolşeviklere karşı yazdığı şiirlere ve hikâyelerine yer verilmiştir. Rabfak öğrencisi Metlube’nin “*Yeter!*” şiirinde Özbekistan’da Çarlık yerine gelen Bolşevik Ruslara karşı duygularına yer verilmiştir.

³³¹ “Hive’de İsyân” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.12-13.

³³² Taşdemir, “Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, (15 Mayıs 1924), s.15-16.

*Mel'un çarın pençesi altında çok ezildin milletim,
Hürriyet yolunu harap buldun milletim!
Çar ile kanlı vuruşmada yinen milletim.
Çar yerine başka zalımlar geldiği çağda.
Niçin sen kalkamıyorsun milletim?!..
Kalk sen şimdi, merhametsiz pençe altında ezilme.
Kanını zehir gibi saç, baş kaldır milletim!..
Rusya'dan akıp gelen yabancı Ruslar
Ne vakta kadar bizi ezsın, canım, milletim!*³³³

Bolşevikler, Moskova'da öğrencilerin %75 Komsomol (Genç Komünistler Birliği) ve Komünist Fırkası azası bulunan bir yerde, milliyetçilik ve aksi ihtilalcilik nasıl yeşeriyor? Nasıl çiçek açıyor diye şaşırtmaktadır. Özbek Abdülhamit Süleyman Çolpan bu bahsedilen okulu ziyaret ettikten sonra irtibatını kesmemiştir. Çolpan açık bir şekilde Bolşevizm'e karşı çıkıyor. Çolpan: "Ruslar müstemlekecidirler, Ruslar zalimdirler. Özbekistan üstüne kara bulut gibi toplanmışlar. Bunlardan iyilik beklemek divaneliktir" diye Özbek genç aydınlarını uyarmıştır. Çolpan kurtuluşu ise "Mazlum, Özbekistan'ı Sovyet Rusya'sının etkisinden kurtarmak için müstakil Özbekistan doğurmak lazımdır" demiştir.³³⁴

Sovyet gazetelerinden alınan bilgilere göre Türkistan'da genel durum iyi değildir. 1926 yılında başlayan Basmacı Harekâtı ile başlayan karışıklık daha bitmemiştir. Dağıstan'da Sovyet nüfusu yok gibidir. Sovyet Fırkası ve müesseseleri kurulamamıştır. Kışla reisleri eskiden olduğu gibi zengin ailelerden seçilmekte, eski anane düzeni devam etmekte halk arasında komünizm prensiplerinden eser görülmemektedir. Kışlaklarda değil Komsomol bir tane komünist dahi bulunmamaktadır.³³⁵

1929 yılının Mart ayında Türkistan'ın Türkmenistan ve Özbekistan kesimlerinden 15 Basmacı birliği görülmüştür. Bu destelerin her birinde 70 atlı bulunmaktadır. Nisan ayının 13'ünde ise 200 kişilik Fuzayli, Afganistan'dan Türkistan'a geçmiştir. Fuzayli Türkistan'ın Garm ilinden, Vakş Nehir'i kenarında olan

³³³ Hüseyin Baykara, "İstiklal Uğrunda! Türkistan'da Milliyetçilik Hareketlerinden Bir Safha" *Odlu Yurt*, Y.1, S.4, (28 Mayıs 1929), s.129-132.

³³⁴ Baykara, a.g.m., s.129-132.

³³⁵ Türkistan'da Umumi Vaziyet" *Odlu Yurt*, Y.1, S.8, (Ekim 1929), s.231-232.

Kalay-Labiob bölgesinden olduğu için bu vilayeti zapt etmek istiyordu. Fuzayli Garm bölgesinde propaganda yaparak Sovyet Hükümeti aleyhine isyan hazırlıklarını başlatmıştır. Fuzayli, Kurşırmata ve İbrahim Bey Alay ve Fergana vilayetlerine gireceklerdi. Fuzayli 13 Nisan'da Kalay Hümbe ile Nisan'ın 15'inde Kurşırmata Pamir sınırında olan Vanç şehrini işgal etmiştir. 19 Nisan'da Kalay-Humbda asker bırakarak Tabu-Dara üzerine yürümüşler ve Tabu-Daraniyi işgal etmişlerdir. Basmacılar Vanç, Kalay-Humb Tabu Darayı işgal ettikten sonra 800 kişilik şiddetli bir mücadeleden sonra Garm şehrini işgal etmişlerdir.³³⁶ Bir ay sonra Nisan ayında Afganistan'ın Fuzayli kumandasındaki basmacıları Özbekistan arazisine geçmesini sağlayan Mümin Kadirov ve dört arkadaşı Sovyet Hükümeti tarafından katledilmiştir. Mümin Kadirov, Özbekistan sınır boylarındaki bütün kışlakları gezerek Sovyet aleyhtarları toplulukları bir araya getirmiştir. Ahaliyi: Sovyet Hükümeti çökecek ve hariçten gelen istiklalciler gelip Türkistan'ı kurtaracaklardır. Az zamanda Mübin Kadir ulemanın desteği ile Özbekistan'ın sevilen bir siması olmuştur. Fuzayli ve Mümin'e yardım ettiklerinden dolayı Abdullah Abdurrahman, Kutbittin Saburof, Şir Ali, Amanaliyef ve Yakup Layık Beyler katledilmiştir.³³⁷

Türkistan Milli hareketi ile ilgili alınan bilgilerde, Türkistan'ın Özbekistan kısmında fırka üyelerinin ve Sovyet memurlarının öldürülme olayları günden güne artmıştır. Türkmen kısmında, Aşkabat'ta Rus askeri ile Türkmen taburları arasında kanlı mücadeleler yaşanmıştır. Kazak kesiminde "Kızıl Ordu" civarında Kazaklar Rus Komünistlerinin çoğunu öldürmüşlerdir. Aynı şekilde Tacik bölümünde de aynı olaylar yaşanmıştır. Bu durumlar gösteriyor ki Türkistan'ın her tarafında hâkim Bolşevik rejimine karşı olan kin ve isyan günden güne artmaktadır. Bolşevikler; cellatlarının G.P.U. (Çeka) Türkistan'daki bu milli hareketi bastırmak istemiş fakat bununla Bolşevikler istedikleri sonucu elde edememişlerdir. Sovyet Rusya idaresi altında bulunan esir milletler ruh ve kan itibarı ile Rusya'dan ne kadar uzaksa o ülkelerden alevlenen milli hareket ve mücadele o kadar fazla olmuştur. Milliyet ve kültür olarak Rusya devleti ve Rus halkına tamamen yabancı olan Türkistan, bu hadise için en canlı örnektir. Ayrıca Türkistan milli menfaatini Rusya devlet menfaatine zıt olması ve halkın bu iki zıt menfaati iyi idrak etmesinden dolayı milli mücadelenin

³³⁶ Türkistan'da Basmacı Harekâtının Tafsilatı" *Odlu Yurt*, Y.1, S.7, (Eylül 1929), s.287-288.

³³⁷ "Türkistan'da Basmacıların Katli" *Odlu Yurt*, Y.1, S.6, (Ağustos 1929), s. 259.

durmadan devam etmesini sağlamıştır.³³⁸

2.3.3. Aydınların Tutuklanması, Sürülmesi ve İdamları

Türkistan'da gerçekleşen baskı politikaları ve uygulanan yanlış politikalar toplumda isyanların çıkmasına neden olmuştur. Ancak çıkan isyanlar Sovyet askerleri tarafından sert yöntemler ile bastırılmış ve bu isyanlara yönetimi ele geçirmek için fırsat olarak kullanılmıştır. Bolşevikler isyanlar da etkili olan aydınlar çeşitli suçlamalarla tutuklamışlar ve sürgün etmişlerdir.

Türkistan baştanbaşa isyan içerisinde olmasını fırsat bilen Kızıl Ordu askerleri Özbekistan'da, kapsamlı hapislere devam etmişlerdir. Son gizli istiklal teşkilatının adresi bulunmuş ve Semerkant, Buhara, Taşkent, Fergana ve Andican'da çoğu aydınlar bu teşkilata üye oldukları için tutuklanmışlardır.³³⁹ Onların anlattıklarına göre Solovki'de on binlerce Türkistanlı, Azerbaycanlı, Kuzey Kafkasyalı, Kırımli, Edil-Ural Türkleri bulunmaktadır. Geniş bir alan olduğu için pek görüşememektedirler. Onların yaşadıkları yerde 361 Kazanlı Türk varmış. Solovki 'ye getirilen 1250 Azerbaycan, Gürcü, Ermeni'den yarısı geçen yaz ölmüştür.³⁴⁰

Kuzey Türkleri tarafından komünistliği ile meşhur Sultan Galiyev Rusya Çekası tarafından tutuklanmıştır. Sultan Galiyev Tatar Cumhuriyetinin Sovyetleştirilmesinde komünistlere yardımcı olmuştur. Aynı zamanda Moskova'da Milletler komiserliği müsteşarlarından. Böyle bir konumdaki birinin tutuklanması şaşkınlık yaratmıştır. Bu tutuklamanın nedenini Kafkasyalı Komünist Orjenikidze'nin Bakü kongresindeki nutkundan öğreniyoruz: "Sultan Galiyev, 20. senesinden itibaren Komünist Fırkanın içerisinde kendine özgü bir zümre oluşturmaya başlamış ki bu zümre Komünist Fırkası'nın milli siyasetine karşı olan insanlardan oluşmaktadır. Daha sonra Sultan Galiyev Türkiye ve İran'daki komünizm karşıtları ile görüşmüştür. Rusya dâhilinde ise Buhara'daki Basmacılarla görüşmeler gerçekleştirmiştir. Sultan Galiyev adeta 2. Enternasyonal oluşturmaya çalışmış bunun yanında inkılap aleyhtarları olan Basmacı Harekâtı ve Enver Paşa Harekâtı gibi Bolşevik zıddı milli hareketleri

³³⁸ Türkistan'da Millî Mücadele" *Odlu Yurt*, Y.2, S.23, (Aralık 1930), s.451-452.

³³⁹ Türkistan'da" *Odlu Yurt*, Y.2, S.17, (Haziran 1930), s.215-216.

³⁴⁰ "Solovkiden Kaçan Kazak-Kırgızlar" *Bildiriş*, No:15, (13 Kasım 1930), s.1.

desteklemiştir. Zeki Velidi Togan ile Sultan Galiyev arasında şifreli mektuplar ele geçirilmiş Sultan Galiyev tövbe etmekle Kurşuna dizilmekten kurtulduğunu söylemiştir.”³⁴¹ Ancak Galiyev 28 Ocak 1940’ta hapishanede kafasına aldığı bir kurşunla öldürülmüştür.³⁴²

Özbekistan’ın Taşkent gibi merkez şehirlerinde çalışan maarif işçilerine yapılan suçlamalar sonucunda birçok memur ve sorumlu komünistler işten ve fırkadan ihraç edilmiştir. İhraç edilenlerden eski komünistlerden Mecit Kadir ve Osman Hoca dahi vardır. 1918 yılından beri Komünist Fırkasında üye ve Özbek İşçi Fırkasının müdürü olarak görev alan Mecit Kadir Türkistan’da basmacılara yardım etmek ve Sovyet rejimi aleyhinde propaganda yapmak ile itham edilmiştir. Diğer kişi Osman Koca ise 1919 yılından itibaren fırka üyesi olup Türkistan’ın siyasi hareketlerinde aktif rol almış ve son zamanlarda basmacılarla sıkı ilişkileri olmuştur. Şimdi de talim ve terbiye teknikumu müdürü iken ihraç edilmiştir.³⁴³

2.3.4. Yabancıların Yerleştirilmesi

1920-1934 yılları arasında Batı Türkistan bölgesi Sovyetler Birliği etkisinde kalmıştır. Bu dönemde Sovyetler tarzı yönetim sistemini kurarak Moskova merkezli bir yönetimi ön plana çıkarılmıştır. Sovyetler bu yönetim ile bölgedeki güçlü liderleri tasfiye edip yerlerine kendilerine yakın kişileri atamışlardır. Atanan bu yöneticiler aracılığıyla nüfus hareketleri, zorunlu göçler ve sürgünler gerçekleştirilmiştir.

Çarlık Rusya’sından itibaren sürdürülen göç ve sürgün ülkesi olan Kazakistan topraklarında yüze yakın farklı millet buraya göç etmiş ya da ettirilmiştir. Bölgenin kuzeyinde Rusların oranı%70’lere ulaşmıştır çünkü bu bölge önemli petrol ve doğal gaz yataklarına sahiptir. Özellikle 1917 ile 1936 yılları yerleşik hayata geçirme programı sebebiyle bir milyondan fazla ölüm gerçekleşmiştir. Bu ölümler nüfus sayımlarında ortaya çıkmıştır. Örneğin 1926 yılında Kazakistan’da 3.713.571 Kazakistan Türkü ve 1.280.19.7 Rus bulunurken bu sayılar 1939 yılındaki nüfus

³⁴¹ “Şimal Türkleri Arasında Sultan Aliyev'in Macerası” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, (1 Kânunuevvel 1923), s.12-13.

³⁴² Emine Gürsoy ve Naskali Liaisan Şahin, *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s.120.

³⁴³ Türkistan’da” *Odlu Yurt*, Y.2, S.13, (Mart 1930), s.41-42.

sayımlarında; 2.300.37,9 Kazakistan Türkü ve 2.440,40,2 Rus nüfusu tespit edilmiştir. Veriler incelendiğinde Kazakistan Türklerinin nüfuslarının artmadığı aksine yaklaşık 1.500.000 insan eksilmiştir.³⁴⁴

Özbekistatan’da Rusların nüfusu azımsanmayacak fazla artmıştır. Öyleki 1959 nüfus sayımı sonuçlarına göre 5 milyon Özbek Türklerinin nüfusuna karşılık 1 milyon Rus’un bulunduğu tespit edilmiştir. Ruslar başkent Taşkent olmak üzere büyük şehirlerde Özbek Türklerinden daha fazla olduğu anlaşılmıştır.³⁴⁵

Yeni Kafkasya dergisine yansıyan bilgilere göre 1924 yılında Türkistan’da gerçekleştirilen Ruslaştırma faaliyetleri hakkında verilen rakamlara göre bölgeye 300 bin Rus yerleştirildiği bilgisi verilmiştir. Bu haberler Çarlık Rusya’sı döneminde alınsa idi kimse tarafından yadırganamaz fakat Bolşevik Rusya’nın Türkistan’da yaşayan halklara istila siyasetine karşı oldukları bildirdikleri için insanlar tarafından yadırganmıştır.³⁴⁶

³⁴⁴ Fuat Uçar, *Dış Türkler Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı Orta Asya Türklüğünün Tarihsel ve Kültürel Yapısı*, Ankara:Fark Yayınları, 2007,s. 126

³⁴⁵ Abdullah Demir, *Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998, s.160-161.

³⁴⁶ “Rusya’da Muhaceret Politikası” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.4-5.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHACERET BASININA GÖRE TÜRK DÜNYASINDA EKONOMİK HAYAT

3.1. SOVYET POLİTİKALARI VE KAFKASYA'DA EKONOMİK HAYAT

1920 yılında Kafkasya'nın Bolşevikler tarafından yeniden işgal edilmiştir. Bu işgal döneminde tarımda kollektivizasyon politikası uygulanmıştır. Uygulanan bu politikanın sonucunda küçük çiftçiler ve köylülerin şahsi arazileri kolhoz (kolektif çiftlikler) ve sovhoz (devlet çiftlikleri) olarak birleştirilmiştir. Göçebe topluluklar büyük zorunlu yerleştirmeler ve ekonomik zorluklar yaşamışlardır. Sanayileşme sahasında yeni fabrikalar ve sanayi tesisleri açılmış özellikle petrol sanayisi bu dönemde büyük gelişim göstermiştir. Açılan fabrikalarda çalışan nüfus ise ağırlık olarak yabancı nüfus olmuştur. Bu sonucu olarak mevcut yer altı kaynakları Rusya'ya taşınmıştır.

Kafkasya Cumhuriyetlerinin diktatörü Gürcü Orjenikidze Azerbaycan demir yollarında çalışanların %30'unun Türk olduğu fakat aynı coğrafyada Gürcistan'da demir yollarında çalışan yerli halkın oranı %70, Ermenistan demir yollarında çalışan yerli halkın oranı ise %85-90 olduğu hakkında bilgi vermiştir.³⁴⁷ Bakü'den Berlin'e gelmiş komünist bir aydının söylediklerine göre; Azerbaycan'da Ruslar değil istiklal hatta özerk vilayetleri bile ortadan kaldırmak düşüncesindedirler. Bundan dolayı bütün idare, askeri kuvvet Rusların elindedir.³⁴⁸

Sanayi alanından kazanımlar Azerbaycan'da kalmadığı için ekonomik durum günden güne kötüye gitmiştir. Azerbaycan'da köylerde açlık felaketi başlamıştır. Açlıktan ölen aileler mevcut olduğu gibi çocuklarını öldüren dahi olmuştur. Azerbaycan'dan alınan haberlere göre köylülerin açlığa mahkûm aileleri on binleri bulmuş bunlar erzak alma hakkından mahrum olmalarının yanında çocukları dahi okullardan da atılmıştır.³⁴⁹ Sovyet yönetimi esir milletlerin emeğinden faydalanarak

³⁴⁷ Azeri, "Bolşeviklerin Telaşı" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (20 Eylül 1923), s.6-7.

³⁴⁸ "Azerbaycan'da Son Vaziyet" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Kasım 1923), s.4.

³⁴⁹ "Son haberler", *Bildiriş*, No:21, (25 Aralık 1930), s.1.

ürettiği malları Avrupa ve Amerika pazarına çıkartmış ve iktisadi buhran yaratmak istemiş fakat üretilen malların ucuz fiyatla satmasına karşı Amerika, Sovyetlere karşı “iktisadi harp” ilan etmiştir. Rusya’da birkaç çift gömlek almak imkânsızken Fransa’da Sovyet keteni Fransız üreticilerine göre afaki düşük fiyatla satılmıştır. Sovyet Rusya bu yöntemle hem ihtiyacı olan yabancı parayı temin etmeyi hem de Avrupa’nın sanayisini krize sokmayı planlamış ancak başarılı olamamıştır.³⁵⁰ Bunun sonucu olarak Azerbaycan’da halkın ekonomik durumu kötüye gitmiştir.

Yusuf Akçura, Azerbaycan’ın yer altı ve yer üstü zenginleri hakkında bilgiler vermiştir. Akçura Bey, Azerbaycan Asya kıtasının en zengin yerlerinden sayıldığını, Arazilerin altından eski zamanlardan beri bol petrol yataklarının olduğu söylemiştir. Akçura ayrıca “toprağın üstüne serilmiş servet, altına gömülmüş hazineden aşağı kalmaz” sözü ile yerüstü kaynakların bolluğunu vurgulamıştır. Ayrıca Azerbaycan’ın sıcak ve sulak vadilerinde, pamuk, ipek, hububat ve meyvenin en iyi cinsleri bol bol yetiştiğini bildirmiştir.”³⁵¹ Ancak bu bolluk Rusya’nın Kafkasya’yı kılıç zoruyla istila edilmesiyle sona ermiş ve bu baskı dönemi ekonomiyi de olumsuz etkilemiştir. Rusya diktatörlerinden Radek’in bu konuyla açıklaması manidardır: “Rusya’ya petrol lazımdır ve onun için Kafkasya, Bolşevikler tarafından ezilip istila edildi” sözleri Bolşeviklerin bağımsız bir Kafkasya yerine, yeni bir sömürge alanı olarak görmüşlerdir.³⁵²

İşgalin ardından Bolşeviklerin Kafkasya’da uyguladıkları ekonomik politikalarının temelinde, var olan yer altı ve yerüstü madenlerinin talan edilmesi ve bunların tamamının en yakın zamanda Rusya’ya gönderilmesi olmuştur. Azerbaycan’dan vapurlar ve trenler vasıtasıyla petrol, ipek, yün, pamuk, arpa ve buğday gibi birçok ürün gece gündüz Moskova’ya taşınmıştır. Buradan götürülen balıklar, havyarlar Moskova’da komünist enternasyonalin saygın misafirlerini doyurmuştur. Bunların yanında çeşitli hilelerle ticarethanelere el konulmuş, evler basılarak kadınların küpeleri, halılardan perdelerine ne varsa arabalara yüklenerek bir kısmı istasyonlara geri kalan kısmı ise limanlara götürülerek Rusya’ya nakledilmiştir. Bu eşyaların gönderildiği vagonların üzerinde ise Lenin’e veya Rus işçisine hediye

³⁵⁰ “Beşnelmilel Hayat”, *Bildiriş*, No:2, (14 Ağustos 1930), s.2.

³⁵¹ “Yusuf Akçura Bey’in Nutku”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.15.

³⁵² “Neft, Rusya ve Maveray-ı Kafkas Cumhuriyetleri”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.7.

diye yazılmıştır.

Bakü petrol ocakları tamamıyla “Nasyonalizm (Ulusçuluk)” adı altında Azerbaycan’dan alınmıştır. Tuhaf olan ise Azerbaycan’dan bedava alınan petrol Azerbaycan halkına iki katı fiyatına satılmıştır. Pirinç üretiminde kullanılan su borularını işleten makinelere petrol alınamadığı için âtıl kalmıştır. Rusya üretiminde olan petrol ocaklarından çıkan petrol ise Neft kom tarafından İran’a gönderilmiştir. Bundan dolayı mevcut makineler bozulmuş, ocaklar harap olmuştur.³⁵³ Yer altı madenlerinin sömürülmesinin yanında, çalışan işçi kesiminde de Türklerin sayısı azalmıştır. Maveray-yı Kafkasya demir yollarında çalışan işçilerin milletlere oranı verilmiştir. Verilen bilgilere göre demir yollarında çalışanların %48’e yakın Gürcü, %15’i Ermeni %8 Türk geriye kalan %29’u ise Rus milletini teşkil etmektedir.³⁵⁴

Bolşevik Rusya’nın Maveray-yı Kafkasya’da uyguladığı siyaset genel olarak sömürü düzenini teşkil etmiştir. 1917-1920 yılları arasında Kafkasya, İdil-Ural-Kırım ve Türkistan ürünlerinin Moskova’ya taşınmasından dolayı bu memleketlerin halkları 1921 yılında açlığa maruz kalmışlardır.³⁵⁵ Kafkasya’da uygulanan sömürü politikası öyle bir noktaya gelmiştir ki petrol memleketi olan Azerbaycan’da ucuz petrol bulunamamıştır.³⁵⁶ 1916 ve 1917 yıllarında Azerbaycan petrol rakamlarına bakıldığında 400 milyon put iken 1921 ve 1922 yıllarına gelindiğinde bu miktar 180 milyona düşmüştür.³⁵⁷

21 Mart 1921 tarihinde Lenin öncülüğünde “NEP”³⁵⁸ başlatılarak ve bu yeni ekonomi politikası ile küçük arazi sahiplerinin üretimlerini artırmak ve genişletmek amaçlanmıştır. Ancak aradan geçen on yıl sonra kaleme alınan makalede her şeyin daha kötü hale geldiği görülmüştür. Buna göre Köy ekonomisi tamamen tükenmiş, sanayi; I. Dünya Savaşı öncesindeki zor şartlara göre %20 altına düşmüştür. Büyük sanayi tamamıyla durmuştur. Sanayinin canlanması için köylü ekin üretimini artırmalı

³⁵³ D.Ş., “Maveray-yı Kafkasya’da Yağma” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.4-5.

³⁵⁴ “Maveray-yı Kafkas Kongresinde Kopan Şikâyetler” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.8-10.

³⁵⁵ D.Ş., a.g.m., s.4-5.

³⁵⁶ “Cebr ve Tehdit İdaresi”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, (1 Aralık 1923), s.1.

³⁵⁷ “Neft Sanayiine Ait Birkaç Rakam”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.9.

³⁵⁸ NEP: Rusça “Novoya Ekonomiceskaya Politika” kelimelerinin kısaltmasıdır. Türkçe “Yeni Ekonomi Politikası” olarak ifade edilmektedir.

ve zenginleşmenin önü açılmalıdır ancak bunlara izin vermek demek kapitalizme izin vermek anlamına gelmektedir. Bundan dolayı köylünün şahsiyeti, bireysel girişimleri, hürriyeti ve mülkiyetine son verilmiştir.³⁵⁹ 1922 ve 1923 yıllarında uygulanan (NEP) yeni iktisadi siyaset politikası ile komünist diktatörler bütçe açıklarını kapatmak için sömürgeleri olarak gördükleri, Kafkasya, Azerbaycan ve Türkistan'ın var olan kıymetli varlıkları Moskova'ya taşıma kararı almışlardır. Örneğin Azerbaycan petrol üretiminin sadece %3'ünün Azerbaycan'a verilmesi bunun sonuçlarındandır. Bu açıdan bakıldığında Avrupa sömürge devletlerine ideolojik olarak karşı olan Bolşevikler, uyguladıkları ekonomik politikalar ile onlardan farklı olmadıklarını göstermişlerdir.³⁶⁰

Genel olarak Bolşeviklerin uyguladıkları ekonomi politikalarına bakıldığında ilk iş olarak istila edilen yerlerde kıymetli ne varsa Moskova'ya taşınması olmuştur. Azerbaycan'dan vagonlar ve gemiler dolusu petrol Rusya'ya sevk edilmiştir. Aynı yöntemle ipekler, buğdaylar, yünler, tahıllar vb. ürünler aralık vermeden sevk edilmiştir. Bunlarla yetinmeyen Bolşevik güçleri ev baskınları ile kadınların ziynet eşyalarından halılara kadar kıymetli ne var ne yok el koymuştur.³⁶¹ Sadece Azerbaycan ile yetinmeyen Bolşevikler, Gürcistan'dan vagonlar dolusu şarap, tütün, otomobil, otomobil lastiklerini de Rusya'ya götürmüştür. Sovyet politikalarından önce Gürcistan rublesi, Rus rublesinden on kat değerliydi ancak Gürcistan rublesi ile Rus rublesinin kuru aynı sayılması ile Gürcistan rublesinin değeri düşürülmüştür. Bu yağmanın ardından Gürcistan'da ekonomik değere sahip ürünler ve erzak fiyatları katlanmıştır. 1923 yılının Temmuz ayında 1 fund³⁶² Rus ekmeği Tiflis'te, 200.000 ruble, şeker 400.000 ruble iken memurların aylık aldığı ücret 40-50 milyon rubledir. Bu maaşlar onların açlık ve dilencilığe mahkûm edildiğini göstermiştir. Başka bir örnek ise Gürcistan köylüsü bir arşın (0.68 cm) bez için 4-5 fund mısır verirken şimdi ise 90 fund mısır vermek zorunda kalmıştır.³⁶³ Bolşevik yönetimi döneminde Kafkasya'da ekonomik hayatın bozulmasıyla Gürcistan'ın sanayisi dağıtılmıştır. Gürcistan'ın tütün sanayisi tükenmiş, Tiflis'teki tütün fabrikalarının büyük kısmı kapatılmıştır. İşçiler

³⁵⁹ Mirza Bala, "NEP'in Onuncu Yıl Dönümü", *Bildiriş*, No.38, (23 Nisan 1931) s.1.

³⁶⁰ "Köylüyle Yüz Yüze", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.8, (15 Ocak 1924), s.1-2.

³⁶¹ "Mavera-yı Kafkasya'da Yağma", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.4-5.

³⁶² Rusya'da kullanılan ağırlık birimlerindendir. 1 fund 410 gramdır.

³⁶³ "Gürcistan'da Vaziyet", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.9-10.

sokağa atılmıştır, köylüler tütün ve çay gibi kıymetli tarım ürünleri yerine buğday ve mısır yetiştirmeye zorlanmıştır.³⁶⁴

Rusya'nın Kafkasya'da uyguladığı ekonomi politikaları sonucu Rusya ile Maverayı Kafkasya'da satılan ürünlerin Tiflis'te çıkan *Komünist gazetesinin* haberine göre 1923 sonbaharında pazardaki fiyatlar; Şeker Rusya'da 219 lira iken Tiflis'te 406 lira, Petrol Rusya'da 63 lira iken Tifliste 100 liradır, sabun ise Rusya'da 77 lira iken Azerbaycan'da 315 lira olmuştur.³⁶⁵ Aradaki fark Azerbaycan ekonomisinin ne kadar zor durum olduğunu açık bir şekilde anlatmaktadır. Fiyatlar arasındaki farklara bakıldığında Kafkasya'nın nasıl sömürüldüğü aşikârdır. Bolşevik Rusya'nın uyguladığı sömürge siyaseti sonucunda Kafkasya'nın sanayisi çökertilmiş, ticareti dağıtılmış, köylüsü soyulmuş, tarımı geriletmiş, şehirleri viran edilmiş, iktisadi hayatı felç edilmiştir.

Bolşeviklerin vergi toplaması ile ilgili *İbtida Kendçi* gazetesinin 160 numaralı sayısında “Vergi” adlı makalede; evi depremde yıkılmış ve kooperatife 60 kapık borcunu ödeyemeyen Mirze'ye 60 manat ödeyemeyeceği kadar fazla vergi yazılmıştır. Pek çok arazisi ve değirmeni olan Hüseyinoğlu Mehmed Ali'ye 95 kapık gibi çok düşük vergi yazılmıştır. Ayrıca gazetenin tabirince “Kan içen yoldaş” ile kanuni yollarla mücadele edemeyen halk, “Ne edeyim hükümettir sonra bana eziyet verir” demişlerdir.³⁶⁶ Rusların yanında Kafkasya ekonomisine aynı zamanda Yahudi tacirler de zarar vermişlerdir. Çünkü Bakü'de maaşlar borçlanma tahvilleri üzerinde yapılmaktadır ve bu tahvillerin değeri 5 rubledir. Ancak pazardaki kıymeti sadece 1 ruble idi. Yahudi Sovyet tüccarları Moskova'daki yakın ilişkileri sayesinde bu tahvillerin değerinin 3 ruble olması için itirazda bulunmuşlar ve karar kabul edildiğini herkesten önce duyduklarını için pazardaki tahvilleri 1 rubleden toplamışlardır. Kararın kabul edildiği zaman Azerbaycan Bankasına giden Yahudi tüccarlar 1 rubleden topladıkları tahvilleri 3 rubleden satmışlardır. Bundan dolayı Azerbaycan Bankası iflas etmiştir.³⁶⁷ Rusya Bolşevikleri Kafkasya'da uyguladıkları yukarıda yer verilen ekonomik politikalar ile Kafkasya'nın sanayisini öldürmüş, ticaretini bitirmiş,

³⁶⁴ “Mavera-yı Kafkasya'da Yağma”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.5.

³⁶⁵ D.Ş., “Maverayı Kafkasya'da Yağma” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.4-5.

³⁶⁶ “Azerbaycan Köylüsünden Vergi Nasıl Alınıyor?”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.6, (18 Aralık 1924), s.13.

³⁶⁷ “Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.10, (15 Şubat 1924), s.12.

köylüsünü sömürmüş, tarımını geriletmiş ve şehirlerini yıkmıştır, özetle bu Bolşevik politikaları ekonomi alanını genel olarak olumsuz etkilemiştir.

Moskova şiirinde alınan aşağıdaki kısımda Kafkasya’da Bolşevikler tarafından uygulanan politikalar hakkında ifadelere rastlamak mümkündür:

Moskova

*O bir ölüm saçan alev diyar,
Yaklaşma ey insan, kalbini yakar.
İçtiği kan, evet, o kadar çok ki
Toprağını sıksan kızıl kan akar.*

*O bir yığın pıhtı, o bir leş kokan
Yerin sinesine iğrenç bir çıban;
Uzaklaş, senin de bulaşır elin,
Ey saadet diye haykıran cihan!*

*Kaç tarihe “artık gitme, dur! Dedi.
Kaç topa, kaç Yurdu dağıt, vur dedi;
Taşların altından yalvaran sese,
Süngüyü gösterdi, “Hak budur”! dedi.*

*Kafasını yılanla çıyanla dolu
İncilin bu azmış serseri oğlu
Kudurmuş denizler kadar kızdı da
Kapattı doğuya giden tek yolu*

*O kandan, kemikten yoğrulan yerin
Elbette olacak senin makberin;
Gün gelir hilale baş eğer yine
Gök bayrağı open mağrur burçların.*

*Sen ey hıyanete, zulme bir yuva,
Ey kızıl Moskova, vahşi Moskova!³⁶⁸*

3.1.1. Madenler

Azerbaycan özellikle başkent Bakü’nün de bulunduğu Abşeron yarımadası petrol sahası dünyanın en eski ve en zengin petrol sahadır.³⁶⁹ Petrolün yanında demir, bakır, kömür, yağ vb. bakımından hammadde merkezi durumundadır.³⁷⁰ Bundan dolayı Bakü, dünya sanayisi için hayati bir öneme sahiptir. Özellikle Sanayi İnkılabı ile petrol ve kömür ihtiyacı daha da artmıştır. Bu özelliğinden dolayı Bakü ile Abşeron

³⁶⁸ Azerbaycanlı Gültekin “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, (1 Temmuz 1924), s.12.

³⁶⁹ Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:4 s.317.

³⁷⁰ “İktisadi Azerbaycan”, *Bildiriş*, No:14, (3 Kasım 1930), s.1.

özelinde Azerbaycan, Avrupa ülkeleri ile Rusya arasında kalmıştır.³⁷¹ Azerbaycan madenlerini Moskova'ya taşıyan Azerbaycan Neft Komitesi ile Bakü Şurası (Belediyesi) hiçbir vergi vermemiştir. Bolşevikler bunların yanında Rus işçilerine yönelik kuracakları “işçi köyleri” için istedikleri araziye kullanmışlardır.³⁷² Azerbaycan'ın bu milli varlıkları, ücretsiz bir şekilde Rusya taşınmaya başlar. Astarhan limanına giden petrol, pirinç, balık gibi erzaklar yerine Rus muhacirleri ile dolu vapurlar gelmiştir. Mugan, Mil, Şirvan ve Lenkeran kazalarını Ruslar, Karabağ ve Gence kazalarını ise Ermeniler doldurmuşlardır. Gelen bu göçler sonucu 1924 yılında Bakü'de var olan 500 bin nüfusun 100 bini Türklerden oluşmaktadır.³⁷³

Az-Neft idaresi yeni petrol üretimi için Abşeron³⁷⁴ yarımadasında 602,454 hektar alan üzerinde çalışmalar yapmaya başlamıştır. Yeni petrol sahalarının açılması ile köylünün elindeki topraklar alınmış bunun sonucunda ise göçler başlamıştır. Ayrıca Surahan, Rahmani ve Emirhacıyan gibi maden köylerine dalga dalga yabancı göçler gelmiştir. Böylece yeni petrol ocaklarına Rusya'dan getirilen işçiler yerleştirilmiştir.³⁷⁵ Azerbaycan'da sanayi sahasındaki iyi işlere yerleşen yabancılar Azerbaycan işçilerinin yerleri almıştır. Birçok Azerbaycan Türkü işsiz kalmıştır. Bu durum halkın alım gücünün düşmesine neden olmuştur. Alım gücünün düşmesi ayrı zor iken ayrı bir zorluk ise Azerbaycan'da halk petrole dahi ulaşmakta zorlanmıştır. Rusya Komünist Fırkası'nın müfettişi Yaroslafki'nin Kafkasya'da yaptığı denetimde Azerbaycan köylüsü lamba yakmak için gaz yağı bulamadığını rapor etmiştir. Müfettiş köylünün ucuz gaz yağına kavuşması durumunda, %70 yabancı olan Azerbaycan işçisi ile birleşeceğini söylemiştir. Buradan Azerbaycan sanayisinin Rusya'nın eline geçtiği görülmektedir.³⁷⁶ Bolşevik hâkimiyetinde Azerbaycan'ın Gökçay, Kazak, Ağdaş, Gence vb. kazalarına komşu Gürcistan'da Petrol 1 ruble olmasına rağmen Azerbaycan kazalarında 3 ruble fiyatından satıldığı için bölgede insanlar ışıksız kalmışlardır. Bu pahalılıktan dolayı çiftçiler su makinalarını kullanamamışlardır.³⁷⁷

³⁷¹ “Yusuf Akçura Bey'in Nutku”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.16.

³⁷² “Azerbaycan Ahvalı”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.1, (1 Ekim 1925), s.16.

³⁷³ A(yın). Kurbankulu, “Bakü'nün Son Vaziyeti”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.2, (19 Ekim 1924), s.10-11.

³⁷⁴ Abşeron, Bakü yarımadasının ismidir.

³⁷⁵ “Abşeron'un Sanayileşmesi”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.5, (1 Aralık 1925), s.3-4.

³⁷⁶ “Azerbaycan Haberleri”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Kasım 1923), s.14.

³⁷⁷ “Neft Saltanatında Petrol Kahtlığı”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.14.

I. Dünya Savaşı yıllarında 15-20 milyon put petrol çıkarılırken, 1920-1923 yıllarında Az-Neft idaresi 4,1 milyon petrol put üretim sağlamıştır. 1922-1923 yıllarında 5,37, 1925'te ise el ile çıkarılan miktarı 4,56 milyon put olmuştur.³⁷⁸ Azerbaycan'ın 1925-1926 yılları arasındaki bütçesi 24.558.250 rubledir. Bütçenin 15 milyonu Azerbaycan petrolünden, 5 milyonu Gürcistan madenlerinden ve geri kalan kısmı ise diğer alanlardan karşılanması planlanmıştır. 1924 yılında 5.56.546 milyon ruble olan bütçe Azerbaycan petrolünden alınan vergi sayesinde artmıştır. Toplam bütçenin %60-70'ini oluşturan petrolün daha önceki yıllarda alınmayan vergi maliyesi tutulduğunda önemli bir pay ettiği aşikârdır.³⁷⁹

Azerbaycan'ın değerli madenlerinden biri olan bakır ile ilgili de olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. 1863 yılında inşa edilen Gence-Gedebay madenleri 700 işçi ile çalıştırılmıştır. Bu madenler, işçilere tahsis edilmiş evler ile hastanelere sahip büyük bir işletme idi. Ancak I. Dünya Savaşı'ndan önce 700 işçiyle çalışan Gedebay madenlerinde 1930 yılında 150 işçiyle çalıştırılmıştır. 1927-1928 yıllarında programın %36,5'i uygulamışlardır. 1928-1929 yıllarında 152,000 ruble hedeflenmişken 50.000 ruble zararla kapatılmıştır.³⁸⁰ 1930 yılında Bakü'den boru hatları, deniz ve demiryolları ile 10.470.000 ton petrol Rusya'ya taşınmıştır. 1931 yılı için 13.012.000 ton petrol üretimi planlaması yapılmıştır.³⁸¹ Sayı veriler incelendiğinde dışarıdan getirilen bu kadar işçilere ve gerçekleşen politikalara rağmen sanayi sahası istenilen noktaya gelmediği aşikardır.

3.1.2. Tarım ve Hayvancılık

Genel olarak bakıldığında Azerbaycan'ın ekonomisi tarım, hayvancılık ve petrol olarak 3 ana bölüme ayrılır. Tarım Urmiye gölü etrafındaki topraklarla Kür ve Aras Nehirler çevresinde yapılmaktadır. Bu bölgede üretilen temel tarım ürünleri; pamuk, pirinç, buğday, yün, tahıl, çeşitli meyveler, tütün ve şeker pancarıdır.³⁸²

Bolşevik işgalinin ardından kısa adı NEP olarak bilinen “Yeni İktisadi Siyaset”

³⁷⁸ “Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.8, (16 Şubat 1926), s.11.

³⁷⁹ Mirza Bala, “Azerbaycan Bütçesi”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.3, (1 Kasım 1925), s.5-6.

³⁸⁰ “Azerbaycan Sanayisi Ne Halde”, *Bildiriş*, No:3, (21 Ağustos 1930), s.2.

³⁸¹ “Azerbaycan'da”, *Bildiriş*, No:5, (4 Eylül 1930), s.2.

³⁸² Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:4 s.317.

Mart 1921’de yürürlüğe koymuştur.³⁸³ Bu sistemle bütün toprakları köylüye veren Sovyet Hükümeti mahsulü üreticiye değil kendisine almıştır. Bu sistem gereği köylüden erzak olarak alınan vergi kaldırılmış onun yerine “Çanak Vergisi getirilmiştir.” Bundan dolayı köylü toprağını ekmekten vazgeçmiştir. Komünist liderlerinden Mirzoyan şu şekilde ifade etmiştir: “Yoksul denilen çiftçinin bir parça yeri vardı. Fakat ne atı ne öküzü ne de pulluğu var. Parası dahi yoktur ki bunları satın alsın.”³⁸⁴

Nep ile başarılı olamayan Sovyet Hükümeti 1926-1930 yılları için “Birinci Beş Yıllık Plan” uygulamaya geçirmiştir. Bu planla tarım arazilerine el konularak Kolhoz ve Sovhoz ismi verilen devlet tekeline çiftlikler kurulmuştur. Bu yöntem ise zor kullanma ve hapis cezalarıdır. Köylü ve hatta kolhozlar dahi ürettikleri malları vermekten imtina etmişlerdir. Bundan dolayı on binlerce köylü “Kolektivizm’e mukavemet, erzaklarını vermekten imtina” nedeniyle tutuklanmıştır. Bunların yanında “iktisadi aksi ihtilal” sebebiyle binlerce mühendis, ekonomist, öğretmen, profesör G.P.U. bodrumlarına hapsedilmiştir. Yüzbinlerce kafiye şeklinde öğretmeni, mühendisi, köylüyü, tüccarı, esnafı ve aydın insanları demir yollarında, kömür, petrol, demir vb. maden ocaklarında çalıştırmaya başlatmıştır. Ölüme mahkûm olmamak için çalışan bu insanlar, 12-13 saat maaşsız, yemekten mahrum bir şekilde Sovyet Hükümeti bütçesini kapatmak için çalıştırılmıştır.³⁸⁵

Müsavat Fırkasının çiftçilere toprakları bedelsiz verme politikasının tam tersi politika uygulayan Bolşevik Ruslar, toprakları sahiplerinden alıp devlete yani kooperatiflere vermiştir. Toprak devletin mülkü olması ve “Prodnalog” adı verilen ağır vergiler alınmasından dolayı çiftçiler zorlanmıştır. Bunların dışında Rusya’dan gelen Rus muhacirlerin verimli arazilere yerleştirilmesi çiftçileri daha da zor duruma sokmuştur. Bundan dolayı köylüler dağlara, verimsiz topraklara iltica etmek zorunda kalmışlardır.³⁸⁶ Bolşevikler tarafından beş yıldır yönetilen Azerbaycan köylüsüne hala toprak vermemişlerdir. Bolşevikler “yeni köylü siyaseti” politikalarının altında

³⁸³ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, (Çev.Doğukan Mızrak ve Egemen C. Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul 2009,s.414-418.

³⁸⁴ “Köylerde Yeni İktisadi Siyaset”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.21, (1 Ağustos 1925), s.7-8.

³⁸⁵ Mirza Bala Mehmedzade, “Nep’ten Kolhoz’a”, *Azeri Türk*, Y1., S.11, (Temmuz 1928), s.1.

³⁸⁶ M. Bala, “Azerbaycan’da Toprak Meselesi”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.9, (1 Şubat 1925), s.4-5.

toprakları bölmek için “ağranomlar heyeti (Ziraat Mühendisi) göndermişlerdir. Ancak Sovyet emperyalistlerinin temel amacı Gümrü’den Aras’a kadar bir Ermeni seddi çekmek olduğu yakın zamanda anlaşılmıştır. Karabağ bölgesi Ermenistan’a verilmiştir. Hazar Denizi sahilleri, Kür, Aras, Mugan, Mil ve Şamahı’ya Rus muhacirleri yerleştirilmiştir. Böylece Gümrü’den başlayan Ermeni zinciri halkası ile Rus zinciri halkası birleşmiş ve Rus- Ermeni hattı oluşturulmuştur.³⁸⁷

Verimli arazileri elinden alınan köylülerden istenen yüksek vergiler durumu daha da kötü hale sokmuştur. Köylüler vergilerini vermek için toprağa ekecekleri tohumlarını ve evlerindeki eşyalara kadar satmaya başlamış. Bunun yanı sıra maaşların yetersizliği, yoğun kar yağışı ve soğuklar yüzünden halk geçim sıkıntısı çekmiştir. Geçim sıkıntısından dolayı intihar olaylarına sık rastlanmıştır. Bu zor şartlara dayanamayan halk Türkiye’ye ve İran’a kaçmıştır. Onların yerine ise Rus muhacirler akın akın gelmiş yerlerini almışlardır.³⁸⁸

Bakinski Raboçi gazetesine yansıyan habere göre, Köylünün kötü durumunun yanında ayrıca işçilerin durumu da vahimdir. 1925 yılında su makinalarında çalışan işçilerin içme suları ve temel maddeleri bulunmamaktadır. Günde 15-18 saat çalışan işçilerin maaşları tam yatırılmıyor ve sigortaları da yapılmıyordu.³⁸⁹ Ayrıca balık işletmelerinde çalıştırılmak üzere 1000 işçi gerekmektedir. Ancak 300 kişi bulunabilmiştir. Bu işçiler ise evsizlik ve erzaksızlıktan dolayı işlerinden firar etmişlerdir.³⁹⁰ Azerbaycan’da G.P.U. memurları kazalardaki hayvanları köylülerin elinden zorla almışlardır. Zengezur’dan 18 bin, Cebraıl kazasından 24 bin, Şuşa kazasından 20 bin, Ağdam kazasından 30 bin baş hayvan toplatılarak demir yolu ile Rusya’ya gönderilmiştir.³⁹¹ Halkın bütün çabalarına rağmen hayvancılık alanında da işler kötüye gitmiştir. Bakü’den alınan haberlere göre Azerbaycan balıkçılar birliği ve Azerbaycan işçi işçileri ittifakı ziyancılık ihaneti içerisinde oldukları için bu yıl balık programı tatbik edilememiştir.³⁹² Bakü’den alınan bilgilere göre Azerbaycan’ın balık avı işletmeleri ilkbahar programının tatbik edilmesine karşı çıkmışlardır. Var olan

³⁸⁷“Azerbaycan’da Toprak Bölgesi”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.23, (1 Eylül 1925), s.3-4.

³⁸⁸ Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.13, (31 Mart 1925), s.12-13.

³⁸⁹ “Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.1, (1 Ekim 1925), s.19.

³⁹⁰ “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:39, (30 Nisan 1931), s.2.

³⁹¹ “Azerbaycan’da Vaziyet”, *Bildiriş*, No: 40, (7 Mayıs 1931), s.1.

³⁹² “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:22, (1 Ocak 1931), s.2.

makineler “ziyancılar” tarafından bozulmuştur.³⁹³ Bakü’den gönderilen 465 parça tarım aleti Kür sahilinde bataklık içine atılmıştır. Uzun zamandan beri ambarda kalan makineler usta olmadığı için bir süre kullanılmış ve bozulmuştur. Eski ve bozuk makinelerin fiyatı 1 milyon rubleden fazladır.³⁹⁴

Bolşeviklerin Azerbaycan’da uyguladıkları tarım politikalarını Bolşevik yönetiminden önce ve sonra verilen rakamlarda görebiliriz. 1913 yılında, yılda 970 dekar pamuk ve 117 bin dekar hububat ekilmiş iken 1922 ve 1923 yıllarında bu oran 710 bin dekar hububat ve yalnız 13 bin desatin pamuk olmuştur. Hububat ekimi %27 pamukçuluk ise %89 azalmıştır. Ayrıca Azerbaycan’da 1922 yılında arı kovanı sayısında %30 azalma yaşanmış savaştan önce 200 bin kutu ipek böcekçiliği var iken bu sayı 60 bin kutuya düşmüştür. Şarap üretiminde öncü olan Azerbaycan’da durum vahim hale gelmiştir. 3,5 milyon üretim, 1922 yılına gelindiğinde üçte ikiye inmiştir.³⁹⁵ Yukarıda verilen bilgilerin yanında, Maveray-yı Kafkasya Kongresi’nde yer verilen şikâyetlere bakıldığında, put değeri 4 ruble olan pamuğun hükümet tarafından 2 ruble ile alındığı bildirilmiştir. Buna ek olarak çorak topraklara pamuk ekmek gibi yanlış tarım politikalarından dolayı halkın üzerine giyecek elbise almakta zorlandığını bildirilmiştir.³⁹⁶

Bolşevikler Azerbaycan’da köylülere toprak verdiklerini söylemelerine rağmen durum çok farklı olmuştur. Örneğin 10 dönüm toprak verilmiş bir köylünün atı, tohumu ve suyu eksik olduğu için verilen toprağın ancak 1 dönümünü ekilmiştir. Buna rağmen vergi zamanı geldiğinde hükümet 10 dönüm için vergi istemiştir. Bundan memnun olmayan köylüler İran’a göç etmeyi istemişlerdir.³⁹⁷ Uygulanan politikalardan dolayı Azerbaycan’da pamuk tarımını berbat hale gelmiştir. Bütün Azerbaycan’da pamuk ekim alanı için 8.716 hektar alan tahsis edilmiştir. Sovyet Hükümeti idaresinin tarım için su sağlanamamasından dolayı 9.405 hektar alan pamuk ekini israf olmuştur.³⁹⁸ Azerbaycan’da 1928 yılından sonra üretim düşmeye

³⁹³ “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:32, (12 Mart 1931), s.2.

³⁹⁴ “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:41, (14 Mayıs 1931), s.2.

³⁹⁵ “Birkaç İktisadi Rakamlar”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.12.

³⁹⁶ Azeri, “Maveray-yı Kafkas Kongresinde Kopan Şikâyetler”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.7.

³⁹⁷ “Azerbaycan Haberleri”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, (15 Kasım 1923), s.14.

³⁹⁸ “Azerbaycan Ahvalı”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.3, (1 Kasım 1925), s.11.

başlamıştır. Rusya Komünist Fırkası merkezinin heyet başkanı Unşliht bunun nedenlerini şöyle sıralamıştır; “Azerbaycan’da arazi meselesinin çözülmemesi, kanallardan sulama makinelerinden yeterince faydalanılamaması, pamuk temizleme işinin ilkel yollarla yapılması ve yetiştirilen pamukları cinslere ayırmadan hepsine tek fiyat verilmesinden dolayı Azerbaycan’da pamukçuluk gerilemiştir.”³⁹⁹

1930 yılına gelindiğinde pamuk durumunu gösteren diğer bir gelişme ise Azerbaycan “Pamuk Birliği” resmi verileridir. Bu verilere göre Salyan ve Mugan’da verilecek mahsulün %17’si, Şirvan ilinde %33’ü Karabağ’da %23’ü Gence’de %18’i hazırlanabilmiştir.⁴⁰⁰ Aynı yıl Azerbaycan’ın Pamuk merkezi olan Salyan’da %22, Nahçıvan’da %36, Gence ’de %18,2 başarı sağlanmıştır. Azerbaycan pamuk arazilerinin ölçülmesi sonucunda Salyan ilinde pamuk yapılabilecek arazinin ancak %22’sinde, Bayramlı, Nahçıvan ve Karabağ’da %50’sinden daha az alanda ekim yapılmıştır.⁴⁰¹ 1930 yılında toplanması gereken pamuğun ancak %47’si toplanabilmiştir.⁴⁰² 1931 yılında ise Azerbaycan pamuk ekim planı %50 oranında ikmal edilmiştir.⁴⁰³ Pamuğun toplanması için Azerbaycan’dan getirilen 500 işçi kazalara gönderilmiştir. Pamuk tarlalarına gönderilen işçiler açlık ve sefaletten dolayı işi bırakıp kaçmışlardır. Onların yerine gönderilen komsomollar da aynı olumsuz şartlardan dolayı işleri bırakıp kaçmışlardır.⁴⁰⁴ Durum o kadar çıkmaza girmiş ki tarlada kalan pamuğun bir kısmını kurtarmak için mahalli hükümet öğrenci, asker, doktor, mühendis, memur vb. farklı meslekteki insanları pamuk toplamaya mecbur etmiştir.⁴⁰⁵

Tahıl üretimi açısından Salyan çok verimlidir. Bundan dolayı 1930 yılında 20.000 ton tahıl beklenmiş ancak uygulanan bütün politikalara ve zorlamalara rağmen %40 oranında tamamlanmıştır. Bunun yanında üretilen tahıl ürünleri ise hükümete teslim edilmemiştir. Köylü ürünlerini toprak sahibi (Golçomak⁴⁰⁶) olarak

³⁹⁹ “Azerbaycan Pamuk İstihsali”, *Bildiriş*, No:28, (12 Şubat 1931), s.1.

⁴⁰⁰ “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:2, (14 Ağustos 1930), s.2.

⁴⁰¹ “Pamuk Ekini Ne Halde?”, *Bildiriş*, No:8, (25 Eylül 1930), s.1.

⁴⁰² “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:10, (9 Ekim 1930), s.2.

⁴⁰³ “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.2.

⁴⁰⁴ “Azerbaycan’da?”, *Bildiriş*, No:17, (27 Kasım 1930), s.2; “Azerbaycan’da?”, *Bildiriş*, No:17, (27 Kasım 1930), s.2; “Azerbaycan İşçileri”, *Bildiriş*, No:21, (11 Aralık 1931), s.2

⁴⁰⁵ “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:22, (1 Ocak 1931), s.2.

⁴⁰⁶ Genellikle Azerbaycan’da zengin köylülere verilen isimdir.

nitelendirilen çiftçilere ve tüccarlara satmıştır.⁴⁰⁷ Nahçıvan Cumhuriyetinde buğday planının %28.8'i Lenkeran 'da %63.3'ü Kuba kazasında %66.7'si uygulanmıştır. Halk ticaret komünistliğinin resmi verilerine göre buğday istatistik planının %74,9'u uygulanmıştır. Planın geride kalmasının nedeni ise kolhozların ihmal edilmesi ve fırka üyelerinin yukarıdan gelen emirleri dinlemeyerek kendi başlarına buyruk davranmalarıdır.⁴⁰⁸ Diğer bir istatistik ise, 1930 yılında buğday üretiminin sadece %55'i tatbik edilebilmiştir.⁴⁰⁹

Azerbaycan köylüsü ürettikleri ürünleri hükümete vermekten imtina etmeye devam etmektedir. Uygulanan yanlış tarım politikalarından dolayı köylü ürünlerini düşük ücretten almak isteyen hükümete vermek yerine açık pazarda satmayı tercih etmiştir. Köylü elindeki malları vermekten imtina edince Sovyet Hükümeti'nin 1927 yılında köylüden erzak toplayıp, yurt dışına satma planını da sekteye uğramıştır. Bundan dolayı erzak fiyatları katlanmış köylü tahammül edemez hale gelmiştir. Bu şartlar köylünün isyan etmesine neden olmuştur.⁴¹⁰ Azerbaycan İstatistikler İdaresi, Azerbaycan'ın 1925 yılında 46.931.000 put erzak ihtiyacının olduğunu bildirmesine rağmen Sovyet yönetimi verilecek olan miktarı 39.483.000 put olarak belirlenmiştir. Aradaki fark olan 7.000.000 put erzak ise ithal edilmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan Bolşevik yönetiminden önce erzak açısından kendi kendine yeten ve fazlasını ihraç eden bir ülke iken, erzak ithal eden bir ülke haline dönüşmüştür.⁴¹¹

Sovyetler 'in başlatmış olduğu Kooperatifler köylüden ürünleri düşük fiyattan almıştır. Bundan dolayı köylü ürünlerini pazarlara getirip satmıştır.⁴¹² Maveray-ı Kafkasya hükümeti Azerbaycan'ın Gence, Lenkeran, Salyan ve Kuba illerinde buğday ve diğer ürünlerin toplanması için yerler belirlemiştir. Ancak köylü hükümete vermek yerine bireysel olarak satış kararı almıştır. Hükümet tarafından pirinç ekilmesi gereken yerlere pirinç ekilmiş mahalli hükümet köylüleri zor duruma sokmak için suya muhtaç olan pirinç tarlalarına su vermemiştir. Köylü ise buna karşı su kanallarını zorla açarak

⁴⁰⁷ "Azerbaycan Sanayisi Ne Halde?", *Bildiriş*, No:3, (21 Ağustos 1930), s.2.

⁴⁰⁸ "Azerbaycan'da ?", *Bildiriş*, No:17, (27 Kasım 1930), s.2

⁴⁰⁹ "Azerbaycan'da", *Bildiriş*, No:14, (3 Kasım 1930), s.3.

⁴¹⁰ Mirza Bala, "Erzak Neden Verilmiyor", *Bildiriş*, No:5, (4 Eylül 1930), s.3.

⁴¹¹ "Azerbaycan Ahvali", *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.2, (15 Ekim 1925), s.12.

⁴¹² "Köylerde Vaziyet", *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.6, (15 Aralık 1925), s.12.

sulama yapmıştır.⁴¹³ Yukarıda belirtildiği yanlış planlamalardan dolayı Azerbaycan 1930 yıllık erzak hazırlık planının %20'sini uygulayabilmiştir.⁴¹⁴ Ayrıca Kuba kazasından alınan haberlere göre de köy komünistleri ile komsomollar zengin köylüyü korudukları için halka erzak vermemiştir. Düzen bozukluğu öyle hale gelmiştir ki; demir yolu istasyonunda 1300 put kuru meyve, 1200 put elma çürüyüp ziyan olmuştur. Kuba'da 11500 hektar tarım alanı ekilmesi gerekliken araç gereç ve tohum eksikliğinden dolayı bir şey ekilmemiştir.⁴¹⁵

Azerbaycan köylüsünden ekip biçeceği toprak, sulama için su ve tarımı için en önemli unsuru hayvan alınmıştır. Sulama kanalları onarılmamış, cetveller bozulmuş, makineler çalışmaz halde olmasına rağmen köylü 6 milyon ruble vergi ödemeye mecbur kılınmıştır. Vergisini ödeyemeyen köylünün ise evi yakılmıştır. Bundan dolayı köylü vergisini ödemek için 300 ruble değerindeki atını 50 rubleye, 60 ruble'ye satacağı ineğini 20 ruble gibi çok düşük fiyatlara satmak zorunda kalmıştır. Bu şartlardan dolayı Sovyet Hükümeti 2 milyon Azerbaycan köylüsünden ancak 30 bin köylüyü kooperatife üye yapabilmiştir.⁴¹⁶ Kolektiflere dâhil olan köylüler ise toprakların ve ürettikleri ürünlerin birleştirilmesinden kolektiften çıkmaya başlamışlardır.⁴¹⁷ Bakü gazetelerinden alınan bilgilere göre 1930 yılında 1214 kolektif ziraat teşkilatı 900.000 hektar buğday ekilen arazinin 60.700 hektarlık alanı ekilmiştir. Geri kalan 839.300 hektar alanda bireysel olarak ekim yapılmıştır. Buradaki ciddi farktan köylünün kolektif ziraata ne kadar dâhil olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴¹⁸ Kolhozlarla ilgili Karabağ'dan alınan haberlere göre Kolhoz idaresi hükümetin sözlerini dinlemeyerek kendi başına hareket etmektedir. Kooperatif şubeleri açılmadığı için köylüler temel ihtiyaç maddelerini bulamamıştır. Uzun zamandan beri faaliyette bulunan kolhozlar programın %50 oranını tamamlayamamıştır.⁴¹⁹ Bu programın tatbik edilmesinde görevli memurların oranına bakıldığında 1000 memurdan ancak %30'u Türk'tür.⁴²⁰ Kolhozlarla ilgili diğer önemli bir bilgi ("Pravda"

⁴¹³ "Azerbaycan'da", *Bildiriş*, No:2, (14 Ağustos 1930), s.2.

⁴¹⁴ "Azerbaycan Erzak Hazırlığı", *Bildiriş*, No:7, (18 Eylül 1930), s.1.

⁴¹⁵ "Azerbaycan'da", *Bildiriş*, Y.1 N.15, (13 Kasım 1930), s.2.

⁴¹⁶ "Azerbaycan Köylüsünün Çektiği Mezalim", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.8, (15 Ocak 1924), s.3-4.

⁴¹⁷ "Azerbaycan'da Köylü Hareketi", *Bildiriş*, Y.1, S. 29, (19 Şubat 1931) s.3.

⁴¹⁸ "Azerbaycan'da", *Bildiriş*, Y.1, S.6, (11 Eylül 1930) s.2.

⁴¹⁹ "Azerbaycan'da", *Bildiriş*, Y.1, S.8, (25 Eylül 1930) s.2.

⁴²⁰ "Azerbaycan'da", *Bildiriş*, Y.1, N.43, (5 28 Mayıs 1931), s.2.

13.02.1931) ise Azerbaycan'ın bütün kolhozlarında hali hazırdaki tarım işçisi sayısının 27.000 olduğudur. Bu bilgiler bize Azerbaycan tarımının ne hale geldiğini göstermektedir.⁴²¹

Çünkü Sovyetler erzak tarafında da mağlup olmuştur. Köylü mahsulünü vermediğinden dolayı Sovyet güçleri sevk edilmiştir ancak askeri güce rağmen silahsız köylü baş eğmemiştir. Köylü, mülkiyet, güvenlik ve sosyalizm siyasetinin kaldırılmasını istemektedir. Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan, Türkistan, Kırım gibi Rus olmayan milletler bunların yanında milli istiklallerini de eklemişlerdir.⁴²² Bolşeviklerin uyguladıkları vergileri ödeyemediği için evine haczetmek için gelen Kızıl Ordu askerlerine tahammül edemeyen Murtaza Bey, bir kurşun ile görevli askeri diğer kurşunla da kendisini öldürmüştür.⁴²³

3.1.3. Sanayi ve Ticaret

Kafkasya'da Bolşevizm'in hâkim olması ile ekonomi alanında olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin 1916 ve 1917 yıllarında Azerbaycan petrol rakamlarına bakıldığında 400 milyon put iken 1921 ve 1922 yıllarına gelindiğinde bu miktar 180 milyona düşmüştür. Bu düşüş çalışan işçileri de etkilemiştir. I. Dünya Savaşı'ndan önce petrol sanayisinde 46.000 işçi çalışırken, 1920 yılı toplamına bakıldığında 22.000 işçi çalıştığı tespit edilmiştir. Bolşevik politikaların yaygınlaşması sonucunda işçi sınıfının çalışan kesiminde yabancı milletlerin sayısı günden güne artmıştır.⁴²⁴ Örneğin Bakü'deki otomobil fabrikasında çalışan 700 işçinin sadece 12 Türk'tür. Yapılan araştırmada yönetimde bulunan Rus ve Ermeniler, Türk işçilerin yerine Rus ve Ermeni işçileri doldurmuşlardır. Fabrika idare heyetine ise Türk işçilerin fabrikada çalışmak istemediklerini beyan etmişlerdir.⁴²⁵

Sovyetler döneminde Kafkasya'da ekonomik hayatın bozulmasıyla sanayi dağıtılmıştır. Gürcistan'ın bütün sanayisi tükenmiş, Tiflis'teki bütün fabrikalarının

⁴²¹ "Azerbaycan'da", *Bildiriş*, Y.1, S.30, (26 Şubat 1931) s.2.

⁴²² "Köylü Galip", *Bildiriş*, Y.1 S.6, (11 Eylül 1930), s.1

⁴²³ "Azerbaycan Ahvalı", *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.10, (26 Mart 1926), s.11.

⁴²⁴ "Neft Sanayiine Ait Birkaç Rakam", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.9.

⁴²⁵ "Azerbaycan'da", *Bildiriş*, Y.1 S.38, (23 Nisan 1931), s.2.

geneli kapatılmış ve işçiler sokağa atılmıştır.⁴²⁶ Azerbaycan'da işçiler “İhtilal aleyhtarı” suçlaması ile tutuklanmışlar ve açlığa mahkûm edilmişlerdir. Bakü petrol sanayisinde çalışan işçiler maaşlarının az olması ve ağır çalışma şartlarından dolayı işten kaçmışlardır. İşlerini bırakan işçilerden İranlı olanlar hapislere atılmış, Azerbaycanlı olanlar ise erzak ve kimlikleri ellerinden alınarak Bakü sokaklarında dilenmeye mahkûm edilmiştir.⁴²⁷

Bolşevizm'in ekonomik politikalarının uygulanmasıyla ile Azerbaycan sanayisinde yolsuzlukların başladığı ve işçilerin parti işleri ile meşgul olup asıl işleri olan fabrika işlerini aksattıkları görülmüştür. İşçilerin günde sekiz saat çalışmadığı gibi kumaş fabrikalarında sadece %25 oranında çalıştırılmaktadır. Sanayide yaşanan bu olumsuzlukların sonucu olarak üretim azalmış ve halk fakirleşmiştir.⁴²⁸ Sovyet Hükümeti dokuma fabrikasında üretimin aksaması ile ilgili “ziyancı” adında teşkilat keşfetmiştir. Genellikle sağ komünistlerden oluşan ziyancılar etkisiyle hareket eden işçilerin ihmalkarlıkları sonucunda 500 makine kullanılamaz hale gelmiştir.⁴²⁹

Uygulanan yanlış tarım politikalarından dolayı köylü, ürünlerini düşük ücretten almak isteyen hükümete vermek yerine açık pazarda satmayı tercih etmiştir. Köylü ürünlerini hükümete verdiği zaman elindeki para ile çay, şeker, giysi vb. temel eşyaları alamamaktadır. Temel ihtiyaçlarını almak isteyen köylü ise ürünlerinin fiyatları artırıp pazarda satmaya devam etmiştir. Bunun sonucu olarak da hammadde azlığından dolayı sanayi faaliyetleri aksamıştır.⁴³⁰

Bolşeviklerin tatbik etmeye çalıştıkları beş yıllık sanayi planına göre 1929-1930 yılında sanayi fabrika inşaatı için 7.245.000 manat bütçe ayrılması planlanmıştır. Ancak eylül ayına gelmesine rağmen bir gelişme olmamıştır. Ayrıca bu yıl içinde yapılması ve bitmesi planlanan ipek fabrikasının %30'u tamamlanmıştır.⁴³¹ Şeki'den alınan bilgilere göre ipek fabrikaları kötü durumdadır. Makineler bozulmuş ve işçilerin

⁴²⁶ “Mavera-yı Kafkasya'da Yağma”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.5.

⁴²⁷ “Azerbaycan İşçisi Ne Halde?”, *Bildiriş*, Y.1, S.25, (22 Ocak 1931), s.1.

⁴²⁸ “Azerbaycan Sanayii Ne Halde”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.5, (1 Aralık 1924), s.12.

⁴²⁹ “Azerbaycan'da”, *Bildiriş*, Y.1 S.28, (12 Şubat 1931), s.1.

⁴³⁰ Mirza Bala, “Erzak Neden Verilmiyor”, *Bildiriş*, Y.1 S.5, (4 Eylül 1930), s.3.

⁴³¹ “Azerbaycan'da”, *Bildiriş*, Y.1, S.5, (4 Eylül 1930), s.2.

ihmalkârlığından dolayı ipek üretimi azalmış ve fiyatlar artmıştır.⁴³²

Azerbaycan'da 5 yıllık ekonomi planı ile sanayide, tarımda ve toplumsal hayatta derin değişiklikler yapılmaya çalışılmıştır. Ancak beş yıllık planın uygulanması için yeterli sermaye, ham mallar, gerekli usta, mühendis vb. gereklidir.⁴³³ Rusya, kapitalist dünya ekonomisini yakalamak ve geçmek için hazırlanan bu plana göre, 5 yılda Rus sanayisi %164, Tarım %54 artmalıdır. Bunun için devlet 50 milyar ruble harcama yapacaktır. Ancak bu harcamaları köylü işçiler verecektir. Bu durum ise köylü ve işçileri açlığa ve dilencililiğe mahkûm edecektir. Bu plan ile ucuz mal üretip, kapitalist dünyaya ihraç yoluyla ekonomileri bozmak amaçlanmıştır ancak Sovyet Rusya'ya göre Amerika %57, İngiltere %61, Almanya %58, Fransa %63 oranında ucuz üretim yapabilmektedir.⁴³⁴ Bu konu ile ilgili Bakü ve Tiflis gazetelerinden alınan haberlere göre Azerbaycan petrol sanayisi bütün çabalara rağmen petrol sanayi planı tatbik edilememiştir. En gelişmiş petrol tasfiye imalathanesi olan "Caparidze" imalathanesi 1931 Ocak planını uygulayamamıştır.⁴³⁵

Mavera-yı Kafkasya demir yollarında çalışan işçilerin, %48'i Gürcü, %15'i Ermeni ve %8'i Türklerden oluşmuştur. Bunun yanı sıra, merkezi demiryolları idaresinde ise %1 oranında dahi Türk yoktur. Bolşevik yönetiminde demir yollarındaki değişim önemli bir göstergedir.⁴³⁶ Sovyet Rusya komünizmden çekilerek Yeni İktisadi Siyaset adı altında Azerbaycan'daki yerli tüccarları bitirmek için küçük ticaret işletmelerini kaldırmıştır. Bunların yerine "Kooperatif" dükkânlarını her yerde yaygın hale getirilmiştir. Bu kooperatiflerin başında komünistler yer almıştır. Bu komünistlerin %80 gibi büyük çoğunluğu Rus-Yahudi ve Ermeni olduğundan ticaret Moskova'nın eline geçmiştir.⁴³⁷

Sovyet Hükümeti 1925 yılı programı için Moskova'ya 250 milyon pud petrol naklinin yapılmasını açıklamıştır. Ancak Sovyet Hükümetinin mali iflası nedeniyle işçilerin çoğu işten çıkarılmış ve vapur sayısının azaltılması sonucunda hükümet

⁴³² "Azerbaycan'da", *Bildiriş*, Y.1, S.37, (16 Nisan 1931), s.2.

⁴³³ Mirza Bala, "Beş Yıllık Plan Hakkında", *Odlu Yurt*, Y.1, S.24 (Ocak 1930), s.457-462.

⁴³⁴ "Sovyetlerde 5 Yıllık Plan", *Bildiriş*, Y.1, S.3, (21 Ağustos 1930), s.1.

⁴³⁵ "Azerbaycan'da", *Bildiriş*, Y.1, S.31, (5 Mart 1931), s.2.

⁴³⁶ Azeri, "Mavera-yı Kafkas Kongresinde Kopan Şikâyetler", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.10.

⁴³⁷ Mirza, "Sovyetlerin Vaziyet-i Hazırası", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.23, (31 Ağustos 1924), s.11.

Moskova'ya 100 milyon pud petrol gönderebileceklerini haber vermiştir. Bunun nedeni ise 22 vapurun iskeleye çekilmesi ve Azerbaycan petrol idaresinde çalışanların %60'ının işten çıkarılması ile sonlanmıştır. Bunların yanında Culfa-Bakü demir yolu çalışanları tamamen işten çıkarılmıştır. Yapılan bu yanlışlardan dolayı Bakü bütçesinde gerçekleşen 1 milyon açıktan dolayı Bakü halkının okulları, hastaneleri, yurtları kapatılmış, işçilerin maaşları %50 oranında azalmasından dolayı hırsızlık vakaları ve yoksulluk derinleşmiştir.⁴³⁸ Rusya genelinde 1923-1924 yılları arasında 195 milyon pud petrol satılması planlanmış iken 177 milyon pud petrol satılmıştır. Hedeflenen miktarın tutmaması için halka gaz lambası dağıtılması kararı alınmış bunun sonucunda hedefin tutacağını öngörülmüştür. Ancak durum ile petrol şehri Bakü halkının ışıksız kaldığı ispat edilmiştir.⁴³⁹ Petrol memleketi olan Bakü'de Petrol kıtlığı yaşanmış Bakü'de petrol 42 kapık⁴⁴⁰ iken Rusya'da 59 kapık fiyatından satılmıştır. Lenkeran ile Rusya arasında 793 verst⁴⁴¹ olmasına rağmen Lenkeran'da petrol fiyatı 1 ruble (100 kapık)'dir.⁴⁴²

Tarım ve sanayinin hali kötü olduğu için köylüler Rusya'dan kaçmaya mecbur kalmışlardır. Sovyet ihracat rakamlarını dahi bu kaçışları artırmak için kullanmışlardır. Birçok yerde ihracatı kriz yaratmak için kullanmışlardır.⁴⁴³ 1927 yılına gelindiğinde Sovyet Hükümeti'nin erzak hazırlığı alanındaki hesapları tutmamıştır. Köylü ürettiklerini sabit fiyatla satarken, temel gıdalar olan şeker, çay, kumaş vb. maddeleri bire yüz fiyatla almaya mecbur kalmıştır. Bundan dolayı köylü ürettiklerini pazarlara çıkartıp istedikleri fiyatlardan satmışlardır. Sovyet komiserlerinin resmi verilerine göre 1924-1925 yıllarında 51537 milyon, 1925-1926 yıllarında 200,2 milyon, 1926-1927'de 285,2 milyon, 1927-1928'de 342,5 milyon, 1928-1929'da 4 milyon, 1929-1930'da 264,8 milyon ruble kâğıt para basılmıştır. Bu fazla basılan paralar ise Sovyet parasının değer kaybettiğini kanıtlayan diğer bir göstergedir.⁴⁴⁴

Yukarıda yer verilen ekonomik sorunlar toplanan vergi miktarını olumsuz

⁴³⁸ "İktisadi Vaziyet", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.1, (4 Ekim 1924), s.13.

⁴³⁹ "Petrol Ticareti Ne Halde?", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.16, (15 Mayıs 1925), s.11-12.

⁴⁴⁰ Kapık, rublenin yüzde biri değerindeki para birimine denir.

⁴⁴¹ Verst, bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre karşılık gelmektedir.

⁴⁴² "Azerbaycan'da Petrol Kıtlığı" *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.3, (1 Kasım 1925), s.12.

⁴⁴³ "Rusya'da Vaziyet", *Bildiriş*, Y.1, S.24, (15 Ocak 1931), s.1.

⁴⁴⁴ "Azerbaycan'da Köylü Hareketi", *Bildiriş*, Y.1, S.27, (5 Şubat 1931), s.3.

etkilemiştir. Örneğin, 1930 yılında Azerbaycan'da 29.515.700 manat vergi toplanması gerekirken 14.083.400 manat toplanmıştır.⁴⁴⁵ 1931 yılında köylüden alınması gereken vergi 25.000.000 manat iken toplanabilen vergi 4.730.000 manattır.⁴⁴⁶ Bunun bir nedeni ise vergi memurlarının tüccar ve ev sahipleri ile anlaşarak rüşvet karşılığında vergiden muaf tutuldukları sık sık görülmüştür. Vergi veremeyenlerden ise vergileri karşılığında evleri, bağları vb. kıymet varlıkları alınmıştır.⁴⁴⁷ Bolşevikler Azerbaycan'ın Lenkeran vilayetinde halktan zorla vergi toplamaya devam etmiş vergisini veremeyen yaşlı ve kadınları tutuklamışlardır. Çiftçiler arasında tohumluk erzakları olmayanlar da aynı şekilde tutuklanmış ve işkencelere maruz kalmıştır.⁴⁴⁸

Yeni Kafkasya dergisine yansıyan habere göre 1925 yılında Deniz ticaretinde de durumlar kötüye gittiği bildirmiştir. Vapurlar gerekli bakım yapılmadığı için pastan dolayı çürümüş bundan dolayı Deniz Nakliyesi İdaresi 44 adet vapuru listeden çıkartmış ve satmak için işlemler yapmıştır.⁴⁴⁹ Demiryollarının durumu da vapurlardan farklı değildir. Maddi araç ve gereçler olmadığı için vagonlar ve raylar ıslah edilememiştir. Memurlara ait binalarının durumu çok kötü olduğu için seferler azaltılmıştır.⁴⁵⁰ Tren hatlarında da durumun iyi olmadığı Bakü ve Tiflis gazetelerindeki haberlerde yer verilmiştir. Son zamanlarda sürekli tren kazaları yaşanmaya başladığını ve sebebi araştırıldığında makinistlerin sarhoş olmasından ve demiryolu işçilerinin temel geçinmelerini sağlamak için farklı işlerle uğraşmalarından dolayı kaynaklandığı belirtilmiştir.⁴⁵¹ 1930 yılının Şubat ayının ilk on gününde 34 tren kazası yaşanmıştır. Sebebini ise demiryolu işçilerinin ihmallerine ve lokomotifler ile vagonların tahrip edilmesine dayandırmışlardır.⁴⁵² 1930 yılında gerçekleşen kazalarla ilgili *Bakinski Raboçi* 'ye yansımış haberde "27 Günde 44 Kaza" gerçekleştiği bilgisi verilmiştir. Bu kadar kazaların arkasındaki sebepleri yukarıda verdik ancak işçinin durumu da aynı şekilde vahimdir. İşçiler rutubetli ahşap evlerde yaşamaktadır. Sağlık

⁴⁴⁵ "Azerbaycan'da ", *Bildiriş*, Y.1, N.26, (5 Şubat 1931), s.2.

⁴⁴⁶ "Azerbaycan'da Köylü Hareketi", *Bildiriş*, Y.1, S.29, (19 Şubat 1931), s.3.

⁴⁴⁷ "Azerbaycan'da ", *Bildiriş*, Y.1, N.41, (14 Mayıs 1931), s.2.

⁴⁴⁸ "Azerbaycan Haberleri" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.14.

⁴⁴⁹ "Azerbaycan Ahvalı", *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.2, (15 Ekim 1925), s.12-13.

⁴⁵⁰ "Azerbaycan Ahvalı", *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.2, (15 Ekim 1925), s.12-13.

⁴⁵¹ "Havadis Kısmı", *Odlu Yurt*, Y.2, S.19, (Ağustos 1930), s.316-317.

⁴⁵² "Azerbaycan'da", *Bildiriş*, Y.1, S.36, (9 Nisan 1931), s.2

hizmetleri, gıda, temiz su bulmakta zorlanmışlardır.⁴⁵³ *Zarya Vostoka*” gazetesinde alınan bilgilere göre Bakü demir yolu istasyonunda çalışan işçilerden 80 işçi zehirlenmiştir. Bu olay üzerine görevlendirilen heyet lokantayı çok pis bulmuş, kapların aylarca yıkanmadığını ve erzaklarının bayat olduğunu tespit etmiştir.⁴⁵⁴ Mevera-i Kafkasya’da demir yolları hakkında işçi ve köylü müfettişlerinden Mirzabekyants’ın (*Zarya Vostoka* N.338) verdiği demeçte şu bilgilere yer verilmiştir: Demir yollarının durumunun iyi olmadığını, gerek demiryolu “ziyancılığı” gerek tamirat alanında eksikliklerden dolayı kazaların arttığı belirtilmiştir. Bunun sonucu olarak nakliye sistemi bozulmuştur. Örnek olarak 1930 yılının Nisan ayından 1 Ekim’e kadar 117 demir yolu kazası yaşanmıştır. Bunun ise 58’nin demir yolu işçilerinin “ziyancılığı” ve 24 kazanın ise tamirat eksikliğinden kaynaklandığı tespit edilmiştir.⁴⁵⁵

3.1.4. Kafkasya’da Yaşanan Kıtık, Açlık ve Ölüm

Kafkasya’da yaşanan kuraklık, açlık ve ölümler, özellikle 20. yüzyıllarda yaşanan savaşlar nedeniyle bölgeyi derinden etkilemiştir. Yaşananlar, bölgede halkın ciddi insani insani krizlerle karşı karşıya bırakmıştır. Özellikle 1917 Devrimi ile Kafkasya’da yaşanan iç savaşlar yaşanmış, bu durum halkın gıda kaynaklarına erişim ulaşımını zorlaştırmıştır. Bu kötü koşullar hastalıklar ve yetersiz beslenme ölümlere neden olmuştur.

Azerbaycan’ın Mugan Ovası’nda 1923 yılında gerçekleşen kuraklıktan dolayı buğdaylar başak veremedi kurumuştur. Diğer tarım alanlarını istila eden çekirgelerden dolayı kıtlık başlamıştır.⁴⁵⁶ Azerbaycan’a İran üzerinden gelen çekirge felaketi sonucunda tarım ürünleri yok olan köylü, asgari hayat şartlarını sağlamak için ellerinde var olan her şeyi satmak zorunda kalmışlardır.⁴⁵⁷ Bolşevikler, Azerbaycan’ı işgal ettikten sonra uyguladıkları ekonomi politikasının temelini Azerbaycan’da var olan petrol, balık, pamuk vb. kıymetli gördükleri her şeyi Moskova’ya taşımak olmuştur. Bu da yetmez gibi uygulanan yanlış gümrük politikasından dolayı kumaş, iplik vb. sanayi ürünlerinde kıtlık baş göstermiş ve halk çıplak kalmıştır. Normal bir

⁴⁵³ Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.8, (16 Şubat 1926), s.11.

⁴⁵⁴ “Bakü Demir Yolu İstasyonunda Bir Hadise”, *Bildiriş*, Y.1 N.18, (4 Aralık 1930), s.2

⁴⁵⁵ “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, Y.1, S. 25, (22 Ocak 1931), s.2

⁴⁵⁶ “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Kasım 1923), s.14.

⁴⁵⁷ “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.12.

ayakkabının fiyatı 5 lira iken 30-40 lira olmuştur. Bir metre bez için 5 funt⁴⁵⁸ ödeme yapılırken şimdi ise 40 funt verilmektedir. Bu zorlu şartlara rağmen Bolşevikler Azerbaycan'da, halktan zorla vergi toplamışlar vergisini veremeyen yaşlı, kadın demeden tutuklamışlardır. Çiftçiler arasında tohumluk erzakları olmayanlarda tutuklanmış ve işkencelere maruz kalmışlardır.⁴⁵⁹

1924 yılında Rusya'da kuraklık ile başlayan kıtlık Türkistan'ı ve Azerbaycan'ı sarmıştır. Tahılların yanması ile ekmek fiyatı Rusya'da 50 kapık'ten 1 rubleye kadar yükselmiştir. Tahıllar sadece Rusya'da değil, Türkistan ve Azerbaycan'ın Zakatal, Mugan, Salyan, Bakü, Şamaha, Nuha kazalarında da tamamen yanmıştır. Bunun sonucu olarak ülkede kıtlık baş göstermiştir. Kuraklık nedeniyle halkın hayvanları telef olmuş, insanlar yaşadıkları yerlerden kaçmak zorunda kalmışlardır.⁴⁶⁰ Azerbaycan'da et kıtlığı başladığı için Azerbaycan Merkezi Kooperatif İdaresi Azerbaycan kazalarından koyun ve büyükbaş hayvan toplamaya başlamıştır. Ancak köylü hükümete hayvanlarını satmak istememiştir. Bunun sebebi ise köylünün ihtiyaç duyduğu mal ve fabrika ürünlerinin yokluğudur.⁴⁶¹ Yaşanan yokluklarla ilgili "Trud" gazetesinden alınan haberlere göre Bakü'de erzak krizi son derece artmıştır. Bu kötü durumdan dolayı ahalinin erzak almak için gece yarısı sokaklardan toplandığını gören yerel hükümet yetkilileri "Yoldaşlar sıraya sabahleyin saat 5'ten sonra durunuz. Bu saatten evvel sıraya duranlara hiçbir şey verilmeyecektir." uyarısında bulunmuştur. Bu durumun geldiği noktayı ortaya koymaktadır.⁴⁶² Erzak krizinin yanında sağlık alanında kötü haber gelmiştir. Maver-i Kafkas Kongresinde konuşan Doktor Kazımov, Azerbaycan'da yaşayan 2 milyon ahalinin 500 bini sıtma hastalığına yakalanmıştır ama sağlık komiserliği bu afetle mücadele etmediği için sadece Ağdaş kazasında 25 bin, Zakatala'da 28 bin adam sıtmadan ölmüştür.⁴⁶³

Stalin döneminde tarımda tarımın kolektivizasyonu ve zorunlu göç köy düzenlemeleri, tarımsal üretimde ciddi düşüşe neden olmuştur. 1932-1933 yaşanan

⁴⁵⁸ Funt: 410 gram olan Rus ölçü birimidir.

⁴⁵⁹ "Azerbaycan Haberleri" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.14.

⁴⁶⁰ Mirza, "Sovyetlerin Vaziyet-i Hazırası" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.23, (31 Ağustos 1924), s.11.

⁴⁶¹ "Son Haberler", *Bildiriş*, Y.1, S. 11, (16 Ekim 1930) s.2.

⁴⁶² "Son Haberler", *Bildiriş*, Y.1, S.10, (9 Ekim 1930) s.2.

⁴⁶³ Azeri, "Mavera-yı Kafkas Kongresinde Kopan Şikâyetler", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.8.

kıtlık Kafkasya’da hissedilmiş ve bunların sonucu olarak göçler ve ölümler yaşanmıştır.

3.2. SOVYET POLİTİKALARI VE İDİL-URAL VE KIRIM’DA EKONOMİK HAYAT

Bolşeviklerin İdil-Ural ve Kırım bölgelerindeki politikaları, 1920’lerden itibaren uygulamaya başladıkları sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerle şekillendi. Bölgedeki yönetim bu politikalarla, kısa süre için sanayileşme ve tarımsal üretimde artış sağlasa da, uzun vadede ekonomik büyüme sağlanamamıştır. Bölgede gerçekleşen zorunlu göçler ve sürgünler sonucunda tarımsal ve sanayi üretimi olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca doğal kaynakların fazla sömürülmesi, kollektivizasyon uygulanması kıtlıkları tetiklemiş ve ekonomik verimliliği düşürmüştür.

15 Kasım 1920 yılında Bolşevik işgaline uğrayan Kırım, tarihin hiçbir döneminde kadar yoksulluk ve felakete maruz kalmamıştır. Kızıl Rusya’nın Kırım işgalinden sonra 1921-1922 yıllarında ilk önce açlığı getirmiş daha sonra devam eden on yılda Bolşevikler, Kırımın bütün zenginliklerini Rusya’ya taşımışlardır. Çarlık döneminde topraklarının %40’nın alınmasından şikâyetçi olan Kırım halkından 1930 yılında sadece kendi toprakları ellerinden alınmamış bunun yanında mahsulleri, bağları, bahçeleri de alınmıştır. Bunun yanında Kırım’da (Tatarca) Türkçe resmi dil olmaktan çıkmasından ziyade Kırım’da Türkçe bir mektup bile gönderilememektedir. Bolşevikler Çarlık döneminde yapılanları o kadar çok geçti ki örneğin yalnız milliyetçi Kırım gençleri değil Komünist Partisine üye olmuş gençleri de milliyetçilik ile suçlayarak partiden atıp, hapis ve sürgüne göndermişlerdir. Kırım halkının Bolşevik yönetimi ile dili, kültürü, dini, milli varlığı ve hürriyeti ayaklar altında kalmış, yalnız bir şekilde ve sadece istiklal davası için can vermiştir.⁴⁶⁴

Soğuk iklimleri ile kendilerini öldürsün diye kasten Ural, Sibirya, Solofkiye sürülen Kırımlılar, kuzeyde gözlerini bağımsız Kırım hayaliyle kaparlarken Kırımda kalanlar ise bir parça ekmek dahi bulamamışlardır. Fakat onların yanı başında bulunan ve dünyanın en zengin petrolüne ve topraklarına sahip olan Azerbaycan, Kuzey

⁴⁶⁴ “Kırım’ın Kara Günü” *Bildiriş*, Y.1, N.17, (27 Kasım 1930), s.3.

Kafkasya, Türkistan, buğday ambarı olan Kazan Türkleri, Başkırtlar, Kırgızlar, yani bütün Türk ve Müslüman coğrafyası aynı durumdadır.⁴⁶⁵

3.2.1. Madenler

İdil-Ural ve Kırım bölgeleri Sovyetler için ekonomik kaynaklar açısından önemli olan yerlerdendir. Özellikle madenleri Sovyet ekonomisinin önemli parçası olmuş ve bu bölgelerdeki madenler yoğun bir şekilde sömürülmüştür.

Kırım ve İdil-Ural bölgelerinde madenlerin sömürülmesi için zorla çalıştırma yöntemleri de kullanılmıştır. Sovyetler döneminde bu bölgelerde yaşayan birçok insan zorunlu olarak madenlerde çalıştırılmıştır. Kırım Tataristan *Komünist* gazetelerinden alınan bilgilere göre Don taşkömürü ocaklarında çalışan 35.000 Kazan Türk işçinin maaşları ödenmemiştir. “İşçi” gazetesinin (24.08.1930) yazdıklarına göre var olan kahvelerde ve kütüphanelerde Türkçe kitap bulunmamaktadır. Türk işçileri cahil bırakılmakta, işçilerin sadece %3'lük kesimi dahi okuma yazma bilmemektedir.⁴⁶⁶

İdil-Ural, özellikle petrol, kömür, demir, bakır madeni açısından zengindir. Sovyet yönetimi bu bölgedeki madenleri yoğun bir şekilde kullanarak sanayi üretimi artırmıştır. Sovyetler bölgedeki petrol üretim bölgelerinden elde ettikleri petroleri satarak döviz ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Petrolün dışında bölgeden çıkarılan kömür yatakları ve metal madenleri Sovyet sanayi üretiminde hammadde olarak kullanılmıştır. Demir, bakır ve nikel vb. metaller ağır sanayi ve silh üretiminde kullanılmıştır. Kırım bölgesi zengin maden yataklarına sahip olmasada tuz vb bazı mineraller çıkarıldığı yerler arasında yer almıştır. Kırım bölgesi hem karadenize açılan kapı olması hemde sanayi merkezlerine yakın olması hasebiyle Ruslar için önemli olmuştur.⁴⁶⁷

3.2.2. Tarım ve Hayvancılık

Sovyetler Birliği'nin İdil-Ural ve Kırım bölgelerinde tarım ve hayvancılık politikaları, Sovyet yönetiminin kolektivizasyon, modernizasyon ilkeleri

⁴⁶⁵ “Kırım’ın Kara Günü” *Bildiriş*, Y.1, N.18, (4 Aralık 1930), s.3-4.

⁴⁶⁶ “Muhtelif Haberler”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.38, (23 Nisan 1930), s.3.

⁴⁶⁷ Muammer Çetinçelik, “Sovyetler Birliği’ndeki Yeraltı Enerji Kaynakları ve Maden Cevherleri”, Maden Tetkik Arama Enstitüsü, Ankara 1965, s.138-142.

doğrultusunda büyük ölçüde yeniden şekillendirilmiştir. Bu politikalar, tarımsal üretimi artırmak ve ekonomik yapıyı Sovyet ideolojisine uygun hale getirmek amacıyla tasarlanmış, ancak yerel halkların yaşamında köklü değişimlere ve ciddi sorunlara yol açmıştır.

1921 yılında Kırım’da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra ilk kez toplanan “Kırım- Tatar Kongresi’nde Bolşevikler tarafından ilan edilen Yeni İktisadi Siyaset kanununa tabi Toprak İstihsal Şirketi kuruldu. Bu şirket Tatar köylülerinin ürettiklerini Rus ve Yahudi ellerinden kurtarıp hak ettiği fiyattan satmalarını sağlamıştır. Ancak bu şirketin diğer şehirlerde yayılması Sovyet hükümetinin işine gelmemiştir. Üçüncü Sovyet Kongresi’nde şirketin siyasi ve milli bir mahiyete büründüğü bahanesiyle kapatmışlardır. Bu önemli kuruluşun kaldırılması ile Bolşeviklerin Çar siyasetini devam ettirmiştir.⁴⁶⁸

Kırım’da toprak ve ziraat komiserliğindeki başıboşluk yüzünden erzak hazırlığı tamamlanmamıştır ve sonbahar için ekin adına bir şey yapılmamıştır.⁴⁶⁹ Kırım köylerinde ziraattan sorumlu komsomollar tütün kaçakçılığı ve tavuk kaçakçılığı gibi hırsızlık işlerine bulaşmışlardır. Yapılan hırsızlıklara köy Sovyet başkanı da dâhil olduğu için vakalar kapatılmıştır. Hırsızlığı daha da ileriye taşıyan komsomollar kolhoz ambarlarından çuval çuval buğday çalmışlardır.⁴⁷⁰ Tarımda kullanılan makinelerin durumu da vahimdir. Bununla ilgili “Pravda” 3 Şubat 1931 tarihli sayısında Kırım’daki durum hakkında şunları yazmıştır; bu nahiyede kolhoz çalışması görülüyor. Tarım makinelerinin başında yer alan traktörlerin ancak %50’si çalışmaktadır. Yarısı ise işe yaramamaktadır.⁴⁷¹ Bu başıboşluk ve kötü durumdan dolayı 1930 yılı için Kırım yarımadasında 20.819.32 ton pamuk toplanması gerekirken, 1931 yılına kadar sadece %6.62 si olan 2.121.37 ton pamuk toplanabilmiştir.⁴⁷²

Kırım köylüleri senelik programın %15’ini bile verememesine rağmen bütün köylülere “Kızıl Kervan” adı altında hediye hazırlamaları emredilmiştir. Sadece bir

⁴⁶⁸ “Kırım Hakkında”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.18, (25 Haziran 1924), s.15.

⁴⁶⁹ “Kırım’da”, *Bildiriş*, Y.1, S.5, (4 Eylül 1930) s.4.

⁴⁷⁰ “Kırım’da”, *Bildiriş*, Y.1, S.27, (5 Şubat 1931) s.4.

⁴⁷¹ “Kırım’da”, *Bildiriş*, Y.1, S.29, (19 Şubat 1931) s.4.

⁴⁷² “Kırım’da”, *Bildiriş*, Y.1, S.32, (12 Mart 1931) s.4.

günde 12.000 sentner⁴⁷³ buğday hediye toplanmıştır. Bu bilgilere bakıldığında Kırım köylüsünün ne durumda olduğu görülmektedir.⁴⁷⁴ Erzak hazırlığı konusunda Kırım'ın dışında Başkurdistan'da resmi program ifa edilememiştir. Aylık programın ancak %2'si tatbik edilmiştir. Erzak planına karşı çıkan köylü erzaklarını saklamışlardır. G.P.U. memurları tarafından bulunan erzaklar ise bir yolu bulunup yakılmıştır.⁴⁷⁵ “Pravda” 23-9-1930 gazetesinden alınan bilgilere göre de 1930 yılı erzak planının %89'u tatbik edilememiştir.⁴⁷⁶

Bolşevik hâkimiyeti sonrasında kurulan Kooperatifler türlü nedenlerden dolayı yavaş yavaş kapatılmaya başlamıştır. Halk 1928 senesine kadar bazı ihtiyaçlarını düşük ücretle alabilmiş almadıklarını hususi tüccarlardan temin etmişlerdir. 1929 yılından sonra Bolşevikler kooperatiflerin artması için hususi ticarete aşırı vergi ve kira uygulamıştır. Bu vergilere ve kiralara dayanamayan dükkânlar zorla kapatılmış ve önceden pahalı olsa da bulunabilen malların şimdi hiçbiri bulunamamıştır. İnsanlar açlıktan birbirini döverken, Bolşevikler ise zorla topladıkları erzakları yabancı ülkelere satmışlardır.⁴⁷⁷

Başkırđistan Sovyet Cumhuriyeti'nin Haybulin kazasında hayvan ve et hazırlığı planını duyan köylüler var olan hayvanlarını kesmişlerdir. Bundan dolayı büyükbaş hayvan planı uygulanamadan bitmiştir.⁴⁷⁸ “Başkırđistan” gazetesinden alınan bilgilere göre et yetişmediği için balık avında başarıya odaklanılmıştır. Ancak 1930 yılında yaz balık avı programının %41'i, kış balık avına daha fazla önem verilmesine rağmen kış balık avı programının sadece %50'si uygulanmıştır.⁴⁷⁹

Bölgelerde, merkezi planların gerektirdiği şekilde tek tip ürün ekimine zorlanması, zorunlu kota uygulamaları, tarımsal verimliliği olumsuz etkilemiştir. Toprakların yanlış kullanımı ve aşırı ekim nedeniyle verimlilik düşmüştür. Yaşanan kıtlıklar yaşandı. Özellikle 1932-1933 yıllarında yaşanan büyük kıtlık, tarımda ciddi problemler yaratmıştır. Kolektivizasyon sırasında köylüler, hayvanlarına el

⁴⁷³ Sentner: Sovyetler döneminde Rusya kullanılan ağırlık ölçü birimidir. 1s=100kg.dır.

⁴⁷⁴ “Kırım'da”, *Bildiriş*, Y.1, S.9, (2 Ekim 1930) s.4.

⁴⁷⁵ “Edil-Ural Elinde”, *Bildiriş*, Y.1, S.4, (28 Ağustos 1930) s.4.

⁴⁷⁶ “Edil-Ural Elinde”, *Bildiriş*, Y.1, S.10, (9 Ekim 1930) s.4.

⁴⁷⁷ “Kırım'da”, *Bildiriş*, Y.1, S.19, (11 Aralık 1930) s.4.

⁴⁷⁸ “Başkırđistan'da”, *Bildiriş*, Y.1, S.35, (2 Nisan 1931) s.4.

⁴⁷⁹ “Edil-Ural Elinde”, *Bildiriş*, Y.1, S.17, (27 Kasım 1930) s.4.

konulmasını önlemek için onları ya saklamışlar ya da öldürmüşlerdir. Bu durum hayvan sayısında büyük düşüşe neden olmuştur.

3.2.3. Sanayi ve Ticaret

İdil-Ural ve Kırım bölgeleri, tarih boyunca stratejik konumları, zengin doğal kaynakları ve çeşitli etnik yapıları ile öne çıkmıştır. Bu bölgelerde sanayi ve ticaret, tarihsel süreç içerisinde gelişmeler göstermiştir. İdil-Ural, Volga Nehri'nin geçtiği ve Rusya'nın sanayi merkezi olan bir bölgedir. Bu bölgede petrol, doğal gaz, kömür ve maden yatakları gibi zengin doğal kaynaklar bulunmuştur. Tarihsel olarak İdil-Ural, hem Çarlık Rusyası döneminde hem de Sovyetler Birliği döneminde ağır sanayinin merkezi olmuştur.⁴⁸⁰

Sanayi alanında durumu gösteren örnek ise Tatar işçi heyetinden gelmiştir. Akyar deniz fabrikasında çalışan 43 Tatar işçisi, bunların bir kısmı aile olup yatacak yeri yoktur. Diğer fabrikalarda çalışan Tatar işçilerin durumu buradan iyi değildir.⁴⁸¹ Bolşeviklerin İdil-Ural bölgesine hâkimiyet kurması ile oradaki ticaret bitirilmiş, sermaye yerle bir edilmiş, tarım hayvanlarının %70'i kayıp olmuştur. Tarım makinelerine el konulduğu için çiftçiler eski sabanlar ile tarım yapmak zorunda kalmışlardır.⁴⁸² Tataristan'dan alınan haberlere göre özellikle “kulak” (zengin köylülerden) alınması gereken vergiler toplanmamıştır. Bunun sebebi ise vergilerden sorumlu memurların bu zengin köylüleri koruması ve hükümetin emirlerini yerine getirmemesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁸³

Bölgede ağır sanayi petrol ve gaz üretimi öne çıkmaktadır. Tataristan ve Başkurdistan, Rusya'nın en büyük petrol ve doğal gaz üretim bölgelerinden biridir. Kazan, sanayi alanında bölgenin en önemli şehirlerinden biridir. İdil-Ural, ticaret açısından stratejik bir bölgedir. Volga Nehri, tarih boyunca ticaret yollarının önemli bir parçası olmuştur.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ Muammer Çetinçelik, “Sovyetler Birliği’ndeki Yeraltı Enerji Kaynakları ve Maden Cevherleri”, Maden Tetkik Arama Enstitüsü, Ankara 1965, s.138-142.

⁴⁸¹ “Kırım’da”, *Bildiriş*, Y.1, S.11, (23 Ekim 1930) s.2.

⁴⁸² Ayaz İshaki, “Kırım Hakkında”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.120, (19 Temmuz 1924), s.11.

⁴⁸³ “Kazan Elinde”, *Bildiriş*, Y.1, N.37, (16 Nisan 1931) s.4.

⁴⁸⁴ Çetinçelik, a.g.m., s.138-142.

3.2.4. İdil-Ural ve Kırım'da Yaşanan Kıtık, Açlık ve Ölümler

İdil-Ural ve Kırım bölgelerinde yaşanan kıtlık, açlık ve ölümler, özellikle 20. yüzyılın başlarında Rus İç Savaşı ve ardından gelen kuraklık nedeniyle İdil-Ural bölgesinde ciddi bir gıda krizi yaşanmıştır. Kıtık, özellikle Tatarlar ve diğer Müslüman nüfus için büyük bir felakete yol açmış. Tahıl üretimindeki ciddi düşüş ve devletin zorla tahıl toplama politikaları, milyonlarca insanı açlığa sürüklenmiştir.

Kırım'daki ekonomik durum ile ilgili Bahçeraylı Emir Ali Ahmet Kırım'da son vaziyet ilgili şunları paylaşmıştır; 1930 yılı Aralık ayında yaşanan yokluk 1921 yılındaki kıtlık gibi zor geçmektedir. Açlık ve sefaletle karşı çıkanlar tutuklanmıştır. Geri kalan halkın büyük çoğunluğu açlık ile boğuşmakta ve dilenciliğe başlamıştır. Açlıktan ölen insanlar görülmeye başlamıştır. Erzaklar çay bardakları ile satılmaya başlanmış bir bardak pirinç ve çavdar bir ruble, ekmeğin kilosu 5 ruble at eti bulunursa 4 rubleye olarak satılmıştır.⁴⁸⁵ Kırım'dan alınan haberlere göre dağlık kesimlerde açlık başlamıştır. Kırımda özellikle birkaç aydır et, yağ, şeker bulunamamıştır. Yüzleri ve vücutları şişmeye başlayan insanlara rastlanmıştır. Temel ürünler çok az olduğu için fiyatlar çok artmıştır. Un'un putu 27 ruble, yağın funtu ise 7 ruble olmuştur.⁴⁸⁶

1930 yılında Kırım'da 210 bin ton tuz üretilmiş ve bunun önemli bir kısmı Sovyet Rusya'ya ihraç edilmiştir. Bunun yanında demir, krom, tuzlu balık, meyve, şarap, tütün ihracatı yapılmasına rağmen Kırım halkı nasıl aç kalabilmiştir? Bu sorunun cevabı; köylere getirilen kolhozların başarısız olması ve kolхозlarda çalışma zorunluluğunun kalkması ile kendi topraklarını işleyen köylüye bir şey kalmayacak şekilde toplanmasıdır. Bundan dolayı un olmadığı için ekmeğin fiyatı artmıştır.⁴⁸⁷

Bölgede yaşanan kıtlıklar ve tarımda uygulanan yanlış politikalar sonucunda bölgede büyük bir insani trajediye neden olmuştur. İnsanlar temel gıda maddelerine ulaşamıyor, açlık nedeniyle ciddi sağlık sorunları yaşıyor ve ölüm oranları hızla artmış

⁴⁸⁵ "Kırım'da Vaziyet", *Bildiriş*, Y.1, S.40, (7 Mayıs 1931) s.2.

⁴⁸⁶ "Kırım'da", *Bildiriş*, Y.1, N.11, (23 Ekim 1930) s.2.

⁴⁸⁷ "Kazan'da Açlık", *Bildiriş*, Y.1, N.34, (26 Mart 1931) s.1.

aynı zamanda, Sovyet hükümetinin uyguladığı baskıcı politikalar, halkın tarımsal üretime katılımını zorlaştırmış ve durumu daha da kötüleştirmiştir.

3.3. SOVYET POLİTİKALARI VE BATI TÜRKİSTAN'DA EKONOMİK HAYAT

Sovyetler Birliği'nin Batı Türkistan'da (bugünkü Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan bölgeleri) uyguladığı politikalar, bölgenin ekonomik yapısını köklü bir şekilde değiştirmiştir. Sovyet dönemi, Batı Türkistan'ın geleneksel ekonomisini Moskova'dan yönetilen kolektivist bir sisteme dönüştürmeyi hedefleyen radikal politikalar uygulamıştır. Bu süreç, büyük ölçekli tarım politikaları, sanayileşme girişimleri ve yerel halk üzerinde ciddi baskılarla yürütülmüştür.

Bolşevik Lenin hükümeti sömürgelerinin durumlarına bakıldığında ilk önce 1917 yılının sonunda Bolşeviklerin Rusya idaresini ellerine aldıkları ilk yıllarda verdikleri bildirilerde: “Geliniz Müslümanlar, Sartlar, Kırgızlar, Tatarlar, Türkmenler, muhtariyet dersiniz muhtariyet, istiklal istesiniz istiklal alınız, isterseniz Rusya'dan tamamıyla ayrılıp istediğiniz devlete iltihak ediniz; biz sizin iradenizi tasdik ederiz, biz size hayır-hahız, hukukumuzu himaye ederiz” diye vaatte bulunmuşlardır. Ancak bu hitaplar hükümete geldikleri zayıf zamanlarda idi. Merkezde güçlenmeye başlayınca sömürgelerde bağımsızlık ilan edecek milletleri bir bir yakmaya başlamışlardır.

1922 senesine gelindiğinde Bolşevik komünistlerin uyguladıkları siyasetin üç devri şöyledir:

1. 1918'den 1920'ye kadar sömürgelerde mahalli Müslüman milliyetçilerin hâkimiyetine az da olsa meydan verdiler.
2. 1920'de bu oluşumları yıkıp yerlerine güya mahalli müstemleke komünistleri ve inkılabı yani kendi adlandırmaları ile “Oktobr İhtilali” yaparak Üçüncü Enternasyonal güçlerini buralara yerleştirmeye başlamışlardır.

1920-1922 yıllarında bu sömürgeler tamamıyla Avrupa amele komiserleri ve amele askerleri, yani Rus Kızıl Orduları eline geçip mahalli ihtilalcilerin, mahalli Müslüman komünistlerin Avrupa uluslararası komiserlerine tercümanlık ya da

casusluk etmeğe razı olmayanları hemen sürmüşlerdir. Sömürgelere kızıl yerli askerler yerleştirilmiştir. Fakat yerli ahali tam manasıyla silahsızlandırılmıştır.⁴⁸⁸ Komünist gazetesinden alınan bilgilere göre Hükümet teşkilatındaki memurlar Türkçe bilmemektedir. Türkçe bilmeyen ve yerli nüfustan olmayan bu memurlar köylüyle iletişim kuramadıklarının bilgisi verilmiştir.⁴⁸⁹

Sovyet Rusya’da Yeni Ekonomi Politikası (NEP) ile köylü sınıfının imhasına başlanmıştır. Yeni programla meydana gelen şahsi mülkiyetin sonucu olarak ortaya çıkan burjuva sınıfının yanında toplumsal, ekonomik, hukuki inkılap ve siyasi devrimler nedeniyle köylüye karşı seferler açılmıştır. Kolhoz ya da kolektif ziraat bireysel mülkiyeti ortadan kaldırmıştır. Buna rağmen kolektiflere katılmak zorunda kalan köylü bu kuruluşlarda bile topraklarını korumak için çalıştıkları Sovyetlerce bilinmektedir. Ancak toprak sahibi toprağını istediği gibi üretmek, satmak ve kullanmaktan mahrum bırakıldığı için köle statüsüne düşürülmüştür. Bunu kabul etmeyen köylü kolхозlardan firar etmiştir.⁴⁹⁰ Sovyet politikaları genel olarak, Batı Türkistan’da geleneksel ekonomik yapıyı büyük ölçüde yok etmiş ve bölgeyi Moskova’nın tarım ve sanayi politikalarına bağımlı hale getirmiştir.

3.3.1. Madenler

Batı Türkistan, Orta Asya'nın batısında yer alan geniş bir bölgeyi kapsar ve bugünkü Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gibi ülkeleri içine alır. Bu bölge, yeraltı kaynakları açısından oldukça zengindir ve çeşitli madenler barındırır. İşte Batı Türkistan'da bulunan başlıca madenler: petrol, doğalgaz, altın, kömür, demir, mangenez ve bakır’dır.

Kazakistan’da çok kıymetli altın madenleri bulunmaktadır. Mevcut altın madenleri Ruslar tarafından sömürülmektedir.⁴⁹¹ Sovyetlerin 1931 yılında Kazakistan’ın Karagande bölgesinde keşfettiği kömür madeni, yapılan araştırmalar sonucunda Don Havzasında çıkarılan kömürden daha kalitelidir. Aynı bölgenin

⁴⁸⁸ Ahmet Zeki Velidi. “Komünistlerin Şark Politikası 3 ” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, (1 Temmuz 1924), s.4-5.

⁴⁸⁹ “Azerbaycan’da Vaziyet” *Bildiriş*, No:6 (11 Eylül 1930),s.1.

⁴⁹⁰ “Azerbaycan’da Köylü Hareketi”, *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.3.

⁴⁹¹ “Türkistan’da ”, *Bildiriş*, Y.1, S.21, (11 Aralık 1930), s.2.

yakınında 6.000.000 ton bakır madeni, 30-35 milyon ton demir ve manganez madeni bulunmuştur.⁴⁹²

Batı Türkistan'daki bu zengin maden kaynakları, bölgenin ekonomik gelişiminde büyük bir rol oynamakta ve dünya madencilik sektöründe önemli bir yere sahiptir. Sovyetler Birliği döneminde büyük ölçüde sömürülmüş ve bu kaynaklar Sovyet ekonomisinin çıkarlarına hizmet edecek şekilde kullanılmıştır. Sovyetler Birliği, Batı Türkistan'ı maden ve doğal kaynak deposu olarak görmüş, bu bölgedeki zengin maden rezervlerini kontrol altına alarak sömürüye dayalı bir sistem kurmuştur.

3.3.2. Tarım ve Hayvancılık

Sovyetler döneminde Batı Türkistan'da tarım ve hayvancılık önemli bir yer tutuyordu. Sovyetler Birliği'nin bu bölgede uyguladığı tarım politikaları ve kolektivizasyon çalışmaları, hem ekonomik hem de toplumsal yapıyı önemli ölçüde etkilemiştir.

Bolşevikler Türkistan'da kolektivizme hareketi kurmak için köylerden 600.000 dönüm arazi ve 125.000 koyun almışlardır.⁴⁹³ Ancak köylü hükümete güvenmediği için Türkistan'ın Özbekistan kısmında erzak işleri tamamen bozulmuştur. Kooperatif memurları sürekli değişmeye başlamıştır. Akdere ve Pazarık kazalarında bütün kolektifler bile ürünlerinin yarısını bireysel tüccarlara satmışlardır. Bir kısmı ise Kırgızistan'a götürerek istedikleri fiyattan satmışlardır.⁴⁹⁴ Türkistan'da da durum Özbekistan'dan farklı değildir. "Pravda" gazetesinden (N.245) alınan bilgilere göre Türkistan köylüleri pamuk ürünlerini Komünist hükümetine teslim etmemişlerdir. Bundan dolayı 452.505 ton toplanması gereken pamuğun ancak %45,4'lük kısmı olan 234 bin ton toplanabilmiştir. Planı tatbik etmek isteyen hükümet pamuk vermeyen köylüden zorla almaya başlamış karşı koyanlar ise tutuklanmıştır.⁴⁹⁵

Moskova basını ve Taşkent matbuatından alınan haberlere göre pamuk ekini kötü haldedir. Bu seneki planın ancak %78'i tatbik edilmiştir. Bu başarısızlığın

⁴⁹² "Türkistan'da ", *Bildiriş*, Y.1, S.42, (21 Mayıs 1931), s.4.

⁴⁹³ "Son Haberler ", *Bildiriş*, Y.1, S.8, (25 Eylül 1930), s.1.

⁴⁹⁴ "Türkistan'da ", *Bildiriş*, Y.1, S.4, (28 Ağustos 1930), s.2.

⁴⁹⁵ "Türkistan'da ", *Bildiriş*, Y.1, S.18, (4 Aralık 1930), s.4.

sebepleri ise belirlenen arazinin tamamının ekilmemesi, Sovyet düşmanlarının yaptıkları faaliyetler ve ekin işleri memurlarının görevlerini yapmamasıdır.⁴⁹⁶ Bunun yanında işçilerin evleri kötü olduğu için sıtma ve farklı hastalıklara yakalanmışlardır. İşçiler bu hastalıklara yakalanmamak için çalışmayı bırakmışlardır.⁴⁹⁷ Özbekistan'ın Buhara şehriden alınan haberlere göre pamuk planında durum daha kötüdür. Yıllık pamuk planının %20'si ancak tatbik edilmiştir. İşçi olmadığı için pamuk toplanamamıştır. Bunun yanında Türkistan genelinde “Ziyancılık” yapan ve kooperatif mallarını satan memurlar sık sık yakalanmaya başlanmıştır.⁴⁹⁸

Türkmenistan'ın Hocambazda bölgesinde, pamuk toplamak için gelen işçilerin konaklayacakları evleri bulunmamaktadır. Ayrıca pamuk toplama programını ikmal eden memurlar arasında Türk bulunmamaktadır. Gıda ve barınma problemleri ve yönetsel hatalardan dolayı Türkmenistan Cumhuriyeti'nin pamuk üretiminin sadece %22'7 si toplanabilmiştir.⁴⁹⁹ Türkmenistan'da 1931 yılının Ocak ayına kadar senelik pamuk planının %64'ü ifa edilmiştir.⁵⁰⁰ Bu planın uygulanmasına demir yolları nakliye işleri durumunun kötü halde olması, merkezden gelecek olan traktörlerin gelmemesi ve mevcut olan traktörlerin tamire ihtiyacı olması engel olmaktadır.⁵⁰¹

Kazakistan maden, ziraat ve hayvancılık ülkesidir. Ancak I. Dünya Savaşı'ndan önce 35 milyon olan büyük baş hayvan sayısı 29 milyona düşmüştür. Ayrıca Rusya'nın %33 yün ihtiyacını, %17 deri ihtiyacını, et, yağ, vb. gıda ürünlerinin %10'unu Kazakistan'dan temin etmektedir.⁵⁰² Kazakistan'da hayvan ve et hazırlığı istenildiği gibi gitmemiştir. Sovyetler nezdinde hayvan besleme işinde ön planda görülmesine rağmen yıllık hayvan ve et hazırlama planının %27 oranında tatbik edilmiştir. Bunun önemli bir nedeni olarak ise normalde Zengin köylülerin vermesi gereken %25'lik oranı vermeyip %3,9'luk hayvan teslim etmeleri görülmektedir.⁵⁰³

⁴⁹⁶ “Kırım'da”, *Bildiriş*, Y.1, S.11, (23 Ekim 1930), s.4.

⁴⁹⁷ “Azerbaycan'da”, *Bildiriş*, Y.1, S.17, (27 Kasım 1930), s.2.

⁴⁹⁸ “Türkistan'da”, *Bildiriş*, Y.1, S.21, (11 Aralık 1930), s.3.

⁴⁹⁹ “Türkistan'da”, *Bildiriş*, Y.1, S.26, (29 Ocak 1931), s.4.

⁵⁰⁰ “Türkistan'da”, *Bildiriş*, Y.1, S.34, (26 Mart 1931), s.4.

⁵⁰¹ “Türkistan'da”, *Bildiriş*, Y.1, S.35, (2 Nisan 1931), s.4.

⁵⁰² “Kırgız-Kazak Türkleri”, *Bildiriş*, Y.1, S.11, (16 Ekim 1930), s.2.

⁵⁰³ “Türkistan'da”, *Bildiriş*, Y.1, S.32, (12 Mart 1931), s.4.

3.3.3. Sanayi ve Ticaret

1928 yılında Orta Asya (Türkistan) demir yollarında çalışan işçilerin büyük çoğunluğu Türk değildir. Örnek olarak aynı yılda demir yollarında çalışan 533 işçiden sadece 15 (Türk) Özbek idi. 1929 yılına gelindiğinde 1028 idare memurlarından yalnız 7 kişi Türk idi.⁵⁰⁴

1930 yılında başlatılan Türkistan- Sibiry demir yolunun “tehlike” altında olduğu haberleri bilgisi verilmektedir. Gazetelerin yazdığına göre kendi memurlarına erzak sağlayamayan, usta yetiştirmeyen Sovyetler, istasyon binaları ve diğer inşaatlar için gerekli malzemeleri temin etmemişlerdir.⁵⁰⁵ Özbekistan’ın Taşkent bölgesinde çalışmakta olan demir yolu işçilerinin çalışma şartları zor durumdadır. İşçilerin lokantası incelendiğinde pis yemekleri almak için işçiler saatlerce sıra bekleme zorunda kalmışlardır.⁵⁰⁶

3.3.4. Batı Türkistan’da Yaşanan Kıtık, Açlık ve Ölüm

Türkistan’da erzak kıtlığı günden güne artmaktadır. Erzaklar serbest satılmadığı için gizli olarak bulunmaya çalışılmaktadır. Durum böyle olunca bir put (kilo) buğday 125 ruble, bir kilo pirinç 7 ruble, bir kilo et 4 rubledir. Ancak koyun bulunamadığı için deve eti tüketilmektedir. Zor şartlarda bulunan bu erzaklar pahalı olduğu için ahali satın alamamaktadır. Hükümet ise her on günde bir kişi başına 100 gram et vermektedir.⁵⁰⁷ Türkistan’da açlık ve erzak yetersizliğinden dolayı Basmacı harekâtı tekrar başlamıştır. Basmacılar komünistlerin elinde olan erzak depolarına ele geçirmiş ve tarım ürünlerini köylüye dağıtmışlardır.⁵⁰⁸

⁵⁰⁴ “Türkistan’da”, *Bildiriş*, Y.1, S.25, (22 Ocak 1930), s.4.

⁵⁰⁵ “Kırım’da ”, *Bildiriş*, Y.1, S.11, (23 Ekim 1930), s.4.

⁵⁰⁶ “Türkistan’da”, *Bildiriş*, Y.1, S.21, (11 Aralık 1930), s.3.

⁵⁰⁷ “Türkistan’da ”, *Bildiriş*, Y.1, S.42, (21 Mayıs 1931), s.4.

⁵⁰⁸ “Türkistan’da İsyan”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Aralık 1923), s.12.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHACERET BASININA GÖRE TÜRK DÜNYASINDAKİ SOSYAL VE KÜLTÜREL GELİŞMELER

4.1. SOVYET POLİTİKALARI VE KAFKASYA'DA EĞİTİM DURUMU

Kafkasya, tarih boyunca sosyal ve kültürel açıdan zengin bir bölge olmuştur. Bölge, etnik çeşitliliği, dilsel zenginliği ve karmaşık toplumsal yapısı ile dikkat çekmiştir. Kafkasya'nın sosyal ve kültürel gelişmeleri, tarihsel süreçler, coğrafi konum, dini etkiler ve siyasi dinamikler gibi birçok faktörden etkilenmiştir.

27 Nisan 1920 tarihinde Rusya tarafından işgal edilen Azerbaycan, İdil-Ural ve Batı Türkistan bölgesi kısa bir süre içerisinde gerçekleştirilen siyasi, ekonomik ve kültürel politikalarla sistematik bir biçimde Ruslaştırmaya ve ayrıştırmaya çalışılmıştır. Rusçaya bütün Sovyetler Birliği coğrafyasında kullanılan genel bir dil şekli kazandırmak, tek bir dil ve tek bir kültür etrafında yeni bir “Sovyet milleti” meydana getirmek için uygulanan bu politikaların ilk merhalesi Latin alfabesinin tatbiki’ oluşmuştur. Bolşevikler dil meselesinin yanında dini yönden “Allahsızlar Cemiyeti’nin” kurulması vb. dini ve milli geleneklere karşı mücadeleler verilmiştir.⁵⁰⁹ Bu mücadelenin başına milli ve dini duygulardan uzak komünistler getirilmiştir. Yönetime gelen komünistler ise kültürel alanda uyguladıkları politikalar ve tutuklamalar ile Rusya Müslümanları üzerinde baskı kurmuşlardır. Aşağıda eğitim, dil meselesi, dini, tiyatro, sanat ve sağlık alanında Sovyet politikaları ve bu politikalar karşısında verilen mücadele hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Çarlık döneminde Kafkasya’da, Türk dünyasında uygulanan genel baskıcı eğitim politikası tatbik edilmiştir. İlk, orta ve lise eğitim öğretiminde bütün dersler Rusça işlenmekte, milli tarih ve milli edebiyat yerine Rus edebiyatı ve tarihini öğretilmiştir. Azerbaycan öğrencileri milli ruhtan mahrum olarak yetiştirilmiştir. Bolşevik İnkılabından sonra kazanılan bağımsızlık ile Azerbaycan’da ilk ve

⁵⁰⁹ “Tahlil ve Tenkitler” , *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Ocak 1933, Yıl: 2, Sayı: 13, s. 41-48.

ortaokullar millileştirilmiştir. Okullarda milli hükümet döneminde edebi, tarihi ve ilmi kitaplar temin edilmiştir. 1922 yılına gelindiğinde Maarif Bakanları Kurultayında ilk ve ortaokullarda Türkçe eğitime devam edilmesi, öğretmen ihtiyacı için Türkiye’den destek alınması, üniversitelerin ilk sınıflarında yeterli derecede Türkçe kitap ve öğretmen temin edilmesi hükümet tarafından sağlanmıştır.⁵¹⁰

Kurulan yeni cumhuriyet ile geçmişi karanlık, geleceği aydınlık gören aydınlar, öğretmenler, öğrenciler, milleti aydınlatma sahasına atılmış köylerde, kasabalarda milli mektepler, kız ve erkek öğretmen okulları açılmaya başlanmıştır. Avrupa üniversitelerine yüzlerce talebe gönderilmiştir. Bütün bu çalışmalar sayesinde milli edebiyat, milli tiyatro, milli musiki ve milli ticaret ve sanat alanında büyük gelişmeler yaşanmıştır.⁵¹¹

Milli hükümet döneminde okullarda milli edebiyat, tarih, Türkçe ve ilmi kitaplar temin edilmiştir. Üniversite ve yüksekokulların millileşmesi için Türkiye’den öğretmenler getirilmiş ve çeviri alanında önemli adımlar atılmıştır.⁵¹² Bunların yanında telif ve tercüme çalışmaları ile darülfünun içinde kitaplar ve profesörler hazırlamak için Avrupa’ya öğrenciler gönderilmiştir. Köy okullarını bitiren öğrenciler ortaokul ve lisede Rusça yerine bütün dersleri Türkçe olarak eğitim almışlardır ancak yüksekokullarda eğitim Rusça işlenmeye devam edilmiştir.⁵¹³

Bildiriş gazetesine yansıyan haberlerden alınan bilgilere göre; Komünist Fırkasının Moskova’daki 16. Kongresinde Stalin: “ Sosyalizm zaferinden sonra bütün milliyetlerin lisanı ve harfları imha edilip müşterek bir lisan ve hars yaratılacağı” söylemesi üzerine şu soru sormuştur “Siz 1925 yılında Şark milletleri darülfünununda Kautski’nin milli lisanların imha edilip sosyalizm devrinde müşterek bir lisan ve hars yaratılması hakkındaki fikirleri reddetmişsiniz. Burada bir tezat mevcut değil mi? Sorusuna karşılık Stalin şunları söylemiştir: “Kautski Almanya-Avusturya’da bütün milletleri, o cümleden Çekleri Almanlaştırmak istiyordu ben ona itiraz ediyordum.”⁵¹⁴

⁵¹⁰ Mehmedzade Mirza, “Azerbaycan’da Sovyet Maarif Siyaseti”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.2, (19 Ekim 1924), s.4-5.

⁵¹¹ Mim, a.g.m., s.18-19.

⁵¹² “Azerbaycan Ahvalı”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.1, (4 Ekim 1924), s.15-16.

⁵¹³ “Darül Fünun Meselesi” *Yeni Kafkasya*, 4 Ekim 1924, Yıl: 2, Sayı:1, s.16.

⁵¹⁴ “Sovyetlerde”, *Bildiriş*, No:2, (14 Ağustos 1930, s.1.

Sovyetler içerisinde kalmayı kabul etmek demek dil, kültür ve milli varlıklarının yerine tek bir dil ve kültürü kabul etmek demektir. Bu milletlere bakıldığında Azerbaycan, Türkistan, Kırım, Kazan, Başkırt (İdil-Ural), Kuzey Kafkasya gibi 40 milyonluk Türk dünyasının yanında Gürcistan ve Ukrayna vs. gibi 35-40 milyonluk bir gayri Rus milletlerin ölüm kalım savaşı mevzu bahistir. İşte milletlerin tek bir dil olan Rusçayı ve tek kültür olan Rus kültürünü savunan “October Lisanını kabul etmek 40 milyonluk Türk nüfusunun imhaya maruz kalması demektir.”⁵¹⁵

Sovyet Hükümeti ise bu meseleye gerekli önemi göstermemiştir. Azerbaycan’ın Bolşevik idaresine girmesi ile dini, ahlaki, milli hayat ortadan kaldırmak için tedbirler hayata geçirilmiştir. Hayat geçirilen ilk tedbir Bolşevik İhtilalinden önce yayımlanan kitapların toplatılması olmuştur. Bu konuyla ilgili en önemli uygulama ise Azerbaycan’ın güneydeki İslam memleketleri ile kültürel bağlarını koparmak için uygulanan Latin alfabesidir.⁵¹⁶ 1925 yılına gelindiğinde Azerbaycan Halk Maarif Komiserliği ilk ve ortaokullarda Rusça eğitim verilmesini kararlaştırmıştır. Bu karar ile eğitim alanında Ruslaştırma siyaseti uygulanmaya başladığının bir göstergesi olmuştur. Ayrıca Latin alfabesinin uygulanması için *Komünist* gazetesinin yarısı Latin alfabesi ile yayımlanacaktır. Maarif Komiserliği bundan sonra ilk ve ortaokullarda bütün derslerin Latin alfabesi ile okutulması ve kitaplarında Latin alfabesine çevrilmesi emrini vermiştir.⁵¹⁷

Bolşeviklerin söyledikleri ile uyguladıkları politikalarda farklılıklar bulunmaktadır. Sovyet propagandacılarının iddialarına göre Bolşevikler eğitime çok değer verdiklerini açıklamışlardır. Bu konu ile ilgili Bakü’de çıkarılan 278 numaralı 9 Kânunuevvel 1923 yılı Komünist gazetesinden alınan bilgilere göre Azerbaycan’ın Kürdemir, Şamahı, Şuşa, Lenkeran, Gence, Salyan, kazalarında öğretmenler aldıkları maaşlar ile geçinemedikleri için ek işler yapmışlar ve birçoğu da mesleklerini bırakmışlardır. Açılan okullar parasızlıktan kapatılmış, var olan okulların çoğunun ihtiyaçları olan tamir ve bakımları yapılmamıştır.⁵¹⁸ Öğretmen ve kitapların

⁵¹⁵ “Milletlerin İmhası”, *Bildiriş*, No:3, (21 Ağustos 1930), s.1.

⁵¹⁶ “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (15 Ocak 1924), s.13-14.

⁵¹⁷ A(yın) Kurbankulu, “Azerbaycan’dan Mektup”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.11, (1 Mart 1925), s.12.

⁵¹⁸ “Azerbaycan Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.13-14.

yetersizliğinin yanında okulların fiziki şartları da yetersizdir. Okulların fiziki şartlarına bakıldığında duvarlar kirli, pencerelerde cam yok, sobalar yakılmamış, içme suyu yok, öğrenciler içme sularını kendileri getiriyor, okul içerisindeki, döşemeler temizlenmemiş ve öğrencilerin bu yerlerde yattıkları görülmektedir.⁵¹⁹

Azerbaycan eğitim işleri hakkında Bakü Şurası'nın maliye şubesi müdürü Andreyef Bakinski Raboçi gazetesinin 16. ve 28. sayılarında Sovyet bütçesinden şöyle bahsetmiştir. Genel giderlerin %30'u eğitime harcanmaktadır. Mevcut bütçe açığının kapatılması için maarif işleri dairesini küçültülmesi ve mevcut okulların kapatılmasını önermiştir. Ancak Bakü'de maarif komiserliği görevinde olan Guliyef (Mustafa), başkent Bakü'de eğitim faaliyetlerinin eksik olduğunu birçok ilçeyi gezdikten sonra bu kaniya vardığını paylaşmıştır.⁵²⁰ Bu sözleri söyleyen Guliyef Bolşevik başka bir açıklamasında; "Azerbaycan Sovyetleşmeden Türk kızları kat'iyen okumuyor ve mektebe gitmiyorlardı. Şimdi bu mesele de halledilmiştir. Türk kızları katiyen artık mekteplerde erkek çocuklarla müsavi olarak ilim tahsil etmektedirler..." demiştir.

Kadınların eğitimi hakkında yer verilen eleştirilere Azerbaycan'da kadın eğitimine Mustafa Guliyev doğmadan çok önceden başladığı Azerbaycan tarihine hâkim herkes tarafından bilinmektedir.⁵²¹ Bu zengin tarihe bakıldığında örneğin Kerem ile Aslı hikâyesi de Gence 'den çıkmıştır. Özellikle Karabağ ve Şirvan, şairlerin yetiştiği gözde şehirler olmuştur. Azerbaycan'ın yetiştirdiği yazarlardan Ziyad Han oğlu Adil Han kitabında kırk ünlü şair saymıştır. Bunlardan Mehseti-i Gencevi, Hurşid Banu önde gelen şairlerdendir.⁵²²

Kadın meselesi ve aile oluşumuyla ilgili resmi Bolşevik gazetelerinde Azerbaycan kadını hakkında ifadeler yer verilmiştir. Azerbaycan kadınları ülkenin tamamında çarşıftan kurtulmuş ve birçok Köy İcra Komitesinde yönetimde yer almıştır. Bunlar görünüşte güzel görünse de işin aslı başkadır. İstiklal döneminde Azerbaycan'ı ziyaret eden Rus âliminden alınan bilgilere göre; Azerbaycan diğer doğu

⁵¹⁹ "Sovyet Hayatından" *Yeni Kafkasya*, 3 Ekim 1925, Yıl: 3, Sayı:1 s.17.

⁵²⁰ Mim, "Bakü Maarif İşleri" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, (1 Temmuz 1924), s.11-12.

⁵²¹ "Azerbaycan Ahvali" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.22, (16 Ağustos 1925), s.10-11.

⁵²² "Azerbaycan Devr-i İstiklale Ait Hatıra ve Vesikalar: Türk Ocağı'nda Tezahürat", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.9-10.

illerine göre edebiyat, tiyatro, opera, musiki, sanayi faaliyetleri, matbuat, siyasi ve askeri, ekonomik yönden iyi durumadır. Çarşafklarını çıkartan Türk hanımlarını ister inkılaptan önce ister istiklal döneminde medeni hayata katılması halk tarafından bir karşı harekete maruz kalmamıştır. Sovyet Hükümeti döneminde kadınların çarşıftan çıkartılması ve Bolşevik okullarına doldurulmasından dolayı halkta şiddetli karşı koymalar başlamıştır. Kadın kulüpleri, köylerde ve şehirlerde Bolşeviklerin fahişeliğe özendirilen eğlence mekânlarına dönüşmüştür.⁵²³ Bolşevik yuvalarına gitmelerini çekemeyenler kızlarını, eşleri katletmeye başlamışlardır. Çünkü Komünizm ‘de aile müessesesi de çok farklıdır. Komünizmde aile olmamalıdır. Ne kadar erkek varsa koca ne kadar kadın varsa eşidir. Kadınlar istediği zaman kocasıyla yaşamaya ve istediği zaman bir başka koca ile ilişki kurup evlenebilmektedir. Bu yüzden çocuklar atalarını tanıyamazlar devlet korumasında devlet terbiyesi ile yetiştirilirler.⁵²⁴

İstanbul’da Rus elçisi Cemalbekof, Lenin’in büyüklüğünü ve önemi ispat etmek için Azerbaycan’da “evvelce hiç yok iken Lenin’in dört darülfünün tesis eylediğini” söylemiştir. Ancak Azerbaycan’da dört değil sadece bir darülfünün bulunmaktadır ve o da Müsavat Fırkası zamanında yapılmıştır. O dönemde Azerbaycan darülfünün öğrencilerinin çoğunluğu Türk iken şimdi durum tam tersidir. 1923 yılına gelindiğinde Bakü Darülfünunu öğrencilerinden 478’i Yahudi, 452’si Rus, 425’i Ermeni ve 386’sı Türk’tür. Azerbaycan öğrencilerinin yüzdesi sadece %23 olmuştur. Bolşevik idaresinin Bakü Darülfünuna ek olarak inşa ettiği bir şey var oda “amale fakültesi” dir. Oradaki istatistiklere bakıldığında Türk öğrencilerini oranı ancak sadece %23’tür.⁵²⁵ 1924-1925 yılları arasında Maveray-yı Kafkasya ve Türkistan Mekteb-i Harbiye’ye; Ermenistan’dan 35, Gürcistan’dan 35, Azerbaycan Bakü dairesindeki Rus çocuklarından 20, Azerbaycan Türklerinden 10 kişi alınmıştır.⁵²⁶ Sadece Moskova’da işçi sınıfına katılmadıkları için 24.000 bin öğrenci fakültelerden atılmıştır.⁵²⁷

Bolşevikler Kafkasya’yı yeniden işgal etmesinin ardından her alanda olduğu

⁵²³ A(yın). K(af), “Kadın Meselesi” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.22, (16 Ağustos 1925), s.11-12.

⁵²⁴ Mehmedzade Mirza, “İslamiyet ve Komünizm”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.23, (31 Ağustos 1924), s.7-8.

⁵²⁵ Azeri, “Azerbaycan Darülfünunları”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (1 Şubat 1924), s.9-10.

⁵²⁶ “Azerbaycan Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, (16 Nisan 1925), s.14.

⁵²⁷ “Azerbaycan’dan Mektup” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.4, (16 Kasım 1924), s.14-15.

Eğitim alanında da asimilasyon ve ayrıştırma faaliyetlere başlamışlardır. Bu politikalarla ilgili *Azerbaycan Yurt Bilgisi*’nde yer verilen “Tahlil ve Tenkitler” adlı yazıda Bolşeviklerin Kafkasya’da eğitim alanında kendilerinden öncesi döneme göre iyi olduğuna yer verilmiştir. “Pravda” gazetesinden alınan bilgilere yer veren makalede; Azerbaycan Cumhuriyetinde Bolşevik inkılâbından önce çok az okur yazar insan olduğu, Bolşevik devriminden sonra ise Azerbaycan’da halk mektep-lerde ilk, orta ve âli mekteplere, bir buçuk milyon talebe devam etmiş ve Azerbaycan hükümetinin toplam nüfusunun iki milyon altıyüzbin insan olduğu düşünüldüğünden öğrenci sayısının çok fazla arttığı iddia edilmiştir.⁵²⁸

Nitekim bu iddialara karşı gazete de yer verilen bilgilerdeki iddialara karşı verilen bilgilerde: Bolşevik devriminden önce Azerbaycan bir ali mektep olduğu ancak devrimden sonra ali mekteplerin 10 yıl içinde 17’ye çıktığı ve 12 bin öğrencisinin olduğu bildirilmiş, bunun yanından bu okullardaki profesörlerin ve öğretmenlerin 250’sinin Türk olduğu bilgisi verilmiştir.⁵²⁹ Yukarıda yer verdiğimiz paragrafta devrimden önce okur yazar çok az olduğu ülkeden 10 yılda bu kadar profesör ve öğretmenin yetiştirilmesi gerçeğe aykırı olduğu için verilen bilgilerin yalan olduğu anlaşılmaktadır. Devrimden sonra eğitim alanındaki gelişmelerle ilgili bilgilere aşağıda yer verilmeye devam edilmiştir.

Kafkasya’da Bolşevizm’le birlikte eğitim paralı hale getirilmiştir. İlkokulda eğitim ücreti olarak, Rus ve Ermeni Bolşevik ailelerin çocuklarından 3 altın ruble, hükümet memurlarından 45 ruble, zengin tüccarların çocuklardan ise 154 ruble alınmıştır. Bu zengin kesimin dışında din adamları, küçük tüccarlar, siyasi ve milliyetperver ailelerden de para alınmıştır. Okullarda tarih derslerini fırkacı komünistler vermişlerdir. Onlar ise daha çok toplum dersleri adı altında komünist hayatını ve tarihini öğretmişlerdir. Bundan dolayı okullar ilim ocağı olmaktan çıkmıştır. Okullarda; din, milli edebiyat, milli tarih yasaklanmış ve 1925 yılında ilkokuldaki kitapların tamamı Latin harfleri ile basılmıştır.⁵³⁰

⁵²⁸ “Tahlil ve Tenkitler” , *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Ocak 1933, Yıl: 2, Sayı: 13, s. 41-48.

⁵²⁹ “Tahlil ve Tenkitler” , *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Ocak 1933, Yıl: 2, Sayı: 13, s. 41-48.

⁵³⁰ “Acaristan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.9, (1 Şubat 1925), s.14-15.

Bolşevikler tarafından istila edilen Acaristan'da da durum aynıdır. Eğitim hakkında açıklama yapan maarif komiseri; "Acaristan'da bulunan milli kitapları hemen toplattık, yeni kitaplarımızda hatta elifbalarında bile inkılap kahramanlarının resimleri vardır" demiştir. Bu açıklamada görüldüğü gibi Acara çocukları "Çarizm" döneminde olduğu gibi bugün Bolşevikler döneminde de Troçki ve Lenin'i öğrenecektir.⁵³¹ Alınan kararları uygulanması ve yaygınlaşması için Acaristan'da yeni Kızıl Milli Meclisi oluşturulmuştur. Bu meclis zaman kaybetmeden Moskova'dan aldığı emirlerle propagandaya başlamıştır. Kızıl Milli Meclis her köyden topladığı gençlere bir iki ay eğitim verdikten sonra onlara gerekli para, elbise ve hatta cephane vermiştir. Bu gençler hafta içi düzenledikleri mitinglerde ahaliye Allah'ın olmadığını, camilerin gereksiz olduğunu ve hocaların onları sürekli aldattıklarını anlatmışlardır. Halktan herhangi birisi biraz dinine, milliyetine sahip çıksa ve nikâh kâğıtlarının Türkçe yazılmış nüshası bulunsa Kemalist olmak ile suçlanıp Çeka'ya teslim edilmiştir.⁵³²

Sovyet komiserlerinin raporlarına bakıldığında eğitimin parlak olduğu bilgisi yer almıştır. Ancak Komünist gazetesinin 1 Ocak sayısında Kuba kazasındaki 165 okulun %40'ı eğitim için yeterli şartlara sahip değildir. Bu okullar ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı hükümet tarafından bütçe ayrılan bir kısmı ise yerli bütçeden kaynak alan okullardır. Kuba'da sadece 30 okulun binası bulunurken 135 okul ise bozuk, penceresi yok, sırası, yazı tahtası gibi en temel gereçler yoktur.⁵³³ Başkent Bakü'de de durum farklı değildir. Yetersiz verilen bütçe ile Bakü'de okullar azalmış, hastaneler kapatılmıştır. Bunların hepsi istilanın doğal sonucu olarak meydana gelmiştir. Bakü ve Azerbaycan istismar edilirken, bütün serveti Rusya tarafından yağma edilmekte iken şüphesiz ki Bakü mektepleri kapanacak, hastaneler azalacak ve bütün bunların neticesinde berbatlık, hastalık, açlık hüküm-ferma olacaktır. İstila kaldırılmadıkça, şüphe yoktur ki Bakü'nün gelişmesi mümkün olmayacaktır.⁵³⁴

⁵³¹ "Acaristan'da Halk Maarifi", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.12-13.

⁵³² "Acaristan'da Rus Bolşevikleri", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.6, (15 Aralık 1923), s.10-11.

⁵³³ "Azerbaycan Ahvali " *Yeni Kafkasya*, 15 Temmuz 1926, Yıl: 3, Sayı:17 s.14-15.

⁵³⁴ M. Mirza Bala, "Bakü'de Tamirat ve Maliyet İşleri " *Yeni Kafkasya*, 15 Eylül 1924, Yıl: 2, Sayı:24 s.384-386.

4.1.1. Alfabe Sorunu

Ekim Devriminin ardından başa geçen Bolşevikler, iktidarlarını pekiştirdikten sonra bağımsız milletlerdeki milli hükümetleri kaldırıp yerlerine Sovyet idaresi kurmuşlardır. Bolşeviklerin ikinci politikaları ise başlangıçta sundukları “farklı din, farklı dil ve farklı milletlere saygılı olma” düşüncelerinin yerine Sovyetleştirme politikası başlatmışlardır. Bu politikaların uygulama alanlarından en önemlileri arasında ise dil ve alfabe konusu gelmektedir. Önemli alanlardan bir tanesi de dini, ahlaki ve milli hayatı ortadan kaldırmak için planlar uygulanmaya başlanmıştır. Bu planların ilk uygulaması Bolşevik İhtilalinden önce yayınlanan kitapların toplatılmasıdır. Daha sonra bu hususta yapılan en önemli uygulama Latin alfabesinin kabulüdür. Azerbaycan’ın güneydeki İslam memleketleri ile kültürel bağlarını koparmak için Latin elifbası kabul ettirmiştir.⁵³⁵

Tarih boyunca çok çeşitli yerlerde devlet kuran Türkler, temas ettikleri bölgelere göre farklı alfabeler kullanmıştır. Türklerin uzun süre kullandıkları alfabeler ise Göktürk, Uygur, Arap ve Latin alfabeleridir.⁵³⁶ Bu alfabeler arasında geçmişte Kafkasya’da genel dil meselesini Arapça karşılıyordu. Bu da ilim ve irfanın şeyhlere ait olduğu sufilik devrinde idi. Dağıstan özeline bakıldığında Bolşevik hâkimiyeti ile Rusça geniş bir hâkimiyet kazanmıştır. Böylece Dağıstan’da Araplaşmak ihtimali kalmadığı için Dağıstan için Rusça mı ya da Türkçe mi? tartışmaları devam etmiştir. Dağıstan resmi dil kabulü hakkında üç kola ayrılmıştır. Bunlar; Rusya egemenliği ve ekonomik nedenlerden dolayı Rusça ’yı tercih edenler, yaklaşık yarım milyon Dağıstan halkının konuştuğu Türkçeyi kabul etmek isteyenler ve üstat, şeyh ve diğer din adamları tarafından istenen Arapça dili olarak üçe ayrılmıştır. Alınan bilgilere göre Dağıstan Komitesi ve Komiserler Şurası tarafından şimdilik Rusça ve Türkçe dili resmi olarak kabul edilmiştir.⁵³⁷

Bakü’de gerçekleştirilecek Türkoloji kongresinin en önemli maddesini alfabe

⁵³⁵ “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924), s.13-14.

⁵³⁶ SSCB döneminde Türk cumhuriyetlerinde kullanılan Slav alfabesi genel alfabeler arasına eklenebilir. Türklerin kullandıkları alfabeler konusunda geniş bilgi için bkz. Muharrem Ergin, *Türklerde Yazı ve Alfabeler*, Türk Dünyası El Kitabı, C.11, Ankara 1992,s.259-290; Ahmet Bican Ercilasun, *Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977..s 20-35.

⁵³⁷ “Dağıstan’da Lisan Meselesi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, (15 Mayıs 1925), s.16.

konusu oluşturmaktadır. Bu konuda üç akım vardır. Birinci akım Latin alfabesini teklif etmiş, ikinci akım Arap alfabesinin devam etmesini ve ıslah edilmesini teklif etmiş, üçüncü akım ise Latin alfabesinin yerine Rus alfabesinin uygulanmasını talep etmiştir.⁵³⁸

Latin Alfabesinin temin edilmesi ile ilgili Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan Cumhuriyeti⁵³⁹ kitabında; “Azerbaycan ile kardeş Türkiye, İran ve diğer Türk dünyası arasındaki tek genel şey yazılarımızın ortak olmasıdır. Yeni Türk alfabesi ile bu birliktelik engellenecektir” demiştir.⁵⁴⁰ Latin alfabesi taraftarları olan Ermeniler, Yahudiler ve Ruslar, özellikle Türkçeyi bilen Mugan’daki Malakan Rusları bütün ciddiyetleri ile Latin alfabesi ile Türk dilini okumaya ve öğrenmeye başlamışlardır. Genellikle Bolşevik fırkasında olan unsurlar Azerbaycan’ı terk etmemek için, var kuvvetleriyle Latin alfabesini öğrenmeye gayret etmişlerdir. Bu suretle yeni bir vaziyet meydana geliyor: Rus, Yahudi ve Ermeni olan görevliler, Türk dilini bilememelerine rağmen, komünist oldukları için görevlerinde kalarak icraatlarında devam edeceklerdir. Türk aydınları ise genellikle komünist olmadıklarından Latin alfabesine de karşı çıkmışlardır.⁵⁴¹ Alfabe konusunda Mirza Bala’nın düşüncelerini “*Odlu Yurt*” dergisinin ilk sayısında “Yeni Türk Alfabesi ve Bolşevik Matbuatı” adlı yazısında şu şekilde açıklamıştır: “Bizce, Azerbaycan’ın tek başına Arap alfabesinden Latin sistemine geçmesi ve bütün Türk dünyasıyla terki alaka etmesi, Azeri Türklerinin milli varlığına büyük bir darbe olacaktı...”⁵⁴²

Alfabe konusunda düşüncesini belirten aydınlardan birisi de Mirza Fethali

⁵³⁸ “Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.8, (16 Şubat 1926), s.14.

⁵³⁹ Resulzade Mehmet Emin Bey’in kitabında konuyu şu şekilde yer vermiştir: “Eğer sırf Türk yazısı ile çıkan matbuata Türkçe matbuat denilirse şimdiki Azerbaycan’da bu var. Yok, matbuat-ı milliyeden maksat yalnız yazının zahiri değil, ruhu, münderecatı dahi murat ise o halde Bolşevik Azerbaycan’da matbuat-ı milliye yoktur. Vaktiyle ak padişah’tan bahseder durur Türkistan Vilayeti’nin Gazeti nam misyoner Ostroumof tarafından neşrolunan Türkçe bir gazete ile kızıl Lenin menakıbından ve Komünist Fırkası nazariyatından başka bir şey bilmeyen Azerbaycan komünist Türk matbuatı ile müşterek bir şeyi varsa o da yazısındaki Arap harfleridir. Fakat Bolşevikler bu farkı da ortadan kaldırıyorlar. Azerbaycan Hükümet-i hazırası Latin harfunun tatbikine ait karar almış ve buna teşebbüs etmiştir. Bu teşebbüs tamamıyla tatbik olunursa o zaman Azerbaycan ile diğer Türk matbuatı arasında ne batınen münasebet kalacak ne de zahiren bir müşabehet” Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları 1990s, 129.

⁵⁴⁰ Azeri, “Şark’ı Nasıl Kurtaracaklar”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, (15 Kasım 1923), s.5-6.

⁵⁴¹ “Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, 16 Ağustos 1924, Yıl: 2, Sayı:22,15-16.

⁵⁴² Mirza Bala, “Yeni Türk alfabesi ve Bolşevik matbuatı”, *Odlu Yurt*, 1 Mart 1929, Yıl: 1, Sayı: 1, s. 8- 9.

Ahundzade'dir. Ahundzade, Arap alfabesinin ıslah edilmesi için ısrar etmesinin nedenlerini Hal Tercümesi eserinde şu şekilde dile getirmiştir; "Eğer Müslüman milletin alfabesinde kelimeler soldan sağa yazılmış olsaydı, hiç şüphesiz İslam milleti Avrupa kavimlerinden ileri olacaktı. Medeniyet tohumu ilk önce Müslüman topraklarında kök salmıştır. Müslüman alfabesinin yazısının güçlüğünden dolayı ilim ve eğitim bu milletlerin arasında yayılmamış ve medeniyet tohumu ziyan olmuştur."⁵⁴³

Bakü'de Sovyetler tarafından 26 Şubat ve 26 Mart 1926 tarihleri arasında gerçekleştirilen Türkoloji kongresine Türkiye'den iki profesör, bir Alman ve bir Macar katılımcının dışında genel hatlarıyla Rus bilim adamları ve memurları yer almıştır. Bundan dolayı Türk muhtariyetlerinden gelen delegelerin olması kongrenin Türk fikir, ilim ve anlayışının tartışılması beklenmemelidir. Bunu destekleyen olay ise kongrenin en önemli konusu olan alfabe meselesini hiç bilinmeyen bir profesör önderliğinde görüşülmesidir. 100 katılımcı arasında Latin alfabesine muhalif olan sadece 7 oy çıkmış ve büyük çoğunluk kabul etmiştir. Sovyet Rusya'nın yanında edebi ve kültürel tarihi yeni olan Osetin, Karaçay, Çeçen gibi iller için kendi dillerini yeni yazmaya başladıkları için Latinceyi kabul etmeleri zor olmamış ve desteklemişlerdir. Kongre'de Arap Alfabesinin ıslah edilmesini savunan Kazan Türkleri (Tataristan üyeleri) çoğunluktadır. Bunun nedeni; Kazan Türkleri arasında okuryazar kişilerin sayısının diğer Türk illerine göre fazla olmasıdır. Bunun yanında Kazan'da eski medreselerin ve Çarizm zamanında basılan basın yayın organları ile oluşan bağın önemli yeri vardır.⁵⁴⁴

Sovyet Hükümeti Azerbaycan'da Latin alfabesini uygulamaya karar vermiş ve uygulanması için 3.000 altın bütçe ayrılmıştır. Ancak buna öğretmenler ve milliyetperverler karşı çıkmışlardır. Bu karşı çıkışlara karşı makale yazan Behram Behramov; "Latin Hurufunun tatbiki ile Latin lisanını tatbiki meselelerini karıştırmamalarıdır. Hâlbuki tatbik olunan Latin lisanı değil, harfleridir. Harfleri değiştirmek ile malum ki lisan değişmez." demiştir. Behramov'un savına karşı *Yeni Kafkasya*'da şu cevap verilmiştir; Latin harflerine geçiş ile İstanbul ile Azerbaycan arasındaki bağların kopacağından dolayı itirazlar edilmiştir. Bolşevik Hükümeti,

⁵⁴³ Ahmet Karaca, "Büyük Türkçü Mirza Fethali Ahundzade", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Y:32, S:244, Ankara 1983, s.28-41.

⁵⁴⁴ "Bakü Türkoloji Kongresi Münasebetiyle" *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.10, (26 Şubat 1926), s.3-4.

Azerbaycan'ın askeri, siyasi, ekonomik istiklalini yok ettiği gibi alfabesi ile kültürel istiklalini yok etmek istemektedir. Buna karşı koyan aydınları ise Çeka bodrumlarına doldurmuşlardır.⁵⁴⁵ *Azeri Türk* dergisinin 11. Sayısında, Azerbaycan'da Latin harfleri uygulamasına ait muhtelif istatistikler vermek suretiyle Rusların Azerbaycan'da Latin harflerini tatbik konusunda büyük bir yol kat ettiği vurgulanmış ve şu ifadelere yer vermiştir: Azerbaycan'da hal-i hazırda 80.000 Latin harfini öğrenmiş vardır. 1928-1929 senelerinde ilk mektepler tamamıyla Latin harfiyle tedrisat icra etmiş olacaktır. Orta mekteplerde bütün fizik-riyazi ilimler Latin harfiyle tedris edilmektedir. Ali mekteplerde Latin harfiyle Türkçe bilmek mecburidir. 1923'ten 1927 senesine kadar yeni alfabe ile 1.741.000 nüsha olmak üzere 344 eser neşredilmiştir.⁵⁴⁶

Her geçen gün artan isyanlara karşı Moskova, isyanları yatıştırmak için mahkûm cumhuriyetleri millileştirmek, milli lisanın uygulanması, idarelerinin millileştirilmesi ve okulların Türkleştirilmesi gibi tedbirler almışlardır. Bunlara karşın onları yok etmek için Latin alfabesinin uygulanması ile Türkçe öğrenen vatandaşlar ilerde okuyacakları kitap bulamayacakları için öğrendiklerini unutmak zorunda kalacaklardır. Bolşevikler böylece var olan kitapları okuma için Azerbaycan halkını Rusça 'ya mahkûm etmişlerdir.⁵⁴⁷ Çar Rusya'sının yasaklama sistemi ile yapamadığını, Bolşevik Rusya'sı izin vermekle tatbik etmek istemektedir. Milli kültür, dil hakkı verilmiştir lakin tek şartla! Bu şartı biz "Rusya Sosyalist Cemahir-i Müttefikası'nın katib-i umumisi Yenukidze'nin lisanından işitiyoruz. O diyor ki: "Muhtar ve müstakil cumhuriyetler kendi hayat-ı milliyeleri ile inkişaf edecekler; yerli lisan, resmi lisan olacak; mekteplerde milli lisan üzere tedris olunacak, müesseselerde yerli lisan kullanılacaktır. Yalnız bütün bu memleketlerde Oktobr inkılabının⁵⁴⁸ lisanı olan Rusça mecburi olarak okutulacaktır." ⁵⁴⁹

Ancak Türkiye'nin Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişi Azerbaycan üzerinde kurulan planları değiştirmiştir. Bu olaya en çok Azerbaycan halkı sevinmiştir. Çünkü Bolşevikler 1928 yılının temmuz ayında okullarda, yazılı kaynaklarda ve devlet

⁵⁴⁵ Azeri, "Azerbaycan Latin Elifbası", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.2, (15 Ekim 1923), s.4-6.

⁵⁴⁶ "Latin Hurufu", *Azeri Türk*, Y:1, S:11, 1 Temmuz 1928, s.12.

⁵⁴⁷ "Cebr ve Tehdit İdaresi", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, (1 Aralık 1923), s.1.

⁵⁴⁸ Bolşevik İnkılabı Oktobr 'da (Ekim) gerçekleşmiştir.

⁵⁴⁹ Azeri, "Azerbaycan Latin Elifbası", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.2, (15 Ekim 1923), s.4-6.

işlerinde Latin alfabesinin kullanılmasını kabul etmişlerdir. Bu durum Azerbaycan'da öldürölmek istenilen millî Türk varlığını, Türk költür ve edebiyatını devam ettirecek, millî ruh ve duygularının Azerbaycan'da ölmemesine, bilakis kuvvetlenmesini sağlayacaktır. Türkiye'de uygulanacak yeni alfabe Türk yazısıdır. Bunu her bir Azerbaycanlı kolayca okuyabilecektir. Aynı zamanda bu yazı Türkiye'de kurulan cumhuriyetten ve yapılan devrimlerden, Azerbaycan halkının haberdar olmasını sağlayacaktır. Bu devrimlerden Türkçölük, milliyetçilik, hürriyet ve demokrasi gibi düşünceleri Azerbaycan'a aktaracaktır.⁵⁵⁰ Latin alfabesine karşı İslamiye elifbası kitabını yazan Musa Carullah Efendi'nin konuyla ilgili şu bilgiler çok anlamlıdır; yazar Marksistlerin "Kapital" kitabını, Lenin'in "Hükümet ve İhtilal" kitabını, komünistlerin "Komünist elifbasını" okumuş ve şu kanaate varmıştır ki; "Bizi kurtaracak yalnız İslam kuvveti ve Türk imanıdır. İslam dünyası bundan sonra yalnız İslam dünyasına itimat eder. Türkiye, İslam memleketlerinin her birine numune olup rehber olur, imam olur".⁵⁵¹⁴

4.1.2. Bolşeviklerin Eğitim Politikaları ve Sonuçları

1905 Rusya Devrimi'nden sonra meydana gelen özgürlük ortamı ile Azerbaycan'da edebiyat ve költürel alanda kuruluşlar açılmıştır. Bu olumlu gelişmeler 1917 Ekim Devrimi ile Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer illerinde devam etmiş. Millî hükümet devrinde bu yerlerdeki ilk ve ortaokullar Türkleştirilmiş ve bu mektepler edebî, İlmî, tarihî vb. eğitim kitapları temin edilmiştir. 1921- 1922 yıllarda bu mektepler meyve verecek, Azerbaycan bütün ilimleri Türkçe okumaya sahip olacakken 27 Nisan 1920 yılında Bolşevik istilası yaşanmıştır.⁵⁵²

Bolşevik ihtilalinden önce kurulan Azerbaycan Arkeoloji cemiyeti ile Azerbaycan'ın költürel değeri olan Bakü'deki Han Sarayı, Kız Kalesi ve Şah mescidi gibi ve birçok eser restore edilmeye ve korunmaya alınmıştır. 27 Nisan 1920 Bolşevizm işgali ile yapılan tahriplerin yanında ilk işlerden biri ise Azerbaycan

⁵⁵⁰ Mirza Bala, "Yeni Türk alfabesi ve Bolşevik matbuatı", *Odlu Yurt*, 1 Mart 1929, Yıl: 1, Sayı: 1, s. 8- 9.

⁵⁵¹ Azeri, "Musa Carullah Efendinin Tevkifi", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.6, (15 Aralık 1923), s.8-9.

⁵⁵² Mirza Mehmedzade, "Azerbaycan'da Sovyet Maarif Siyaseti" *Yeni Kafkasya*, 19 Ekim 1924, Yıl: 2, Sayı:2, s.22-24.

Arkeoloji Cemiyetinin kapatılması olmuştur. Onun yerine 3 yıl sonra kurulan Azerbaycan Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti ise Azerbaycan'da Tat, Yahudi, Talış vb. gibi küçük milletlerin dilini ve kültürünü araştırarak Azerbaycan'da var olan siyasi ve dil birliğini bozmak için çalışmalar yürütmüştür.⁵⁵³ Bolşeviklerin Azerbaycan'ı Ruslaştırma faaliyetleri, komünizm ve Bolşevizm öğretilerinin ilkokullarda öğretilmesi ile başlamışlardır. Yer verilen temel konular; "Millet yoktur... vatan yoktur... din ve aile yoktur." Öğretilen bu bilgilere ailelerin karşı çıkması durumunda hapis cezaları verilmiştir.⁵⁵⁴

1922 yılında Bakü'de Maarif Hadimleri Kurultayında Rus profesörlerinin Türk mekteplerine ve Türk muallim kuvvesi hazırlamaya ait teklifleri sunulmuştur: Azerbaycan Türk mekteplerinde eğitim Türkçe devam ettiğinden Türk mekteplerinin istikbali pek fenadır. Çünkü bir taraftan tedrisat ilerledikçe muallim kadrosu yetişemiyor ve kitap yoktur. Diğer taraftan âli mektepler Rusça olduğundan ve yine Rusça olacağından Türkler maariften mahrum olacaklar. Bundan dolayı ilkokullarda ve ortaokullarda derslerin Rusça öğretilmesi ve Türkçe yalnız bir dil olarak okunması, Bakü'de Rus pedagoji kuvvelerinin yardımıyla Rusça darülfünunlar açılması ve Rus dilinde ilmî-fennî pedagoji dergilerinin yayınlanması talep edilmiştir. Kurultayda yer verilen tekliflere komünist olmalarına karşı itiraz eden Türk öğretmenleri kurultaydan tasfiye edilmiş yerlerine ise Yahudi ve Rusların üyeleri getirilmiştir. Azerbaycan'a Rusları davet eden Kâzımoğlu, Nerimanovlar, Abdülbakiler hatta binlerle Türk milliyetçisini katleden Eyyub Hanbudakovlar bile komünist fırkadan ve memleketten kovuldular... Sonra ise Latin hurufatı kabul ve tatbik edilmeye başladı. Bu sonuncu tedbir Azerbaycan'ı kat'i surette Türkiye'den ayırıp ve bu iki kardeş milleti ayırma derecesine getirmiştir.⁵⁵⁵

1922 yılında Bakü'de Maarif Kurultayı devam ederken, Azerbaycan'ı Türkiye'deki milli bir ruhtan uzaklaştırmak için milli kütüphane polis tarafından

⁵⁵³ Mirza Bala, "Bolşevik Azerbaycan'da Milliyet Hissiyeti" *Yeni Kafkasya*, 6 Şubat 1926, Yıl: 3, Sayı:7 s.3-4.

⁵⁵⁴ "Azerbaycan Ahvalı" *Yeni Kafkasya*, 17 Kasım 1925, Yıl: 3, Sayı:4 s.14.-15.

⁵⁵⁵ Mirza Mehmedzade, "Azerbaycan'da Sovyet Maarif Siyaseti" *Yeni Kafkasya*, 19 Ekim 1924, Yıl: 2, Sayı:2, s.22-24.

basılmıştır. Polisler Mehmet Emin, Ziya Gökalp⁵⁵⁶, Tevfik Fikret, Abdülhak Hamit vb. yazarların kitaplarını toplamışlardır. Hâlbuki aynı dönemde Rus ve Ermeni kütüphanelere dokunulmamıştır.⁵⁵⁷

Türkoloji kongresinde 'de Türkçe'nin resmi dil olmasını talep eden milliyetçi aydınlar ve hatta Azerbaycanlı komünist fırkası üyeleri bile partiden çıkarılmış ve tutuklanmalar yapılmıştır. Azerbaycan'da ortaokulu bitiren öğrencilerin isteği yüksekokulların bir an önce Türkçeleştirilmesidir. Ancak mekteplerin Türkçeleştirilmesinin yerine "Azerbaycan'ın Avrupalılaştırmak için Rusça'ya aşına olmak zaruretinde olduğu" gerekçesi savunularak, birçok kurum ve özellikle iktisadi işletmeler Rusça ile idare olunması kararı verilmiştir. Bunun için köy okullarında ve ortaokullara kadar Rusça ile Türkçe birlikte okutulmaktadır. Öyle ki ortaokuldan çıkan bir öğrenci yüksekokula başladığında Rusça derslerini anlamalı; "Komünizm irfanının deryası içinde el kol atarak yüzmelidir."⁵⁵⁸ Azerbaycan Sovyet Hükümetinin Cumhurbaşkanı Ağamahoğlu Semed Ağa mektepleri Ruslaştırmak istemeyenlere: "Siz Rus dilini reddetmekle Avrupa medeniyetinden istifade etmek istemiyorsunuz." Suçlamasını yapmış ancak karşı çıkanlar ise ona: "Ruslar kendileri medeniyeti Avrupa'dan alıyor. Ona göre bütün fenler orta mekteplerde ana dilinde» okuttuktan sonra Almanca veya Fransızca dahi okuyup Avrupa darülfünunlarından istifade ediyorlar. Bize ne oldu Avrupa'ya değil, Rusya'ya müracaat edelim..." demişlerdir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁶ Ziya Gökalp: Türkiye'de Sosyolojinin ilk uygulayıcısı ve Türkoloji'nin fikir babasıdır. 48 yaşında vefat eden Ziya Bey yeni Türkiye'nin bağımsız Türkiye'nin ülkücüsü idi. Ziya Bey merhumu ilk kez *Türk Yurdu* idaresinde gören Mehmet Emin Resulzade onu; sakın, kısa boylu, şişman olarak betimlemiştir. *Türk Yurdu* 'da yayımlanan "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" makaleleri, Ziya Nazariyesi ve I. Dünya Savaşı sırasında *Açık Söz* gazetesinde yer verdiği Türkçülüğü destekleyen yazıları, bütün Türk dünyasını etkilemiştir. Daha Ziya Bey'in "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp memleketindenim" şeklindeki düşüncesi Müsavat Fırkasının programında yer almıştır. Bundan dolayı Azerbaycan Türklüğünün bağımsızlığını simgeleyecek bayrağın renkleri olan mavi, yeşil ve kırmızı renkleri, "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak fikirlerinden gelmiştir. Bundan anlaşıldığı gibi Ziya Gökalp sadece Türkiye'de değil Azerbaycan siyaseti üzerinde kesin etkileri olmuştur. Gökalp, Komüniz Elifbası'na karşı Türkçülüğün Esasları kitabı ile Sovyetlerdeki Türk gençliğine çok güzel panzehir hediye etmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin savaşa girmesi ancak Türkleri kurtamak için olduğunu,

"Rusya dağılıp viran olacak,
Türkiye büyüyüp Turan olacak"

Beyiti ile anlatan üstad, Rusya çarlığının yıkıldığını gördüyse de "Turan'ı yine esarete bırakıp gitmiştir. Mehmed Emin Resulzade, "Ziya Gökalp", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.3, (1 Kasım 1924), s.1-2.

⁵⁵⁷ Mirza Mehmedzade, "Azerbaycan'da Sovyet Maarif Siyaseti", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.2, (19 Ekim 1924), s.4-5.

⁵⁵⁸ "Rusça okumalıymış" *Yeni Kafkasya*, 16 Şubat 1926, Yıl: 3, Sayı:8 s.1-2.

⁵⁵⁹ Mehmedzade Mirza, "Azerbaycan'da Sovyet Maarif Siyaseti" *Yeni Kafkasya*, 19 Ekim 1924, Yıl: 2,

Cemalbekof, Lenin'in büyüklüğünü ispat etmek için Azerbaycan'da "evvelce hiç yok iken Lenin'in dört darülfünun tesis eylediğini" inanmayanları Azerbaycan'a gelmelerini istemiştir. Ancak gerçek çok farklıdır, Azerbaycan'da dört değil, yalnız bir darülfünun vardır. Bu dârülfünunu da Lenin değil Müsavat Hükümeti tesis eylemiştir. Müsavat zamanında darülfünun öğrencilerinin genelini Türk öğrenciler iken Bolşevik İdaresindeki darülfünununda tam tersi olmuştur": 1923'üncü senesine mahsus resmî istatistiğe göre Bakü Darülfünun'u talebesinden 478'i Yahudi, 452'si Rus, 425'i Ermeni olup 386'sı Türk'tür. Başka açıdan bakıldığında Azerbaycan halkının kaynakları ile kurulan okullarda yabancılar daha fazla faydalanmaktadır.⁵⁶⁰

Fabrika okullarında da Türkler azınlıkta kalmıştır. Azerbaycan'da mevcut olan 16 fabrika okulunda Türklerin pek az olduğu, bunun yanında Azerbaycan Neft İdaresine bağlı bulunan 13 okulun 944 mevcudunun 229'u Türk'tür. Diğer fabrika okullarını toplam öğrenci sayısı 1.268'dir ki bunlardan ancak 334'ü Türk'tür.⁵⁶¹

Okul, ilim ve irfan ocağıdır; kışla, vatan ve milletin hürriyet ve istiklalini koruyan kahraman mücahitler yatağıdır; tiyatro sanat, güzellik ve terbiye mabedidir. Fakat Bolşeviklerde böyle olmamıştır.. Onlarca her yer "komünizm tebligatının yurdu olmalıdır", Mekteplerde küçük yavrucaklar hep bu ruhta, bilimden, sanattan, fen ve malumattan daha ziyade komünizm akidesinde yetiştiriyorlar, kışlalarda her yıl çağırılıp yine oluruna bırakılan askerler "silah ve talim" yüzü görmezler, Komünizm kulübü, komünizm tiyatrosu, komünizm sineması, komünizm muhasebeleri, din ile mübareze, yeni hayat ve yeni aile terbiyeleri bırakılıyor, yeni safdil tecrübesiz köylü gençler toplanıyor, hep bu suretle komünizm bütün tahribat, ahlaksızlığı ile milletin içerilerine neşredilmek isteniliyordu.⁵⁶²

1925-1926 Eğitim-öğretim yılında Bakü merkezindeki okullara 5.000, kazalarındaki köy okullarına 6.200 öğrenci kabul edilmiştir. 482 öğrenci eğitime dâhil edilememiştir Bakü şurasında "Yeni mektep binalarına ihtiyaç hissedildiğini kayıtlı beraber, mevcut binaların tamire muhtaç oldukları belirtilmiştir." Maarif idareleri bu

Sayı:2, s.22-24.

⁵⁶⁰ Azeri, "Azerbaycan Darülfünunları" *Yeni Kafkasya*, 1 Şubat 1924, Yıl: 1, Sayı:9, s. 137-138.

⁵⁶¹ "Azerbaycan Ahvalı" *Yeni Kafkasya*, 15 Mart 1924, Yıl: 1, Sayı:11, s. 14.

⁵⁶² "Mektep, Kışla ve Tiyatro" *Yeni Kafkasya*, 15 Mayıs 1924, Yıl: 2, Sayı:16 s.254.

durumdan dolayı 190 bin ruble istemişken 80 bin ruble verilmiştir.⁵⁶³

Bakü’de ilk dereceli okullarda çalışan öğretmenlerinin maaşlarının 4 kez artırılmasına rağmen I. Dünya Savaşı’ndan önce 79 ruble alırken şimdi 39 ruble maaş almaktadırlar. Bu gösteriyor ki öğretmenler I. Dünya Savaşı öncesine göre %30 daha az maaş almaktadırlar. İkinci dereceli okullarda çalışanlar ise I. Dünya Savaşı’ndan önce 125 ruble maaş alırken şimdi 50 ruble verilmektedir.⁵⁶⁴ Bolşeviklerin eğitime çok önem verdiklerine dair Sovyet propagandasına karşı, Bakü’de çıkartılan 278 numaralı ve 9 Kânunuevvel 1923 tarihli *Komünist* gazetesinden alınan haberlerde; Kürdemir nahiyesi öğretmenlerin hâli, geçen seneye nispetle çok fenadır. Hükümetin verdiği maaş öğretmenlerin ihtiyaçlarını karşılamamıştır. Şuşa kazasındaki öğretmenlerin durumu farklı değildir. Bundan dolayı öğretmenlerin geneli, mesleklerini terk edip başka işler aramaya başlamışlardır. Öğretmenlerin bu kötü durumunun yanında okulların durumuna bakıldığında Azerbaycan’ın Ağdam, Salyan, Lenkeran, Gence vb. diğer şehirlerinde okulların sayısı yetersiz gelmekte bunun yanında binalar bakımsız kötü haldedir.⁵⁶⁵

Eğitimin Azerbaycan’da özellikle Bakü’de ne hâlde olduğunu Bakü maarif komiseri Guliyef ile Andreyef namında bir Rus arasında *Bakinski Raboçi* gazetesinde olan tartışmada, Bakü Şurası’nın maliye şubesi müdürü Andreyef *Bakinski Raboçi* gazetesinde Bakü’nün bütçesi için istenen tutarın 9,5 milyon ruble olmasına karşı gelen para 2.5 milyon eksik olarak 7.5 milyon rubledir. Aradaki farkın kapatılması için sunduğu çözüm; Genel harcamanın %30’unun eğitime olduğunu, bundan dolayı eğitim işleri bakanlığını küçültüp okulların kapatılmasını teklif etmiştir. Buna karşılık Guliyef Efendi Azerbaycan’da eğitim ve okulların sayısının son derece eksik olduğunu bildirmiştir. Aynı zamanda Gence kazasında Ermeni millî mekteplerinin hâli umumiyetle Bakü Türk mekteplerinden çok iyi olduğunu söylemiştir.⁵⁶⁶

Azerbaycan’da milliyetperverler daha çok orta sınıf olarak kabul edilen aydın gençlerden oluşmaktadır. Türk gazetesi, tiyatrosu, şiiri, müziği Türkçe ve Rusça bilen

⁵⁶³ “Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, 6 Şubat 1926, Yıl: 3, Sayı:7 s.14.-15.

⁵⁶⁴ M.B., “Azerbaycan Muallimlerinin Maddi Vaziyetleri” *Yeni Kafkasya*, 17 Kasım 1925, Yıl: 3, Sayı:4, s. 9-10.

⁵⁶⁵ “Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, 15 Mart 1924, Yıl: 1, Sayı:11, s. 189-190.

⁵⁶⁶ MİM,” Bakü’de Maarif İşleri” *Yeni Kafkasya*, 1 Temmuz 1924, Yıl: 1, Sayı:19, s.307.

bu aydınlar sayesinde gelişmiştir. Bolşevikler milliyetçilik suçlamasıyla bu aydın gençliği yok etmek istemişlerdir.⁵⁶⁷ Bunun için sadece Bakü’de bilim, sanat ve edebiyat ile uğraşan 400 genç aydın tutuklanmıştır. Bu suçlamalardan dolayı 20-24 yaşlarındaki üniversite öğrencilerinden binlercesi Sibirya’ya sürgün edilmişlerdir.⁵⁶⁸ Bu yapılanlar ile Bolşevizm başından sonuna Türkçülüğün en büyük düşmanı olduğunu göstermiştir. Moskova’da Kızıl *Şark*, Bakü’de *Komünist* ve Tiflis’te *Yeni Fikir* adında çıkartılan yayınlar Türkçülük ve Turancılık fikir akımlarına karşı çıkarılmıştır. Bunun yanında Rusya Azerbaycan’da Latin alfabesini uygularken, Dağıstan’da Rusça’yı yaymaya, Kırım’da Arap alfabesinden oluşan yazı, Kazan’da ise yeni bir yazı uygulamaya alınmıştır. Böylece Bolşevik ihtilalinden önce tek bir yazı ve alfabeyle sahip olan Türkleri, yazı ve alfabelerle farklılaştırmışlardır.⁵⁶⁹

Azerbaycan’da yaşanan Bolşevik istilasına karşı çıkan aydınların içinde önemli bir yeri olan Köçerli Firidun Bey Çarizm döneminde Kafkasya’da tek olan Gori Darülmualliminde Türkçe öğretmeni olarak görev yapmıştır. Azerbaycan istiklali ile Azerbaycan’ın Kazah kazasında açılan Türk Darülmuallimin’in müdürlüğünü yapmıştır. Azerbaycan edebiyatıyla ilgilenmiş ve Halk Edebiyatı ve Mirza Fethali Ahunzade’nin⁵⁷⁰ hayatını kaleme almıştır. Bunların yanında Azerbaycan edebiyatı hakkında Rusça risalesi vardır. Bolşevikleri istilası sırasında Kazah Darülmuallimin de görevdeyken tutuklanarak Gence ’ye götürülmüş ve daha sonra alnında kızıl yazılarla idam edilmiştir. Siyasetle aktif olarak işi olamayan Firidun Bey’in mezarının yeri bile bulunamamıştır.⁵⁷¹ Azerbaycan’da Bolşevikler tarafından öldürülen ve milli eğitimin öncülerinden görülen diğer bir öğretmen ise Muallim Kabulzade İslam Bey

⁵⁶⁷ “Azerbaycan’da Takibat”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.6-7.

⁵⁶⁸ “Azerbaycan’da Vaziyet” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.21, (1 Ağustos 1924), s.10.

⁵⁶⁹ Mirza Bala, “Bolşevizm ve Türkçülük” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.2, (1 Ekim 1925), s.2-3.

⁵⁷⁰ Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878): Azerbaycan dramasının banisi, mütefekkir, edip, yazar, dilci ve maarifçi olan Mirza Fethali Ahundzade, 1812 yılında Azerbaycan’ın Şeki şehrinde dünyaya geldi. Babası Tebriz civarından Muhammet Taki’dir. Güney Azerbaycan’da medrese tahsiline başlamış, 1884 yılında doğu illeri mütercimi olarak devlet hizmetine alınmıştır. Modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu sayılmaktadır. Bu edebiyatın halk dili üzerinde yükselmesini sağlayan Mirza Fethali aynı zamanda İslam dünyasındaki ilk tiyatro yazardır. Azerbaycan’da demokratik düşüncelerin ve modern edebiyat anlayışının yerleşmesinde de önemli katkıları olan yazarın ‘Molla İbrahim Halil Kimyager’, ‘Mösyö Jordan’, ‘Lenkeran Veziri’, ‘Kuldurbasan’, ‘Hacı Kara’, ‘Müdafaa Vekilleri’, ‘Aldanmış Kevakip’, ‘Hikayeti Yusuf Şah’, ‘Kemal-üd Döyle Mektupları’ adlı eserleri bulunmaktadır. Hüseyin, Baykara, Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri 19. Yüzyıl, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s.148-153.

⁵⁷¹ Gültekin, “İstiklal Şehitler: Muallim Köçerli Firidun Bey”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Kasım 1923), s.10-11.

idi. İslam Bey Rus okullarında öğretilerden farklı bir eğitim almıştır. Gori Darülmualimin 'den mezun olan İslam Bey öğretmenliğin yanında Türk çocuklarına özel hikâyeler yazmıştır. Bunların yanında 1918 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile Zakatala maarif müfettişi görevini ifa etmiştir. Müsavat Fırkasında aktif rol oynayan İslam Bey, Bolşevikler tarafından öldürülmüştür.⁵⁷²

4.1.3. Kültür Politikaları (Din, Tiyatro-Sanat-Sağlık Vb.)

Bolşevik devrimi ile ilk başlarda Azerbaycan'da basın hürriyeti kazanılmıştır. Azerbaycan milli hükümet döneminde milletin düşüncesine saygılı olunmuştur. Bu dönemde siyasi, toplumsal ve ekonomik alanda kitaplar, dergiler, gazeteler yayımlanmıştır. 27 Nisan 1920, Azerbaycan işgaline kadar Azerbaycan'da Müsavat Fırkasına ait Rusça ve Türkçe yayımlanan *İstiklal*, Ahrar Fırkasının *Naşir-i Efkarı El*, Menşevik Fırkasının *Doğru Yol*, Terakkiperver Fırkasının Basiret gazetesi, tarafsız milliyetçilerin *Kurtuluş* edebi dergisi, okullu öğrencilere özel *Mektep* dergisi, gençlere mahsus *Medeniyet mecmua-i edebiyesi*, Bolşeviklere ait *Al Bayrak*, *Fukara Sadası* ve hatta birkaç Rusça gazete dahi yayımlanmıştır. Sadece komünistlere ait Rusça *Bakinski Raboçi*, *Trud* ve Türklere ait *Komünist* gazeteleri yayımlanmaya başlanmıştır. Daha sonra çıkartılan edebi, toplumsal vb. dergi ve gazeteler Bolşevizm'den uzaklaştığı için kapatılmıştır.⁵⁷³

Azerbaycan'da okullar ilim ve kültür yuvası, tiyatro ve sanat, güzellik ve terbiye yuvası olması gerekir ancak Bolşeviklerde böyle değildir. Bolşevik egemenliği ile okullardaki öğrenciler bilimin, sanatın ve kültürün yerine komünizm talimatları alıp ona göre yetiştirilmeye başlanmıştır. Tiyatro'da ise sadece komünizm eserlerinin oynanmasına izin verilmektedir. Bunun sonucu olarak komünist yetişen ailelerde kimse babayı dinlemiyor ve saygı duymuyordu. Böylece toplumdaki önceden var olan gelenekler yıkılmaya başlamıştır.⁵⁷⁴ “Kızıl Işıklar”...vb. yazılan tiyatroların başında duran müdür, rejisör, ressam, musikar ve aktörlerin çoğu Ruslardan oluşmaktadır.⁵⁷⁵

⁵⁷² Azerbaycanlı Gültekin, “İstiklal Şehitler 2: Muallim Kabulzade İslam Bey”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, (1 Kasım 1923), s.10-11.

⁵⁷³ Mirza Mehemmedzade, “Azerbaycan Matbuat'ında Hürriyet-i Matbuat”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.22, (15 Ağustos 1924), s.10-11.

⁵⁷⁴ “Azerbaycan Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.16, (15 Mayıs 1925), s.16.

⁵⁷⁵ “Mektep, Kışla ve Tiyatro” *Yeni Kafkasya*, 15 Mayıs 1924, Yıl: 2, Sayı:16 s.254.

Bolşevik istilas ı ile Azerbaycan'da her alanda olduğu gibi m ¼zik ve sanat alanında h ¼z ¼n ve keder konuları hâkim olmuştur. Musiki de çıkan ¼rünlerde mazlum bir milletin ruhu duyulmaktadır. Sovyet gazetesi; “Azerbaycan artık mahk ¼m değil, h ¼r ve azattır. Bu h ¼rriyet ve istiklal devrinde ağlamak, inlemek olamaz” kendilerine g ¼re iltifat s ¼zleri ile anlatm ¼şlardır.⁵⁷⁶

1925 yılının Ocak ayında, b ¼t ¼n T ¼rk devletlerinin ve Sovyetlere bağlı “Cumhuriyet” ve “Muhtariyetlerden” katılacak ¼yelerle Bak ¼’de ilk T ¼rkoloji kongresi ger ¼ekleştirilmişt ir. Bolşevik basınında kongrede ¼öz ¼lmesi istenen en ¼nemli konu vardır. Bunlar: Alfabe konusu, ıslahatlar meselesi ve genel dil ve de Yazı konusudur. Bu konularda T ¼rk milliyetperveri ise tek bir k ¼lt ¼r ve medeniyet şeklinde olan muhtelif T ¼rk kesimlerini ayır ¼şt ¼rmayan aksine birleşmesine yardımcı olacak y ¼ntemlerinin kullanılması y ¼n ¼nde talepte bulunmuşt ¼lardır. Milliyetperverin karşı sında yer alan Rus, Ermeni ve Yahudi kom ¼n ¼stleri ilkokuldan başlayarak Latin alfabesinin uygulanmasını istemektedir. Bunların d ¼řında T ¼rk Kom ¼n ¼stlerinde alfabe konusunda d ¼ř ¼nceleri aynı y ¼ndedir. *Dağıstan Fukarası* adı ile yayımlanan Kom ¼n ¼st gazetesinde bu konu yla ilgili g ¼r ¼ř bildirilmişt ir; “T ¼rk milleti, miktarca ¼ok b ¼y ¼k bir millettir. T ¼rk dili ise s ¼ylendiđi saha itibari ile en ¼ok m ¼nteřir ve alt ¼ncı derecede bir dildir. Fakat T ¼rk milleti ¼ok dağınık ve hatta d ¼nyanın en dağınık milletlerinden biri olan Yahudilerden sonra birinci mevkii tutmaktadır. Tabiidir ki, bulundukları muhitin tesiri ve beraberce yaşadıkları milletler ile olan iktisadi muişçileri neticesinde aslen bir olan T ¼rk dili bir ¼ok şivelere ayrılmışt ¼r. Bu ayrılık gitgide derinleşerek ve tesir ederek kitleyi birbirinden g ¼nden g ¼ne uzaklaştırmışt ¼r. Genel dil ve imla sorununa gelindiğinde Bolşevikler Latin alfabesini talep etmişlerdir.⁵⁷⁷

20. y ¼zyıl ortalarında Hacı Zeynelabidin ¼nderliđinde bir kız okulu a ¼ılmıř ve bu maarif yurdu i ¼in bir bina dahi diktirmişt i. Kadınların ¼adradan⁵⁷⁸ ¼ıkılmalarını isteyen Bolşevizm d ¼ř ¼ncesine g ¼re kadın eğitimini de lazım g ¼rm ¼yorlardı. Fakat

⁵⁷⁶ Mirza Bala Mehemmedzade, “*Azeri T ¼rk Edebiyatının D ¼n’ ¼ ve Bug ¼n’ ¼*” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.21, (1 Ağustos 1925), s.5-6.

⁵⁷⁷ “T ¼rkoloji kongresi”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.6, (15 Aralık 1925), s.1-2.

⁵⁷⁸ ¼adra, ¼arřaf demektir.

hayat kendi yoluyla ilerliyor; kız mektepleri artıyor, münevver hanımların miktarı artıyor ve yavaş yavaş açık ve çadrasız kadınlar da meydana çıkmaya başlıyordu. Harb-i Umumî zamanında Azerbaycan kadınları kültürel sahasındaki toplumsal faaliyetlerde yer almıştır. Kars, Ardahan, Erzurum, Trabzon ve sair taraflarda katliama maruz kalan Türk kaçkınlarına “kardaş kömeği” gösteren Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesiyle birlikte çalışmışlar, elbise dikmişler, yetim yurtlarını idare etmişlerdir. 1917 yılında gerçekleşen büyük Rusya devriminden sonra aydın Türk kadınlarına daha fazla ihtiyaç duyulmuştur. Okumuş aydın Azerî hanımları olmasa idi, Azerî Türkleri büyük bir inkılap içerisinde mevcudiyetlerini göstermek için lazım olan millî teşkilatlara sahip olamayacaklardı. Bundan dolayı milli hükümet döneminde kadınların eğitim, hürriyet ve özgürlüklerine daha fazla önem verilmiştir. Milli hükümet kadınlara zorla açık gezdirmenin akılsızlık olduğu gibi kadınları kanun zoruyla açık gezmeyi yasaklamanın da yanlış olduğu savunmuş ve başörtüsü konusunda özgür bırakmıştır. Kadınlar istedikleri şekilde istedikleri tiyatro, okul vb. alanlarda yer alabiliyorlardı.⁵⁷⁹

Bolşevik istilasından sonra Azerbaycan hanımları da hapis ve idam cezalarına mahkûm edilmiştir. Azerbaycan Türk öğretmenlerinden Vesile Hanım Hazar Denizi’nde boğdurulmuştur. Bolşevikler sadece para, petrol ve değerli eşyaları almamışlardır bunların yanında milli hareketin rehberlerinin eşleri ve kızlarından komünist komiserlere vermişlerdir. Komünist olanların kadınlarını zorla açık gezdirmeye mecbur etmişlerdir.⁵⁸⁰ Bolşevizm istilası ile tatbik edilen Komünizme göre aile olmamalıdır. Bunun için bütün kadın ve erkekler birbirlerinin eşleri kabul edilip, tek eşli evliliğe karşı çıkmıştır. Kadın istediği zaman kocasıyla yaşama ve istediği zaman bir başka koca ile ilişki kurup evlenebilmelidir. Böyle bir aile ortamında çocuklar atalarını tanıyamayacakları için devlet korumasında Sovyet politikaları ile yetiştirilmesi planlanmıştır.⁵⁸¹

Azerbaycan İcra Komitesi reisi Ağamahoglu Semed Ağa ise kendi himayesi

⁵⁷⁹ M. Mirza, “Azerbaycan’da Türk Kadınlığının Geçmişi ve Şimdiki Hali” *Yeni Kafkasya*, 4 Ekim 1924, Yıl: 2, Sayı:1, s.13-15.

⁵⁸⁰ M. Mirza, “Azerbaycan’da Türk Kadınlığının Geçmişi ve Şimdiki Hali” *Yeni Kafkasya*, 4 Ekim 1924, Yıl: 2, Sayı:1, s.13-15.

⁵⁸¹ Mirza Mehmedzade, “İslamiyet ve Komünizm”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.23, (31 Ağustos 1924), s.7-8.

altındaki Azerbaycan Türk hanımlarını “beden ve cismini terbiyelendiren” bale ve dans okullarıyla doldurmaya başlamıştır. Bu okullarda Türk kızlarına dans, balet, el, ayak, baş, kaş, göz, göğüs ve sair azayı oynatmaya öğretiyor ve tam çıplak diyebilecek bir hâlde icra edilen bu “talimler” büyük komiserlerin hususî ziyafetlerinde icra ediliyordu. 1922 yılında eğitim görenler binden fazla olmuştur. Sovyet okullarında din, milli tarih ve milli edebiyatın yasak olduğu Azerbaycan’da yetiştirilen bir kadın zümresi ve bu neslin ne gibi bir evlat yetiştireceklerini iyi bildikleri için Bolşevikler okullarda ciddi siyasi politikalar icra etmişlerdir.⁵⁸²

Bolşevikler aile ile ilgili uyguladıkları politikaların yanında din ile mücadele etmeye ciddi anlamda önem vermişlerdir. Hiç tartışmasız ki İslamiyet ile komünizm birbirine düşmandır. Bir tarafta Allah’ın birliği, varlığı, adil ve ebediyeti üzerine kurulmuş İslamiyet diğer tarafta kurallarda Allah’ı, kuranı, peygamberleri vb. her şeyi inkâr eden komünizm yer almaktadır. Dini halkların afyonu olarak gören komünizm sadece İslam dini ile değil bütün dinler ile barışması mümkün değildir. Azerbaycan’da Komünizm kurucularında Neriman Nerimanof bu konu ile ilgili şunları söylemiştir: “Bir zaman beşeriyet Kuran, İncil, Tevrat gibi kitaplarla geçim yönetiyordu. Şimdi Karl Marks’ın Kuran’ıyla yaşamalıdır”. 1920 yılında Azerbaycan’ın Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesi ile ülkede namaz, dini eğitimler, kuran yasaklanmıştır. Azerbaycan Milli Cumhuriyetin yıkılmasında rol oynamış ve 1923 yılına kadar sorumlu komiserlik yapmış Ağa Hüseyin Kazımof gibi çoğu komünist namaz kıldıkları ve oruç tuttıkları için mesleklerinden ve komünist yönetimden atılmışlardır. Çocuk yetiştirme yurdunda kalan 3-6 yaşlarındaki aç çocukların karşısına kutuların üzerinde Allah, Muhammed..., Lenin, Troçki, vb. isimler yazılmış ve kutulardaki isimlere yalvarmalarını istenmiştir. Dini isimlerin olduğu kutular boş Rus isimler dolu olduğu için çocuklara Rus isimler yardım etmiş oluyordu. Çocukları küçük yaştan dinsiz yetiştirilmeye başlanmıştır.⁵⁸³ Dini yaşam ve Komünist düzen ile ilgili Bolşevik komiserlerinden Efendiyef köy komünistlerine; “yoldaşlardan bir kısmının evlenirken nikâh kıydıkları ve ölüleri defnederken molla getirip tekfin ve telkin vererek dini merasimle gömdükleri” söylenmiştir. Bu tür işlerin bir komüniste yakışmadığı ve bu

⁵⁸² M. Mirza, “Azerbaycan’da Türk Kadınlığının Geçmişi ve Şimdiki Hali” *Yeni Kafkasya*, 4 Ekim 1924, Yıl: 2, Sayı:1, s.13-15.

⁵⁸³ Mirza Mehmedzade, “İslamiyet ve Komünizm”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.23, (31 Ağustos 1924), s.7-8.

tür davranışlara izin verilmemesini emretmiştir.⁵⁸⁴

Kafkasya'da Rusya işgali yalnız siyasi ve ekonomik açıdan olmamıştır dini yönden de gerçekleşmiştir. İşgal hükümeti Gürcistan'da 1500 kilise kapatmış, Gürcistan kilisesinin başı olan Amures ve yanında birçok papaz tutuklanmıştır. Halk dini merasimlerini yapmaktan mahrum kalmışlardır.⁵⁸⁵ Bolşevikler mevcut camilerden vergi almaya başlamışlardır. Bakü'den alınan haberlere göre Şah mescidinden 50 ruble vergi alınmıştır.⁵⁸⁶

Azerbaycan'ın Bolşevik idaresinin girmesi ile dini, ahlaki, milli hayat ortadan kaldırmak için tedbirler uygulamaya başlanmıştır. Manevi alan olan camiiler kulüplere dönüştürülmüştür.⁵⁸⁷ Hz. Muhammed'in bildirdiği İslam dini; hak, adalet, insaniyet ve iyilik bugün Sovyet Azerbaycan'ında var mıdır? Din değiştirilmiş ve insanlar Allah aleyhine yönlendirmiş, İslamiyet'i dini, Allah'ı ve Muhammed'i heykelleştirerek herkesin önünde parçalamışlardır.⁵⁸⁸ Bolşevik ihtilalinden önce yayımlanan kitaplar toplatılmaya başlanmıştır. Daha sonra bu konu ile en önemli uygulama Azerbaycan'ın güneydeki İslam memleketleri ile kültürel bağlarını koparmak için tatbik edilen Latin elifbasıdır.⁵⁸⁹ Bolşevikler her yolu deneyerek halkı dinden uzaklaştırmaya çalışmaktadırlar. Bu amaçla dini âlimler hakkında çeşitli tablolar, karikatürler, özel makaleler ve kitaplar yayımlamışlardır. Ayrıca dine, mezhebe, mescit ve mollalara baskılar yapılmıştır. Halk bu baskılara direnç göstererek hiç olmadığı kadar dine bağlanmış kadın ve erkek camileri doldurmuşlardır.⁵⁹⁰ Bütün bunların yanında Moskova'da "Allahsızlar Cemiyeti" kurulmuştur. Başkanlığına getirilen "Molla Çağatay" gibi islam düşmanı ve Bolşevizm yolunda din düşmanı üyelerle "Dinsiz, Allahsızlık" fikirlerini yaygınlaştırmaya başlamışlardır.⁵⁹¹ Yapılan propagandaların bir diğeri ise İslam dini için kutsal sayılan günlerden Muharrem günleri ve Ramazan ayında mescitler ve camiler karşısında mitingler ve konserler ile engellemelere

⁵⁸⁴ "Azerbaycan Ahvalı" *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.12, (15 Mart 1925), s.14-15.

⁵⁸⁵ "Gürcistan'da Vaziyet", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.9-10.

⁵⁸⁶ Gültekin, "İstiklal Şehitler: Muallim Köçerli Firidun Bey", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Kasım 1923), s.10-11.

⁵⁸⁷ Azeri, "Azerbaycan köylüsünün Çektiği Mezalim", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.8, (15 Ocak 1924), s.3-4.

⁵⁸⁸ Mirza Bala Mehemedzade, "Azeri Türk Edebiyatının Dün'ü ve Bugün'ü" *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.22, (16 Ağustos 1925), s.7-8.

⁵⁸⁹ "Azerbaycan Haberleri" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924), s.13-14.

⁵⁹⁰ "Azerbaycan'da Son Vaziyet" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, (19 Temmuz 1924), s.8.

⁵⁹¹ Kazanlı, "Kazan İlinde" *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.13, (31 Mart 1925), s.13.

çalışılmıştır.⁵⁹²

20. yüzyıl başlarında Azerbaycan Türk matbuatında Çadra konusu önemli yer tutmuştur. Kadınları dine göre çarşıftan çıkmalarını yasaklayan Şelaleciler bunun yanında kadınların eğitim ve terbiye almalarını da istememişlerdir. Bunlara rağmen Azerbaycan'da Hacı Zeynel Abidin Tagıyef⁵⁹³ gibi eğitim gönüllüleri sayesinde kız okulları artmıştır. Yurt dışında eğitim almış Azerbaycan erkekleri Azerbaycan kızları ile anlaşılmadıkları için Rus, Ermeni vb. milletlerin kızları ile evlenmişlerdir. Bu durum yeni okullar ile yıkılmaya başlamıştır. 1917 yılından 1920 yılına kadar süren Milli Cumhuriyet Döneminde kadınların çarşaf konusunda kararları kendilerine bırakılmıştır. Kız ilkokulları açılmış, Rus liseleri millileştirilmiş, milli kadın öğretmen okulları açılmış ve Azerbaycan milli eğitimi oluşturulmuştur. Kadınlar tiyatrolarda, mecliste, eğitimde, devleti işlerinde vb. her alanda yer almışlardır. Bu şekilde yeni nesli yetiştirecek anneler sayesinde milli istiklale daha fazla fayda sağlayacağına inanılmıştır.⁵⁹⁴

Bolşevik hâkimiyeti döneminde Azerbaycan kadın ve kızlarını komünist komiserlere vermişler ve açık gezmelerini zorunlu kılmışlardır. Açık gezme ile ilgili Neriman Nerimanof, Bakü'deki Tazepir Camii'nde kadınlara:

*“Siz hanımlar bu vakte dek hürriyetten mahrum idiniz. Hemişe Çadra olmakla beraber zalim zevcelerinizin esaretinde mehvoldunuz. Sovyet Hükümeti sizi kendi himayesine alıp size müsaade eder ki çadranı atarsınız ve zevcelerinizin sözlerine bakmayıp her ne isterseniz yapasınız. Sovyet Hükümeti sizi kocalarınızın tecavüzünden halas ve müdafaa ediyor. Ne isterseniz ediniz; çünkü siz de zevceleriniz gibi insanlarsınız. Sizin de ruh, his ve arzularınız vardır.”*⁵⁹⁵

⁵⁹² “Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.11, (14 Nisan 1926), s.11-12.

⁵⁹³ Hacı Zeynel Abidin Tagıyef; Azerbaycan'ın eğitim, ekonomik ve kültürel alanda gelişmesini sağlayan kişilerin başında gelmektedir. Öğrencilere burs vermekle yetinmeyerek okulların inşaa edilmesini sağlamıştır. Azerbaycan'da Darülmualimat, Ziraat okulu ve Bakü'de ilk de bit Tiyatro okulu inşa ettirmiştir. Okulların yanında Azerbaycan'da Topçubaşev Ali Merdan Bey'in idaresinde Rusça *Kaspi*, Ahmet Ağaoğlu ile Hüseyinzade Ali Bey idaresinde çıkan Türkçe *Hayat*, Haşım Bey tarafından çıkartılan *Yeni Hayat* gazeteleri, Hüseyinzade Ali Bey'in *Füzuyat* dergisi gibi Rusya ve Kafkasya Türklerini siyasi ve toplumsal menfaatini savunacak dergi ve gazeteler onun ekonomik destekleri ve himayesinde çıkartılmıştır. “Hacı Zeynelabidin” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.2, (19 Ekim 1924), s.8-9.

⁵⁹⁴ M. Mirza, “Azerbaycan'da Türk Kadınlığının Geçmişi ve Şimdiki Hali” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.1, (4 Ekim 1924), s.13-15.

⁵⁹⁵ Mirza, a.g.m., s.13-15.

Bolşevikler döneminde Azerbaycan'ın genelinde geçim sıkıntısı yaşanmaktadır. Bu sefalet insanlar arasında deri ve zührevi hastalıkların şiddetle artmasına neden olmuştur. *Komünist* gazetesinden alınan bilgilere göre Gökçay ve Ağdaş kazalarında yaşayanların %60' frengi, %8'i uyuzdur. Azerbaycan'ın diğer vilayetlerinde ise malarya ve tifo hastalıkları halkı bitirmiştir. Hükümet tarafından bu yaşayanlara karşı verilen ilaçlar mevcut hastaların sadece %2'sine yetecek kadardır.⁵⁹⁶

4.2. İDİL-URAL VE KIRIM'DA GENEL EĞİTİM DURUMU

1917 Rusya ihtilalinden önce İdil⁵⁹⁷ boyunda ilkokula sahip olmayan mahalle kalmamıştır. Küçük çocuklar arasında eğitim devam etmeyen çok azalmış, köylerde ve şehirlerde medreseler yenilenmiş ve darülmuallimler (erkek öğretmen okulu), darülmualimatlar (kız öğretmen okulu) ve milli jimnazyumlar açılmış. Büyük şehirlerde gazeteler ve dergiler çıkarılmıştır. Tiyatro gelişimi hızlanmış Orenburg'da, Ufa'da Astarhan'da Kazan'da milli tiyatrolar oluşturulmuştur. Büyük köylerde yılda belli zamanlarda edebi müsamereler, tiyatrolar ve musiki geceleri düzenlenmiştir. Bolşeviklerin hâkim olması ile milli idareler, medreseler dağıtılmış, hazine talan edilmiş, askerler terhis edilmiş, milli matbuat ve “milli” isimli ne var ne yok “günah” ve “haram” bahanesiyle kapatılmıştır. İdil boyu Türklerine Tataristan ve Başkurdistan adında cumhuriyetler verilmiştir. Bunları ise ekonomisi Yahudilere, askeriyesi ise Ruslara verilmiştir.⁵⁹⁸

4.2.1. Alfabe Sorunu

Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan yerli Bolşevikler kendilerini savundukları en önemli şey; “Şuralar hâkimiyeti sayesinde” Türk dilinin hükümet dili olarak kabul edilmesi yahut kabul edilmek üzere bulunmasıdır. Uygulamaya bakıldığında bunun göz boyamaktan öte gitmediği görülmüştür. Sovyetlere bağlı Türk ülkelerinde Türk dilinin uygulanması bahanelerle ötelenmeye devam ederken “Oktobr lisanı” ileri sürülmüştür. Kazan'da kooperatörler kongresinde Türk dilinin tatbik edilmesi müzareleri sırasında tartışmalar çıkmıştır. Kongre raporlarının Türkçe'ye çevrilmesini

⁵⁹⁶ “Azerbaycan Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.13, (31 Mart 1925), s.12-13.

⁵⁹⁷ Tataristan ve Başkurdistan'ın bulunduğu bölgenin genel ismidir.

⁵⁹⁸ “İdil-Ural illeri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, (19 Temmuz 1924), s.9-10.

isteyenler şovenizm ve milliyetçilikle suçlanmışlardır.⁵⁹⁹

Millet olmanın temel şartlarından biri de dil birliğidir. Ancak Tatar dilinin 20 milyonluk Türk'ün edebiyat dili olmasını savunan Kazan'lıya karşı çıkanlar olmuştur. Bu fikre karşı çıkanların başında Türkçülük fikrinin babası olarak görülen 20 milyon islam hareketinin öncüsü olan İsmail Bey Gasprinski'dir. Bu milli hareket ile Rusya Müslümanlarının (Kazanlılar, Başkurtlar, Türkistanlıların) uyanışını İsmail Bey ile Kafkasyalı Zerdabili Hasan Beyler gibi aydınlar sağlamışlardır. Bundan dolayı Kırımhlılar ve Azerbaycanlılar kendi dillerini umumi dil olarak savunmalarında haklıdırlar. Ancak Tatar dili ve edebiyatının 20 senelik geçmişi olmasına rağmen Türkistan dili ve edebiyatının birkaç yüz yıllık geçmişi bulunmaktadır.⁶⁰⁰

Bolşevikler hâkim oldukları bölgede oluşturdukları küçük yönetimler ile bölgeyi sömürmeye başlamışlardır. Bunun yanında Türkler arasında dil tartışmalarını da ortaya çıkmıştır. Zeki Velidi Togan, Tatar dilini, edebiyat ve medeniyet olarak kabul etmiştir. Velidi'nin 1917 yılının Haziran ayında çıkarılan *Başkurt* gazetesinde yayımlanan "Program Yerine" makalesinde Başkurdistanlıların dil, edebiyat ve kültür meselesine bakışı şöyledir; "Başkurtlar bir taraftan Rusya ve Tatar diğer taraftan Kırgız-Kazaklar ve Türkistan arasında orta bir mevki işgal ediyorlar. Başkurtlar için iki şıktan birine ihtiyar etmek lazımdır: Ya Tatarlara iltihak ederek Kazakistan ve Türkistan'ı Rus medeniyeti ve harsi istilasına tamamıyla koşmaya vasıta olmak ve bunun neticesinde kendileri de münkariz olmak yahut medeni, milli işlerde zengin milli edebiyat ve medeniyet yaratan Türkistanlılara ve Kazak-Kırgızlara iltihak ederek azat olmak lazımdır." denilmiştir. Bu sözlere karşılık olarak Zeki Velidi Bey; Tatarlar Rus medeniyeti ile Başkurt ve Kırgızlar arasında iletişimde köprü oldukları için Rus kültürü etkisinde kalmışlardır. Bundan dolayı şimdi Başkurt, Kırgız ve Özbekler milli edebiyat yaratma hareketlerine başlamıştır. Başlangıçta Finler'de İsveç etkisinde olmasına rağmen kendi milli kültürlerine ve halk edebiyatlarına sarılmaları sonucunda başarılı olmuşlardır. Başkurt ve Kırgızlar da öyle olacaktır.⁶⁰¹

⁵⁹⁹ A(yın), L, "Kazan Yurdunda" *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.9, (1 Mart 1926), s.15.

⁶⁰⁰ Fethülkadir Süleyman (Abdülkadir), "Başkurt Hareketi Yalnız Siyasi Değil, Milli Harsa Mütellik Medeni Bir Hareketir 2" *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.13, (31 Mart 1925), s.10-11

⁶⁰¹ Süleyman, a.g.m., s.10-11.

Dil tartışmaları ile ilgili geniş bir makalede, Mehmet Fuat Toktar tarafından yayımlanmıştır. “Bir din, bir yazı ve bir lisan” makalesinde; Türklerin dinleri bir, yazıları Arap harfleridir. Bir sorun kaldı o da dil birliğidir. Türk milletinin dil birliği sorusu ile ilgili; Türk milleti var ise lisanı da vardır. Ancak Kazanlı’nın Türk dilini “Cenubi Türkçe” ve “Orta Türkçe” olarak yeniden isimlendirmelerle iki dil gibi göstermesine karşı çıkmıştır. Kazanlı’nın yanında Fethülkadir, “Başkurt milletinin”, Alimcan İbrahim, “Tatar milletinin”, Azerbaycan, Kazaklar, Türkistanlılar, Türkmenler kendi dil ve kültürlerini savunarak ayrı bir dil olarak kabul edersek Türk dili sayısı sekiz değil on sekizde olabilir. Ancak Türk dili vardır ve tektir. “Ben Türk’üm” demesi gerekmektedir. Ancak Umum Türklük için medeniyet ve siyasetçe gelişmiş bir millet kabul edilmelidir. Türk kabileleri arasında bağımsız olarak yaşayan, Osmanlı Devletinden gelen dini ve milli otoriteye saygı duyulması ve yayımladıkları dergi, gazetelerin Türk coğrafyasında okunan tek millet Anadolu Türkleridir. Mevcut İstanbul yazı dili Arabi ve Farsi kelimelerle dolu olduğu için onun yerine Anadolu şivesi yazı dili olarak kullanılırsa, Türklüğün yazı dili isteselerde istemeselerde kabul görecektir.⁶⁰²

4.2.2. Bolşeviklerin Eğitim Politikaları ve Sonuçları

1917 senesinde Rusya’da ihtilal başladığı zaman İdil boyunda ilkokul olmayan hiçbir mahalle kalmamıştı. Büyük ve küçük şehirlerde çoğu medreseler ıslah edilmiş, birkaç tane kız ve erkek öğretmen okulu açılmıştır. Her büyük şehirde birkaç gazete ve dergi oluşturulmuştur. Kitapçılık sanatı çok artmış, örneğin 1915 yılında matbuat sergisinde bir senede yayımlanan kitap sayısı bine yakın olmuştur. Kazan’da Orenburg’da Ufa’da Astarhan’da daimî milli tiyatrolar meydana gelmiş ve her bir küçük büyük köylerde gönüllü tiyatro heyetleri meydana gelmiştir.⁶⁰³

Bolşevik işgali ile İdil bölgesindeki İslamiyet ve Türk kültürüne karşı mücadele dehşetli bir hale gelmiştir. İdil Türklerinde İslam ve Türklükten eser bırakmamak Bolşeviklerin temel amacı olmuştur. Bu yıkımlar daha önce Çar hükümeti

⁶⁰² Mehmet Fuat Toktar, “Hariç Türkleri’nde Mili Harsı Meselesi” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.14, (16 Nisan 1925), s.10-12

⁶⁰³ Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:15, Ankara 1966,s.203-204.

ve Ortodoks kilisesi döneminde de yaşanmıştır ancak Bolşevik dönemindeki siyaset ve terörüne göre daha önce yaşanan yıkım dönemleri, İdil Müslüman Türkleri için “hürriyet devri” olarak kalmıştır. Bolşevik döneminde bugün, milli gazete, dergi, Türk kültürünü koruyacak ilkokul bulunmazken Çar döneminde mevcut idi. Çar, Rusluk ve Ortodosluk politikalarına hizmet edenler doğrudan devlet dairelerinde çalışamazken bugün ise İslam ve Türk kültürün karşı “Kommünistler Teşkilatı” ve “Komsamollar Teşkilatı” gibi teşkilatların emirleri ile yönetilmektedir.⁶⁰⁴

Kazan’da yayımlanan *Kızıl Tataristan* 190’ıncı sayısından alınan bilgilere göre Başkurdistan’ın başkenti Ufa’da eski Rus Ruhani okulunun yerine “Lenin Mektebi” altında 9 yıllık okul açılmıştır. Çar döneminde papaz yetiştiren bu yer şimdi din ve iman ile milli vicdanı tahrip edecek, Başkurt çocuklarına Komünist terbiyesi verecek ve onlar arasından misyonerler çıkartacaktır. Aynı gazetede ayrıca Kazan’da daha önce “Medrese-i Muhammediye” olarak hizmet veren erkek öğretmen okulunun yerine Komünist Mollanur adına “Mektep Şehirciliği” açılmıştır. Bu okulda da eğitimin temeli “hakiki komünizm terbiyesini” vermek olmuştur.⁶⁰⁵

İdil-Ural’da okul meselesi ile ilgili *İşçi* gazetesinden alınan haberlere göre (numero:171, Oktober:4) Türk- Tatar okulları Çarlık döneminde çok olması ve Tatar dilinde eğitim vermesine rağmen Çarlığı karşı isyanla ile başa geçen Bolşevik döneminde mevcut okullar dağıtılmış geri kalan okullarda ise yarı Rusça, yarı Tatarca eğitim verilmeye başlanmıştır. Bu komünist Tatarca’sının bir örneği kelimeler; “Allahlarğa, dinlerge, nasyonalist, kulturlarga, naplivat”dır. Türk-Tatar dili ile yayımlanan Rus gazetelerine, Türkistan, Buhara, Hive, Kazak ve Kırgız Türkleri, Azerbaycan ve Kafkasya Müslümanları hakkında fikir açıklamak yasaklanmıştır.⁶⁰⁶ Kuzey Türklerinin İdil Boyu’nda yaşayan Türkler daha fazla sancılı süreçlerden geçmişlerdir. İdil Boyu ve Kazan Türklüğü konumu itibariyle Azerbaycan, Türkistan, Kırım gibi ülkelere göre seslerini işittirememişlerdir. Dört bir taraftan Rus zinciri ile sarılarak mahkûm edilmiştir. Okullarda tamamen Rusça eğitim verilmeye

⁶⁰⁴ İdiloğlu, “İdil Boyu’nda İslam ve Türk Medeniyetine Karşı Mücadele” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.4, (16 Kasım 1924), s.7-8.

⁶⁰⁵ Kazanlı, “Kazan İlinde İki Mektep” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.10, (12 Şubat 1925), s.14-15.

⁶⁰⁶ İdiloğlu, “İdil Boyu’nda İslam ve Türk Medeniyetine Karşı Mücadele” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.4, (16 Kasım 1924), s.9-10.

başlanmıştır. Milli edebiyat, matbuat, tiyatro ve musiki yasaklanmıştır.⁶⁰⁷

Yasaklanan yayınlar dışında Tataristan'da yayımlanan bütün gazetelerin tek amacı Rusya haricindeki Türklerin İslam ve Türk âleminde ayırmaktır. Bunun yanında İdil havzasında Türkçe bir kelime bırakmamak için Tatar lisanında çıkan gazetelerde Rus kelime ve cümlelerine yer verilmiştir. Örnek olarak 176 numaralı *İşçi* gazetesindeki; “Marksın zadaçası (baş makeden) vlast’, gogudarstva, pamişçik, kapitalist, pralitaryat, izuçat, projektor, savet ve tibodiye?, izvraşçat, maşına, zadaça, pridastavitel, dogovor, massavay, hazyaystva, kvartir, rekamindatsiya, yeçeyka, tsenter, mejdunarodniy gibi sözleri⁶⁰⁸ gazetesinin yaklaşık %40’ını oluşturmaktadır.⁶⁰⁹ Toplumsal ve siyasal alanlarımıza musallat olan Bolşevikler milli kıymetlerimize yaptıkları tahriplerin yanında “edebi lisan vahdeti” gibi önemli bir alanında ayrı tahrip etmeye başlamışlardır. Bundan önce Arap ve Fars harfleri ile doldurulan dilimizdeki Rus kelimelerinden korumalıyız.⁶¹⁰

4.2.3. Kültür Politikaları (Din, Tiyatro-Sanat-Sağlık vb.)

Bolşevik Ruslar, İdil Boyu’nu güçlü bir şekilde Ruslaştırma faaliyetlerine başlamışlardır. Bunun sebebi ise Azerbaycan nasıl Türk âleminin ekonomik, medeni ve askeri yönden önemli bir yolu ise İdil Nehri de bir o kadar önemli olmasıdır. İdil Nehri hem Hazar’a dökülüyor hem de Kazan’dan geçmektedir. Bu yüzden Kazan ve Başkurt illeri Azerbaycan’la ilişkili bir kapıdır. Bu Türk-Turan kapısı Rus kalesine dönüştürmek istenmiştir.⁶¹¹ Asimilasyon politikaları arasında Türk isimleri de yer almıştır. Muhammed, Ahmed, Faik gibi isimler verildiğinde “aksül hareket” olduğu, Alp, Çolpan gibi Türkçe isimler yer verildiğinde ise “milliyetçi burjuva” olarak fişlemeler yapılmıştır. İvan, Roza, İliç, Kamsam gibi inkılap ve enternasyonal isimleri verildiğinde hükümet tarafından saygı duyulmuştur. Unutturulan tarihi isimlerin yeri

⁶⁰⁷ M. Mirza, “Kardeş İdil Boyu Türkleri” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.10, (12 Şubat 1925), s.6.

⁶⁰⁸ “Marks’ın Problemi (Başmakeden), iktidar, hükümet, toprak ağası, kapitalist, işçi sınıfı, öğrenmek, projektör, meclis ve benzeri(?), saptırma, makine, problem, temsilci, anlaşma, kitlesel, tarım işletmesi, daire, tavsiye, rapor, toplantı, birlik, meclis, aydın(-lar), madde, hücre, merkez, uluslararası sözler”, Yavuz Akpınar, Selçuk Türk Yılmaz ve Yılmaz Özkaya, *Yeni Kafkasya Dergisi 1924-1925 2. Yıl*, İstanbul 2018, s.58

⁶⁰⁹ İdiloğlu, “İdil Boyu’nda İslam ve Türk Medeniyetine Karşı Mücadele” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.4, (16 Kasım 1924), s.7-8.

⁶¹⁰ Kazanlı, “Kazan İlinde” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.8, (15 Ocak 1924), s.7-9.

⁶¹¹ M. Mirza, “Kardeş İdil Boyu Türkleri” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.10, (12 Şubat 1925), s.6-7.

Rusların tarihini anlatan şahsiyetlerin milli şairlerin eserleri neşredilmeye başlanmıştır. Puşkin, Lermontof, Nekrasof gibi şairlerin vefatı nedeniyle okullarda merasimler yapılmıştır.⁶¹²

Kazan Türk Tiyatrosu 1906 yılında milliyetçiler tarafından milli amaçlar uğrunda kurulmuştur. Bunun örneklerinden bir tanesi Kazanlı gazeteci ve yazar olan Fatih Emirhan'ın özellikle özgür hayata özlem duyan Kazan gençliğinin hayatını konu alan *Yaşlar (Gençler)* tiyatrosu'dur.⁶¹³ 1926 yılına gelindiğinde Bolşevizm etkisinde amaç ve yönetim açısından farklılaşmalar yaşanmıştır. 20. Yıl için düzenlenen toplantıda Stalin, Kalinin, Lunaçarsk, Rikof, Troçki, Tomski gibi isimler fahri üye yapılırken, ilk tiyatro yazarlarından Ayaz İshaki Bey ve Kazan Türk tiyatrosunun asıl kurucusu olan Abdullah Kari'ye gerekli önem verilmemiştir.⁶¹⁴

4.3. BATI TÜRKİSTAN'DA GENEL EĞİTİM DURUMU

Batı Türkistan genel eğitim durumu ile ilgili Berlin'den alınan mektuplardaki bilgilere göre Türkistan'da eğitim işleri kötü durumdadır. Bunun nedeni olarak yerel yönetimin tecrübesiz yöneticilere bırakılması en başta gelmektedir. Bunların genelinde Yahudilerden oluşmaktadır. Rusların Türkistan'da ve genel Müslüman illerinde uyguladıkları genel bir siyaset vardır. Moskova Türkistan'da üç parti kurmuştur. Bunlardan ilki Riskilof, ikincisi Rahimbayef, üçüncüsü ise Törekulof Fırkasıdır. Bu partilerden birisi biraz iktidarda kaldıktan sonra düşürüp yerine diğerini devam ettirmişlerdir. Bu istikrarsızlıkta her alanda olduğu gibi eğitimi de olumsuz etkilemiştir. Bunun yanında eski Rus misyonerleri Türkistan'ın okul yönetimlerini ve eğitimi baştanbaşa sarmıştır. Bunlar bazıları doğu bilimci görevi altında Kazak dilini, bazıları Özbek dilini, bazıları ise Türkmen lehçesini ıslah etmek bahanesiyle Türkistan gençliğini Türklük karşıtı olarak yetiştirmeye başlamışlardır.⁶¹⁵ Eğitim ile Türkmenistan'dan alınan haberlerde ise Merv, Aşkabat, Bayramali gibi büyük Rus göçlerinin gerçekleştiğidir. Aşkabat'ta Ruslar için düzenli okulların olmasına karşın

⁶¹² İdiloğlu, "İdil Boyu'nda İslam ve Türk Medeniyetine Karşı Mücadele" *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.4, (16 Kasım 1924), s.9-10.

⁶¹³ A(yın). Battal, "Kazan Yurdunda" *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.11, (14 Nisan 1926), s.3-4.

⁶¹⁴ A(yın). L., "Kazan Yurdunda" *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.9, (1 Mart 1926), s.15.

⁶¹⁵ "Türkistan Ahvali", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.14-15.

bütün Türkmenistan'da dört dörtlük bir okul yoktur. Türkmen ahalisi okulsuz kalırken küçük muhacir Rus köylerine Moskova'dan gelen emirlerle okullar açılmıştır. Rus mekteplerine giden öğrencilerin anlattıkları şöyledir: "Yaman göz ile bakıyorlar: Bayramali Politeknikum Mektebi'nde bir Rus müdürü var. O müdür Türkmenlere rahmsız nazar ile bakıyor. Bize köpek gibi nazar eder. Ders lisanı Rusçadır. "Görüldüğü kadarıyla Türkmenlerin kültürüne sahip çıkmalarına "aksül-hareket" çilik diye suçlayan komünistler, Türk yurtlarında kendi ananelerinden hiç ayrılmamışlardır.⁶¹⁶

Türkistan'ın eğitim durumu ile ilgili *Pravda* gazetesinde (272 numaralı) Swanof tarafından yazılan "Türkistan mektubu" önemli bilgiler verilmiştir. Türkistan'da yaşayan beş buçuk milyon Özbek, Kırgız, Türkmen ve Taciklere sadece 1000 okul varmış. Var olan okulların çoğunun kapıları ve pencerelerin olmadığı, bundan dolayı hükümet bütçenin %30'unu eğitime ayırıp 1000 okul açılmasına karar verilmiştir.⁶¹⁷ Türkistan'da okulların ıslahı Bolşevikler tarafından engellenmiştir. Milliyetçilerin bin bir zorlukla getirdikleri okullarda Bolşevikler kendi renkleri ve ruhlarını dayatmaya başlamışlardır. Her bir okulu komünizm ocağı haline getirmeye çalışmalarına rağmen milliyetçi öğretmenler, milli eğitim uğrunda çok önemli mücadeleler vererek, Türkistan'da Bolşevik komünistlere rağmen milli terbiye ve vicdanın devamını sağlamışlardır.⁶¹⁸

4.3.1. Alfabe Sorunu

Bakü Türkoloji kongresinde tartışılan Latin alfabesi konusunda Türkistan'a verilen emirler sonucunda Türk Komünist aydınları arasında müzakere edilmiş, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazak-Kırgız matbuatında makaleler yayımlanmıştır. Türkmenistan Merkez İcra Komitesi, Latin alfabesini kabul ettiklerini açıklamışlardır. Kazak-Kırgızlar ise Türkmenistanve Azerbaycan cumhuriyetlerinden geri kaldıklarını bundan dolayı kısa zamanda İcra Komitesinde Latin alfabesini kabul etmelerini talep etmişlerdir. Moskova merkezi hükümeti ise Müslüman halkın önünde Arap alfabesinin taraftarı olarak görülmüştür. Böylece hem Latin alfabesine karşı olanları tespit edip

⁶¹⁶ Türkmen, "Türkistan Ahvali" *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.11, (14 Nisan 1926), s.14-15.

⁶¹⁷ "Türkistan Ahvali", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.10, (15 Şubat 1924), s.15.

⁶¹⁸ "Türkistanlı", "Türkistan Ahvali" *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.19, (1 Temmuz 1925), s.12.

fişlemek hem de Müslüman halk kitlelerine karşı “Latin hurufatını talep edenler kendi kardeşlerinizdir. Ne yapalım onlar öyle istiyor.” deme şartlarına getirmek istemişlerdir.⁶¹⁹

Latin alfabesini savunanlar Türkistan’ın Batı milletlerinden geri kalmasını Arap alfabesine bağlamışlardır. Bundan dolayı Latin alfabesine geçilmesi ile Türkistan’ın hızla gelişeceğini savunmuşlardır. Bu düşünceye Türkistan Latincileri (Milli latinciler) cevapları birkaç örnek ile cevap vermişlerdir. Bu örnekler; Buhara merkezine en yakın “Gijduvan” kasabasına yatılı okulu açılmıyor ancak yirmi otuz aileden oluşan Rus muhacirleri köylerine Türkistan bütçesinden okul açılmıştır. Binlerce aileden oluşan Kecdemük Kasabası ve etrafındaki köyler için hastane talep edilmesine rağmen hastane açılmamıştır. Şeyeli’de Şuralar devrine kadar var olan okul şimdi o da yok olmuştur. Kazalı şehrindeki mahalli okullar bütçe ayrılmadığı için kapanmıştır. Bundan dolayı sorumlu yalnız Arap alfabesi değildir. Arap alfabesi Türkistanlılar için sorun olabilir ancak Türkistanlılar için bundan daha büyük sorun vardır. Bunlar parasızlık, mektepsizlik ve %5 nüfus oranına sahip olan yabancılar ile %90’ nüfusa sahip olan Müslümanlara aynı oranda yatırım yapılmasıdır.⁶²⁰

Bakü’de gerçekleşen Türkoloji Kongrenin tartışmalarının devam ettiği sırada Latin alfabesinin Türkistan’da uygulanması hakkında bazı endişelerin olduğu görülmüş, Latin alfabesi ile birlikte Türkistan matbuatının Rusların yönetimine geçeceği söylenmiştir.⁶²¹ Ayrıca Türkistan’ın medeni alanda geri kalmasının nedeni olarak Arap harflerinin gösterilmesine karşı, *Yeni Kafkasya* dergisinde, meselenin sağdan sola yazılan harflerde olmadığı, Bolşeviklerin eğitim ve iktisat politikalarının ülkenin geri kalışındaki en büyük sebep olduğuna yer verilmiştir.⁶²²

4.3.2. Bolşeviklerin Eğitim Politikaları ve Sonuçları

Bolşevizm’in Türkistan’a getirdiği yıkımlardan birisi de 20-30 senelik yenileşme ve ilerleme hareketlerine yaptığı engellerdir. Yeni düzen okulları, kadın

⁶¹⁹ Türkmen, “Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.7, (6 Şubat 1926), s.14-15.

⁶²⁰ Türkmen, “Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.8, (16 Şubat 1926), s.14-15.

⁶²¹ Türkoloji Kongresi’, *Yeni Kafkasya Mecmuası*, Y:4, S:5/6, 16 Aralık 1926, s.1.

⁶²² Türkmen, “Kabahat Arap Huruflarında mı?”, *Yeni Kafkasya Mecmuası*, Y:3, S:8, 16 Şubat 1926, s.12-13.

özgürlüğü, dini değerlere saldırılar ile harap edilmiştir. Türkistan’da Bolşevizm’e karşı çıkan iki parti vardır. Bunlardan birincisi ruhaniler ile eskici kadıların olduğu diğeri ise terakkiperver genç tüccarların ve milliyetperver genç aydınların oluşturduğu partidir. Birinci parti uyguladığı Türklük ve İslam düşmanlığı politikalarıyla Müslümanların gözünden düşmüştür. 1917 yılında gerçekleşen Rusya İnkılabı ile Cedidci olarak bilinen parti ön plana çıkmış ve halk tarafından desteklenmiştir. Bolşevikler Cedidcilerin hareketine Bolşevizm rengi vererek ve onların koruyucusu görünmekle halktan desteklerini yok etmeye çalışmışlardır. Türkistan’da “Kadın-kız azadlığı” konusunda Bolşevikler; örf ve adetleri ve dini kuralları hiçe sayarak yeniden komünist kurallarına göre şekillendirmişlerdir. Millet okullarında din öğretilmesi 18 yaşına kadar yasaklanmıştır. Bu yasaklamalar ise Rus eliyle Cedidcilik bayrağı altında yapılmıştır.⁶²³

Bolşevikler döneminde Türkmenistan Darümuallimininden, Türkiye’den gelen öğretmenleri kovup yerlerine Kızıl Rus öğretmenleri getirilmiştir. Müslüman okulların durumları kötü hale getirilmiş, Müslüman öğretmenler “milliyetçilik” suçlaması ile tutuklanmıştır. Bolşevikler, sömürdükleri Türkler için okullar, kurslar, darümualliminler açtıklarını ilan etselerde, Semerkant Nevkışlak ahalisinin iki yıldan beri bütün taleplere rağmen okulları açılmamıştır. Bunun yanında Kırgız ve Kazaklardan toplanan paralar ile Rus çocukları için yetimhane açılmıştır. Hâlbuki Kırgız çocukları açlıktan ölüyordu.⁶²⁴

Türkistan’da eğitim hakkında alınan haberde; Kazalı’da mevcut 60 öğrencin okuduğu okulun kapanmak üzere olduğu bildirilmiştir. Bu okulun masrafların karşılayan Müslüman halk artık kötü ekonomik şartlardan dolayı yardım veremez olmuştur. Kırgız Darülfünunun açılması ile ilgili sözlere karşı Taşkent’te okuyan 6-7 öğrenci aç ve sefil haldedir. Darülfünun açmaktan önce mevcut öğrencilere sahip çıkmak daha gerçekçi olacaktır.⁶²⁵

⁶²³ Türkistanlı, “Türkistan Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.19, (1 Temmuz 1925), s.11-12.

⁶²⁴ Türkistanlı, “Türkistan’ın Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.10, (12 Şubat 1925), s.10-12.

⁶²⁵ Türkistanlı, “Türkistan’ın Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.20, (16 Temmuz 1925), s.15-16.

4.3.4. Kùltür Politikaları (Din, Tiyatro-Sanat-Sağlık vb.)

Bolşevik Ruslar hâkim olmaya başladıkları yerlerde bütün kurumları değıştirmek için politikalar uygulamaya başlamışlardır. Bunların en başında aile kurumu gelmektedir. Aile müessesesindeki eski adetlerin yerine tam tersi uygulamalar başlatılmış ve bu daha çok gençlerin hoşuna gitmiştir. Komünizmde çocukların babası ve annesini kim olduğu önemli değıl ebeveyni cemiyettir ve o yetiştirecektir. Genç Bolşevik erkeklerine cinsel isteklerin karşı koyan kızlar aksi ihtilal suçlaması altında bırakılmıştır.⁶²⁶

Kadın-Kız hürriyeti konusu ve aile ıslahatı Komünistler tekelinde ve himayesinde olduğu için Şark kadınların bu durumdan çok sıkıntı çekmiştir. Bu ıslahatlar Rusların elinde kışkırtma aleti olarak kullanıldığı için çeşitli ölümlere neden olmuştur. 1925 yılı, Mart ayının başlarında Taşkent'te “Kadınlar Kongresi” açılmıştır. Kongreye gelen vekillerden İmam İsmetullahoğlu adındaki komünist kadın öldür÷lmüştür.⁶²⁷

Türkistan Cumhuriyeti'nde Bolşevik hâkimiyeti döneminde bir tane hastane dahi açılmamıştır. Bu dönemde açılan hastanelerin çoğı Rusların yoğun yaşadığı şehirlerde açılmıştır. 1925 yılında Türkistan Cumhuriyetinin Toytube, Biskent, Zengiata gibi merkezi bölgelerinde on binden fazla insan malarya (sıtma) hastalığından ölmüştür. Bu hastalığı önlemek için “malarya istasyonu” kurulmasına karar verilse de ne doktor ne de ilaç bulunamamıştır.⁶²⁸

⁶²⁶ “Bolşeviklerde Aile ve Cinsiyet Meselesi” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.20, (16 Temmuz 1925), s.10-11.

⁶²⁷ Türkistanlı, “Türkistan Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.19, (1 Temmuz 1925), s.12.

⁶²⁸ Türkistanlı, “Türkistan'ın Ahvalı” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.10, (12 Şubat 1925), s.12.

SONUÇ

1789 Fransız İhtilalinin ardından yayılan milliyetçi akımların Avrupa'da hızla yayılması Rus milliyetçiliğinin ve kimliğinin güçlenmesine ve Çarlık Rusya tarafından dış politika aracı olarak kullanılmıştır. Rus milliyetçiliğinin ekonomi, dil, din ve Ruslaştırma ekseninde şekillenışı Rusya'nın işgal ettiği coğrafyalarda kalıcılığının anahtarı olarak görülmüştür. Rusya Türkleri bu düşünce yapısı ile yayılmacı politika uygulayan Ruslara ve diğer devletlere karşı tarih boyunca belirli mücadele dönemlerinden geçmişlerdir.

Bağımsızlığa kavuşma süreci uzun yıllar alan Azerbaycan Türkleri yüzyıllar boyu Romalılar, İranlılar, Selçuklular ve Ruslar gibi birçok milletin egemenliği altında yaşamışlardır. 1880 sonrasında Azerbaycan'da Tercüman gazetesi, Usul-ü Cedid Hareketi (Ceditçilik) ile yenileşme hareketleri başlamıştır. Bu dönemde başlayan yenileşme hareketlerinin başlamasında ve başarıya ulaşmasında en önemli görevi Hasan Bey Zerdabi, Mirza Feth Ali Ahundzade, Ali Merdan Topçubaşı ve Mehmet Emin Resulzade gibi aydınlar etkili olmuşlardır. Bu aydınlar toplumun eski ve yeni tabakalarını bir araya getirerek Azerbaycan millî istiklâl mücadelesinin ideologları olmuşlardır. Bu milli istiklal sürecinde siyasetten sanata, ekonomiden, eğitime kadar toplumun bütün alanlarında faaliyet gösteren aydınlar halkın gelişimini sağlayarak milli uyanışın da alt yapısını oluşturmuştur.

Mirza Feteli Ahundov'un öncülüğü ile başlatılan "Türk Halklarının Uyanma ve Aydınlanma Hareketi" sadece Azerbaycan Türklerini değil bütün Türk ve Müslüman halkları hatta bütün Doğu halkları için hiç kuşku yoktur ki son sığınak son ümit ve son kurtuluş kapısı olmuştur. Ali Bey'in *Hayat gazetesi* ve *Füyuzat* dergisinde derinlemesine açıkladığı bu yolun önemli cephelerinden biri olan "Türkleşmek-İslamlaşmak-Çağdaşlaşmak" şeklindeki üçlü umdesi Türk ve Müslüman halkların sadece o gününü değil geleceğini de kurtaracak önemli bir yol olarak tarihe kaydedilmiştir.

1905 Devrimi ile Rusya İmparatorluğunda daha önce görülmemiş olan özgürlük döneminden istifade edilmiştir. Özgürlük döneminde Azerbaycan'da basın ve yayın faaliyetlerinde hızlı artışlar görülmüştür. Bu dergi ve gazeteler dönemin

siyasal ve sosyal hayatında önemli rol oynamıştır. 1905 ile 1917 yılları arasında Avrupa başkentlerine ve İstanbul'a öğrenciler gönderilmiştir. Alınan eğitimlerle birlikte Türkistan, Azerbaycan, Kırım gibi Rus işgali altındaki ülkelerden çıkan İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Mehmet Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali Bey gibi aydınlar yetişmiştir. Bu öğrenciler sayesinde diğer ülkelerdeki basın yayın faaliyetleri takip edilmiş Türk dünyasında oluşacak fikir ve ideolojilerin önemli önderleri olmuşlardır.

1917 yılında Şubat Devrimiyle başlayan sosyalist devrim Lenin'in önderliğinde Ekim'de hedefine ulaşarak Bolşeviklerin yönetimi kazanmasını sağlamıştır. 20. yüzyıl dünyasında siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel etkileri olmuştur. Bu gelişme ile Rusya'da Bolşevik yönetimi Rus olmayan milletlere Rusya'nın kontrolünde muhtar yönetimler kurma hakkı vermişlerdir. Azerbaycan, İdil-Ural ve Türkistan'da yaşayan Türkler bu hakka binaen bağımsız cumhuriyetler ilan etmeye başlamışlardır. Kurulan siyasi partiler, demokratik yönetimler ve çağdaş anayasalar kabul edilerek çok partili hayat siyaset tecrübe edilmiştir. Ancak bu özgürlük dönemi uzun sürmemiş iktidarını güçlendiren Bolşevik Ruslar Azerbaycan, Türkistan ve İdil-Ural Türlerini yeniden işgal etmişlerdir.

Bu işgal neticesinde bu bölgeler gazete, dergi vb. yayınlar yasaklanmıştır. Bolşevik işgaline engel olamayan münevverler Türkçü, milliyetçi, halkçı vb. sıfatlarda başta Türkiye olmak üzere, Almanya, Fransa ve Polonya gibi ülkelere yerleşmişlerdir. Aydınlar yerleştikleri ülkelerde Sovyetlerin baskıları sonucunda faaliyetleri engellenmiştir. Bütün engellemelere rağmen aydınlar en iyi bildikleri iş olan basın yayın faaliyetleriyle fikri mücadeleye devam etmişlerdir. Aydınların bu fikri mücadeledeki en önemli amaçları ise Rusların Türk memleketlerini işgali etmesinin haksızlığını kanıtlamak ve Azerbaycan özelinde bütün Türklerin bağımsızlık mücadelesinin haklılığını ispat etmektir.

Sovyet Yönetimi bu aydınlara ve onların fikirlerine karşı Azerbaycan, İdil-Ural ve Türkistan'da çeşitli politikalar uygulamışlardır. Bunların başında Böl, Parçala, Yönet siyasetini izlenmiştir. Komünizm idaresi Azerbaycan, İdil-Ural ve Kırım ile Batı Türkistan'daki Türk boylarının birbirlerine uzaklaşmaları ve kimliklerini unutmaları için özerk yönetimler oluşturulmuştur. Verilen muhtariyetlerde yönetime getirilen Komünist yöneticiler sayesinde ülkelerde yer altı ve yer üstü kaynakları

Moskova'ya taşımıştır. Buna karşı çıkan kim varsa tutuklanmış ya da sürgün edilmiştir. Sürgün edilen yerli halkın yerine ise Rus, Ermeni, Kürt, Yahudiler öne çıkarılmış ve bunlar Moskova yönetiminin parçası olarak bu bölgelere yerleştirilmiştir.

Gazete ve dergiler incelendiğinde bu Rusya Türklerinin yaşadığı problemin altındaki hakikat ise ekonomik nedenlerdir. Tarih boyunca ekonomik çıkarlar dünya siyasetinin gelişimini etkilemiştir. Ekonomik yönden güçlü olan ülke dünya siyasetinde etkin rol oynamıştır. Bu gücü sağlayan en önemli unsur ise hammaddeye sahip olmaktır. Başta Azerbaycan olmak üzere Türkistan ve İdil-Ural ve Kırım bölgesinin zenginliklerini daha önce Çarlık Rusyası döneminde keşfedilmiş ise Çarlık Rusya'sının mirasçısı olan Sovyet Rusya'sının önceliği de bu zenginlik olmuştur. Bunun için siyasi politikaların yanında bu memleketlerdeki yer altı ve yerüstü kaynaklarını sanayileştirmek ve pazarlamak için ekonomik politikalar uygulamışlardır. Azerbaycan petrolünü Avrupa devletlerine pazarlamaya başlayan komünist rejim elde edilen gelirin %5'ini dahi Azerbaycan'a vermemiştir. Tarım alanında Yeni Ekonomi Politikası ile köylünün istediği ürünü ekmeyi yasaklamış onun yerine kendi istedikleri ürünlerin yetiştirmeyi zorunlu kılmışlardır. Yasaklanan ürünlerin başında Buğday gelmiştir. Ruslar ellerinde buğdayları istedikleri zaman Türklere satmışlar bazı dönemlerde ise buğday satmadıkları için Türk yurtlarında kıtlık baş göstermiştir. Komünist idaresinin önemli programlarından olan iş sınıfına Türk ülkelerinde maaşları verilmemiş verilen miktarlar ise düşük olduğu işçiler çok zor şartlar altında çalışmak zorunda kalmışlardır. Sovyet Rusya döneminde siyasette olduğu gibi tarım, sanayi ve ticaret gibi alanlarda sömürü ve imha etmeye yönelik politikalar uygulanmıştır.

Sovyetler Birliğinin siyaset ve ekonomi politikalarından sonra, Eğitim, dil, din, kültür ve sağlık gibi alanlardaki geleneksel yapıyı zayıflatmak ve asimile etmek için farklı politikalar uygulamıştır. Bunların içinde alfabe değişiklikleri, milli-dinsel bayram, ibadet vb. uygulamaların sınırlandırılması veya yasaklanması gibi pek çok uygulama bulunmaktadır. Dine karşı ateizm uygulamaları Sovyet ideolojisinin en önemli faaliyet alanları arasında yer almış, buna yönelik Sovyetler Birliği'nin merkezinden en küçük yönetim birimine kadar sayısız faaliyet yürütülmüştür. Türk memleketlerinde eğitilmiş gençlerin kendi çıkarlarına ters geleceğini bildiklerinden

Türk çocuklarının eğitim almalarını engellemek için Türk nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde okullar açmamışlardır. Öğretmenlerin maaşları ödenmediği için öğretmenler işlerini bırakmak zorunda kalmışlardır. Öğretmen ve okul bulamayan Türk öğrencileri Rus okullarına gitmeye mecbur kalmışlardır. Bu okullarda Türkçülük, milli kültür karşıtı eğitimler vererek Rus kültürü empoze edilmeye başlanmıştır. Türk ülkeleri arasında dil birliğini parçalamak için Harf inkılabı yapılmıştır. Yapılan alfabe değişiklikleri ile dil ve kültür birliği koparılmıştır.

Bunların yanında yapılmış olan dine karşı ateizm tebligatı, propagandası ülkenin her yerinde sürdürülmüştür. Toplumsal her alanda dinden konuşmak kesinlikle yasak edilmiştir. Dini bayramlarda dersten, kalanlar için özel programlar hazırlanmıştır. Böyle vatandaşlar toplum içerisinde aşağılanarak küçük düşürülmüştür. Sovyetler Birliği rejimi kendi ateist politikalarını ve propagandaları ile yaratmak istediği Sovyet insanını ateist rejimde yetiştirmek için her türlü uygulamalara başvurmuştur. Bunun için kimsesizler yurtlarında barındırılan çocukları oradan alınarak özel ateist eğitim ocaklarında yetiştirmişlerdir. Azerbaycan-İdil-Ural ve Türkistan'da uygulanan bütün politikalara, baskı ve şiddete rağmen yerli halkın Türklüğe ve dinlerine daha fazla sarılmıştır. Böylece milli bilinç ve bağımsızlık düşüncesi devam etmiştir. Bağımsızlık için 1920-1934 yılları arasında Azerbaycan'da, İdil-Ural ve Kırımın yanında Batı Türkistan bölgesinde isyanlar baş göstermiştir. Ancak silah gücü açısından zayıf olan bu bölgelerde isyancılar ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. 1920'li yıllarda çıkan büyük direnç- isyanlar daha sonra farklı farklı alanlarda küçük grupların eylemlerine dönüşmesiyle devam etmiştir.

KAYNAKÇA

ABBASLI, İsrail, QASIMLI, Məhərrəm, CABBARLI, Nikpur, AZAD, Bəhlul, ABDULLAH, Nəbiyev və PAŞAYEV, QəZənfər, *Azərbaycan ədəbiyyatı Tarixi*, Elm Yayınları, Cilt:1, Bakü 2004.

“Abşeron’un Sanayiləşməsi”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.5, (1 Aralık 1925), s.3-4.

ACARALI, “Acara’da Bolşevik Tedhişi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Teşrinisani 1923), s.13-14.

“Acaristan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.9, (1 Şubat 1925), s.14-15.

“Acaristan’da Halk Maarifi”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.12-13.

“Acaristan’da Rus Bolşevikleri”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.6, (15 Aralık 1923), s.10-11.

AÇIKKAYA, Savaş, “Çarlık Rusya’sı Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, Kayseri 2010, s403-420.

“Aç Duran Mahpuslar” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.13, (1 Nisan 1924), s.1-2.

“Aç Duran Mahpuslar” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.13, (1 Nisan 1924), s.6.

AĞAOĞLU, B. E., “Azeri gençliği ve istila”, *Bildiriş*, No:2, (14 Ağustos 1930), s.3.

AHMET, Cafer Sait, “Kırım İstiklal Davası” *Odlu Yurt*, No:19, (Ağustos 1930), s.312-314.

AKA, İsmail , “1920-1930 Yılları Arasında Azerbaycanlıların Yurt Dışındaki Kültürel Faaliyetleri”, *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları*, Ankara 2002, s.57-59.

AKDEMİR, Rıza, “Azerbaycan’ın Büyük Mücadele Adamı Mehmet Emin Resulzade”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Y:33, S:247, Ankara 1994, s.52-55.

AKÇURA, Yusuf, “Azerbaycan Devri İstiklaline Ait Hatıra ve Vesikalar: Yusuf Akçura Bey’in Nutku, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.9-10.

AKHİDOV, Mokhmad ve ÇALIŞKAN, Burak “Rusya’nın Yeni Kuzey Kafkasya’sı İdil-Ural Bölgesi”, *İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*, İstanbul 2020,s.2.

AKPINAR, Yavuz, TÜRKYILMAZ, Selçuk ve ÖZKAYA, Yılmaz, *Yeni Kafkasya (1923-1927)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.

AKPINAR, Yavuz, TÜRKYILMAZ, Selçuk ve ÖZKAYA, Yılmaz, *Yeni Kafkasya (1923-1924)*, Yıl:1, Teas Press, İstanbul 2018.

AKPINAR, Yavuz, TÜRKYILMAZ, Selçuk ve ÖZKAYA, Yılmaz, *Yeni Kafkasya (1924-1925)*, Yıl:2, Teas Press, İstanbul 2018.

AKPINAR, Yavuz, TÜRKYILMAZ, Selçuk ve ÖZKAYA, Yılmaz, *Yeni Kafkasya (1925-1926)*, Yıl:3, Teas Press, İstanbul 2018.

AKPINAR, Yavuz, “Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)”, *DİA*, Cilt:35, 2008, s.2.

AKPINAR, Yavuz, “Turan Ali”, *DİA*, Cilt:41, İstanbul 2012. s.408-409.

AKYILDIRIM, Sözer “Dr. Neriman Nerimanov'un Yaşamı Üzerine Bir İnceleme ”, *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:1, Erzurum 2022, s. 1-20.

AKYÜZÜM, Feyzi, “Mehmet Emin Resulzade ve Çeşitli Cepheleriyle Azerbaycan İstiklal Davası”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Y:40, Sayı:282, Ankara 1991, s.56-66.

ALP, Alper, *Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004,s.64-68.

“Amasya Türk Ocağı’nın Protestosu” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, (15 Nisan 1924), s.6-7.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkım Yayınları, İstanbul 1999.

ASLAN, Betül, "Azerbaycan," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No.5, Erzurum 1995, s.47-75,

ATNUR, İbrahim Ethem, *Çağdaş Türk Dünyası*, (Editörler: Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu), Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2018.

ATAMURATOVA, Aiman “Azerbaycan-Ermenistan ihtilafının Orta Asya Güvenliği Kapsamında İncelenmesi”, *Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, Cilt:2,Sayı:2, Kütahya 2021,s.51.

“Ateş Çalan Promete” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.1.

ATTAR, Aygün ve Şimşir, Sebahattin, *Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

ATMACA, E. Burak, *Sovyetlere Muhalefet Türk Siyasi Muhacirlerinin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1934)*, Karakum Yayınları, Ankara 2020.

Azerbaycan Respublikası Milli Devlet Arhivi, (ACMDA.), Fon Kodu: 27, siy. 1, iş. 694. s. 20.

Azerbaycan Respublikası Milli Devlet Arhivi, (ACMDA.), Fon Kodu. 246, siy. 1, iş. 146, s.22.

“Aynı Usul ve Aynı Vahşet” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.1-2.

“Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.10, (15 Şubat 1924), s.12.

“Azerbaycan Ahvali, Mugan’da Rus Muhacereti” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.12.

“Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.13-14.

“Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.13, (1 Nisan 1924), s.10-11.

“Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, (16 Nisan 1925), s.14.

“Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.22, (16 Ağustos 1925), s.10-11.

“Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.1, (4 Ekim 1924), s.15-16.

“Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.12, (15 Mart 1925), s.14-15.

Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.13, (31 Mart 1925), s.12-13.

“Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.16, (15 Mayıs 1925), s.16.

“Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Yıl: 2, (16 Ağustos 1924), Sayı:22, 15-16.

“Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.1, (1 Ekim 1925), s.19.

“Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.2, (15 Ekim 1925), s.12.

“Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.3, (1 Kasım 1925), s.11.

“Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, , Y.3, S.4, (17 Kasım 1925), s.14.-15.

“Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.7, (6 Şubat 1926), s.11.

“Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.8, (16 Şubat 1926), s.11.

“Azerbaycan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.9, (1 Mart 1926), s.14.

“Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.10, (26 Mart 1926), s.11.

“Azerbaycan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.17, (15 Temmuz 1926), s.14-15.

“Azerbaycan’da Bolşevik Terörü” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.2, (15 Ekim 1923), s.7-8.

Azerbaycan Devr-i İstiklaline Ait Hatıra ve Vesikalar: Türk Ocağı’nda Tezahürat”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.9-10.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:2, (14 Ağustos 1930), s.2.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:5, (4 Eylül 1930), s.2.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:6, (11 Eylül 1930) s.2.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:8, (25 Eylül 1930) s.2.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:10, (9 Ekim 1930), s.2.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:14, (3 Kasım 1930), s.3.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:15, (13 Kasım 1930), s.2.

“Azerbaycan’da ”, *Bildiriş*, No:17, (27 Kasım 1930), s.2;

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No: 22, (1 Ocak 1931), s.2.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No: 25, (22 Ocak 1931), s.2

“Azerbaycan’da ”, *Bildiriş*, No: 26, (5 Şubat 1931), s.2.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No: 30, (26 Şubat 1931) s.2.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:31, (5 Mart 1931), s.2.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:32, (12 Mart 1931), s.2.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.2.

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:36, (9 Nisan 1931), s.2

“Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:37, (16 Nisan 1931), s.2.

- “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:38, (23 Nisan 1931), s.2.
- “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:39, (30 Nisan 1931), s.2.
- “Azerbaycan’da”, *Bildiriş*, No:41, (14 Mayıs 1931), s.2.
- “Azerbaycan’da ”, *Bildiriş*, No:43, (5 28 Mayıs 1931), s.2.
- “Azerbaycan Mahbeslerinde”, *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.1.
- “Azerbaycan’da Durum Vahim mi?”, *Bildiriş*, No:1, (7 Ağustos 1930), s.1.
- “Azerbaycan’dan Mektup” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.4, (16 Kasım 1924), s.14-15.
- “Azerbaycan Erzak Hazırlığı”, *Bildiriş*, No:7, (18 Eylül 1930), s.1.
- “Azerbaycan’da Çeka Vahşeti” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.7-8.
- “Azerbaycan’da Petrol Kıtlığı” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.3, (1 Kasım 1925), s.12.
- “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.12.
- “Azerbaycan Haberleri”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Kasım 1923), s.14.
- “Azerbaycan Haberleri”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, (15 Kasım 1923), s.14.
- “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924), s.13-14.
- “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.14.
- “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (15 Mart 1924), s.14.
- “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, (1 Temmuz 1924), s.10.
- “Azerbaycan İşçileri”, *Bildiriş*, No:21, (11 Aralık 1931) s.2.
- “Azerbaycan İşçisi Ne Halde?”, *Bildiriş*, No:25, (22 Ocak 1931), s.1.

“Azerbaycan’da İmha Komitesinin Faaliyeti”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.6, (15 Aralık 1923), s.12.

“Azerbaycan’da Köylü Hareketi”, *Bildiriş*, No: 29, (19 Şubat 1931) s.3.

“Azerbaycan’da Köylü Hareketi”, *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.3.

“Azerbaycan Köylüsünden Vergi Nasıl Alınıyor?”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.6, (18 Aralık 1924), s.13.

“Azerbaycan Köylüsünün Çektiği Mezalim”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.8, (15 Ocak 1924), s.3-4.

“Azerbaycan’da Köylü İsyanları”, *Bildiriş*, No:15, (13 Kasım 1930), s.1

“Azerbaycan’da Köylü İsyanları”, *Bildiriş*, No:17, 27 Kasım 1930,s.1.

“Azerbaycan’da Köylü Hareketi”, *Bildiriş*, No:25, (22 Ocak 1931), s.3.

“Azerbaycan’da Köylü Hareketi”, *Bildiriş*, No:27, (5 Şubat 1931), s.3.

“Azerbaycan’da Köylü Hareketi”, *Bildiriş*, No:29, (19 Şubat 1931), s.3.

“Azerbaycan’da Köylü Hareketi”, *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.3.

“Azerbaycan Mahbeslerinde”, *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.1

“Azerbaycan Pamuk İstihali”, *Bildiriş*, No:28, (12 Şubat 1931), s.1.

“Azerbaycan Sanayisi Ne Halde?”, *Bildiriş*, No:3, (21 Ağustos 1930), s.2.

“Azerbaycan Sanayii Ne Halde”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.5, (1 Aralık 1924), s.12.

“Azerbaycan Sovyet Kongresi’nde” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (15 Şubat 1924), s.6-7.

“Azerbaycan’da Takibat”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.6-7.

“Azerbaycan’da Toprak Bölgesi”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.23, (1 Eylül 1925), s.3-4.

“Azerbaycan’da Son Vaziyet” *Bildiriş*, No:13, (30 Ekim 1930), s.1.

“Azerbaycan’da Son Vaziyet” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, (1 Temmuz 1924), s.7-8.

“Azerbaycan’da Vaziyet” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.21, (1 Ağustos 1924), s.10.

“Azerbaycan’da Vaziyet”, *Bildiriş*, No:5, (4 Eylül 1930), s.1.

“Azerbaycan’da Vaziyet” *Bildiriş*, No:6 (11 Eylül 1930), s.1.

“Azerbaycan’da Son Vaziyet” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Kasım 1923), s.4.

“Azerbaycan’da Son Vaziyet” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, (19 Temmuz 1924), s.8.

“Azerbaycan’da Vaziyet”, *Bildiriş*, No:26, (29 Ocak 1931), s.1.

“Azerbaycan’da Vaziyet”, *Bildiriş*, No:30, (29 Şubat 1931), s.1.

Azerbaycan’da Vaziyet”, *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.1.

“Azerbaycan’da Vaziyet”, *Bildiriş*, No: 40, (7 Mayıs 1931), s.1.

“Azerbaycan Milli Matemi 27 Nisan 1920”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 27 Nisan 1934, Yıl: 3, Sayı: 28, s. 121.

“Azerbaycan Milliyetperverlerin Muhtırası” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, (15 Mayıs 1924), s.10-11.

“Azerbaycan Devri İstiklaline Ait Hatıra ve Vesikalar: Yusuf Akçura Bey’in Nutku” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.9-11.

“Azerbaycan’ın Büyük Matemi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.1-2.

“Azerbaycan’ın Büyük Günü” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.3.

“Azerbaycan Sanayisi Ne Halde”, *Bildiriş*, No.3, (21 Ağustos 1930), s.2.

AZERİ, “Azerbaycan Darülfünunları” *Yeni Kafkasya*, Yıl: 1, Sayı:9,(1 Şubat 1924) s. 137-138.

AZERİ,” Azerbaycan köylüsünün Çektiği Mezalim”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.8, (15 Ocak 1924), s.3-4.

AZERİ, “Azerbaycan Latin Elifbası”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.2, (15 Ekim 1923), s.4-6.

AZERİ, “Bolşeviklerin Telaşı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (20 Eylül 1923), s.6-7.

AZERİ, “Azeri Matbuatının Muhtasar Tarihçesi” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.9, (1 Mart 1926), s.5-6.

AZERİ, “Azerbaycan Komünist Fırkası nedir?” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.12-13.

AZERİ, “Şark’ı Nasıl Kurtaracaklar”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, (15 Kasım 1923), s.5-6.

AZERİ, “Zerdablı Melikzade Hasan Bey” *Yeni Kafkasya*, Yıl.3, Sayı.9, (4 Ekim 1924), s.3

AZERİ, “Hacı Zeynelabidin”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.2, (19 Ekim 1924), s.8-25.

AZERİ, “Mavera-yı Kafkas Kongresinde Kopan Şikâyetler”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924),s.7.

AZERİ, “Musa Carullah Efendinin Tevkifi”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.6, (15 Aralık 1923), s.8-9.

“Azerilerin Mücadelesi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924, s.14.

“Bakü Demir Yolu İstasyonunda Bir Hadise”, *Bildiriş*, No:18, (4 Aralık 1930), s.2

“Bakü’de Mühim Hadiseler”, *Bildiriş*, No:30, (26 Şubat 1931), s.1

“Bakü Türkoloji Kongresi Münasebetiyle” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.10, (26 Şubat 1926), s.3-4.

BAKÜLÜ, “Ah sevimli Bakü” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.24, (16 Eylül 1924), s.4-5.

BAL, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010.

BALA, Mirza, “Bakü’de Tamirat ve Maliyet İşleri ” *Yeni Kafkasya*, 15 Eylül 1924, Yıl: 2, Sayı:24 s.384-386.

BALA, Mirza ,“NEP’in Onuncu Yıl Dönümü”, *Bildiriş*, No.38, (23 Nisan 1931),s.1.

BALA, Mirza, “Azerbaycan Bütçesi”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.3, (1 Kasım 1925), s.5-6.

BALA, Mirza, “Azerbaycan’da Toprak Meselesi”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.9, (1 Şubat 1925), s.4-5.

BALA, Mirza, “Erzak Neden Verilmiyor”, *Bildiriş*, No:5, (4 Eylül 1930), s.3.

BALA, Mirza, “Beş Yıllık Plan Hakkında”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.24 (Ocak 1930), s.457-462.

BALA, Mirza, “Bolşevik Azerbaycan’da Milliyet Hissiyeti” *Yeni Kafkasya*, ,

Yıl: 3, Sayı:7, (6 Şubat 1926), s.3-4.

BALA, Mirza, “Bolşevizm ve Türkçülük” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.2, (1 Ekim 1925), s.2-3.

BALA, Mirza, “Yeni Türk alfabesi ve Bolşevik matbuatı”, *Odlu Yurt*, , Yıl: 1, Sayı: 1, (1 Mart 1929) s. 8- 9.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu:30.18.1.1, Yer No.26.54.13, 29.09.1927.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1-2, Yer No:22.59.13, 17.08.1931.

BATTAL, A(yın),“Kazan Yurdunda” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.11, (14 Nisan 1926), s.3-4.

BATTAL, Kazanlı Abdullah, “Şimal Türkleri Değil Kazan Türkleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.22, (15 Ağustos 1924), s.13-15.

“Başkırđistan’da”, *Bildiriş*, No:35, (2 Nisan 1931) s.4.

BAYLADI, Derman, *Mitoloji Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2005.

BAYKARA, Hüseyin, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri 19. Yüzyıl*, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966.

BAYKARA, Hüseyin, “Kafkasya’da Ermenilerin Durumu ve Ermenistan’a Sessizce İlhak Edilen Azerbaycan Toprakları”, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 84, Ankara 1969, s.48.

BAYKARA, Hüseyin, “İstiklal Uğrunda! Türkistan’da Milliyetçilik Hareketlerinden Bir Safha” *Odlu Yurt*, Y.1, S.4, (28 Mayıs 1929), s.129-132.

“Bayrağım ve İstiklalim” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.8.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt:III, Kısım:IV, TTK

Yayınları, Ankara 1983.

BENNINGSEN, Alexandre, Wimbush, S. Ender, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli komünizm*, (Çev. B. Tanatar), Anahtar Kitaplar, İstanbul 1995.

“Beynelmilel Hayat”, *Bildiriş*, No:2, (14 Ağustos 1930), s.2.

BUNİYATOV, Ziya Musa, “Azerbaycan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:4, 1991,s.321.

“Beşinci yılın Başlangıcında”, *Yeni Kafkasya*, Y.5, S.1, (1 Ekim 1927), s.1.

Bildiriş, Y.1, N. 1, (7 Ağustos, 1930), s.1

“Birkaç İktisadi Rakamlar”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.12.

“Bir İntibahnamede” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.10-11.

“Bolşevik Mezalimi”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.6, (15 Aralık 1923), s.1.

“Bolşevikler Hakkında Hakikat” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.7, (1 Ocak 1923), s.8-9.

“Bolşeviklerde Aile ve Cinsiyet Meselesi” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.20, (16 Temmuz 1925), s.10-11.

“Bolşevik İhtilali Nasıl Vuku Buldu?” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.5-8.

BÜYÜKDAĞ, Süleyman, “Mehmet Emin Resulzade’nin Kişiliği”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Y:28, Sasyı:229, Ankara 1979, s.44-50.

BÜYÜKÖZTÜRK, Şener, ÇAKMAK, Ebru Kılıç, AKGÜN, Özcan Erkan, KARADENİZ, Şirin ve DEMİREL, Funda, *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Akademi 35. Baskı, Ankara 2018.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

CAFEROĞLU, Ahmet “Sovyet İdaresindeki Esir Milletler”, *Türk Kültürü Dergisi*, S: 21, Ankara 1964, s. 31.

CAFEROĞLU, Ahmet, “Bakü-Tahran-İstanbul Üçgeninin Büyük Mücahidi”, *Azerbaycan Dergisi*. Y.3. S.10-11 (22-23), Ocak-Şubat 1954, s. 17-18; Elşen Ebülheşenli, “Mehmet Emin Resulzade” Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.56 Ağustos Ankara 1991.

CAROE, Sir Olaf, *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Milletler*, Cilt:2, (çev. Z. Yüksel), Tercüman Yayınları, İstanbul 1985.

CARR, Edward Hallett, *Sovyet Rusya Bolşevik Devrimi 1 (1917-1923)*, (çev. O. Suda), Metis Yayıncılık, İstanbul 1989.

“Cebr ve Tehdit İdaresi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, (1 Aralık 1923), s.1.

“Cumhuriyet İdaresi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, (15 Kasım 1923), s.1-2.

ÇAĞIN, Sabahattin, “Azerî Türk Dergisinin Bibliyografyası”, *Kardeş Edebiyatlar*, Sayı:40, Erzurum 1997,s.19-20.

ÇELİK, Elif, “Şimali Kafkas’ta Bolşeviklerin Söyledikleri ve Yaptıkları” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.2, (15 Eylül 1923), s.10-11.

ÇETİN, Nursulu ve İMASHOVA, Zhulduz, “Rusya’nın Orta Asya Politikaları”, 7. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu(19-20 Ekim 2017, Giresun), *Bildiriler*, 1. Cilt, Giresun 2017, s. 235-243.

ÇETİNÇELİK, Muammer, “Sovyetler Birliği’ndeki Yeraltı Enerji Kaynakları ve Maden Cevherleri”,*Maden Tetkik Arama Enstitüsü*, Ankara 1965,s.138-142.

“Dağıstan’da Lisan Meselesi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, (15 Mayıs 1925), s.16.

“Darül Fünun Meselesi” *Yeni Kafkasya*, 4 Ekim 1924, Yıl: 2, Sayı:1, s.16.

DEMİR, Abdullah, *Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

DEMİRTAŞ, “Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.18, (25 Haziran 1924), s.14-15.

DEVLET, Nadir, *Çağdaş Türkler: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1993.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

DEVELİ, Tefik Orkun, *Azerbaycan’da Modernitenin Kuruşu Unsuru Olarak Milliyetçilik*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Dr. Tezi), Muğla 2018.

“Dördüncü Yıl” *Yeni Kafkasya*, Y. 4, S.1, (1 Ekim 1926), s.1.

DUMONT, Paul, “Türk Yurdu ve Rusya Müslümanları 1911-1914”, (Çev. S.S. Gökgöz), *Türk Yurdu* Cilt:1, Tutibay Yayınları, Ankara 1998.

D.Ş., “Mavera-yı Kafkasya’da Yağma” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.4-5.

“Edil-Ural Elinde”, *Bildiriş*, No:4, (28 Ağustos 1930) s.4.

“Edil-Ural Elinde”, *Bildiriş*, No:10, (9 Ekim 1930) s.4.

“Edil-Ural Elinde”, *Bildiriş*, No:17, (27 Kasım 1930) s.4.

“Emel Gazetesinin Mahsus Nüşası” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, (15 Mayıs 1924), s.9-10.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.

ERCİLASUN, Bilge, “XX. Yüzyılın Eşiğinde Dört Türk Aydını: Gaspıralı İsmail, Hüseyinzade Ali, Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet”, *Türkler*, Cilt:14, Ankara 2002, s.1546.

ERCİLASUN, Bilge, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit, 1. Türkçü Tenkit*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1995,s.73.

ELİYEVA, Feride, “1920-1922 Yıllarında Azerbaycan’da Sovyetler Yönetimine Karşı İsyanlar (Rusya Devlet Arşivlerine Dayanarak)”, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü. (<https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/03/11-FerideAliyeva.pdf>.)Erişim tarihi:12.06.2023.

ERDEM, Mustafa, *Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005,s.49.

ERGİN, Muharrem, *Türklerde Yazı ve Alfabeler*, Türk Dünyası El Kitabı, C.11, Ankara 1992.

ERHAT, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.

GARİP, M.,“Türklüğün Büyük Günlerinden” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (20 Eylül 1923), s.6-7.

GENCELİ “Gence Hailesi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.20-21.

GARİP, M.,“31 Mart 1918” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.13, (1 Nisan 1924), s.8-9.

GASIMOV, Musa, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Türkler* Cilt:19, Ankara 2002.

GÜLENSOY, Tuncer, “Türk Dili Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Türkler* Cilt:3, Ankara 2002.

GÜLTEKİN, “Aşkı ve Vatanım” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.8.

GÜLTEKİN “Azerbaycan Haberleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, (1 Temmuz 1924), s.12.

GÜLTEKİN, “ÇEKA” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.21, (1 Ağustos 1924), s.6.

GÜLTEKİN, “İstiklal Şehitler: Muallim Köçerli Firidun Bey”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Kasım 1923), s.10-11.

GÜRCÜ, “Mavera-yı Kafkas’ın İkinci Defa İlhakı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, (15 Kasım 1923), s.2-3.

GÜRCÜ, “Gürcistan’da Vaziyet” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (20 Eylül 1923), s.11-12.

GÜRCÜ, “Kuva-yı işgaliyeye Karşı Mücadele” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Kasım 1923), s.10-11.

“Gürcistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.15.

“Gürcistan’da” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.7, (1 Ocak 1923), s.12-13.

“Gürcistan’da” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924), s.14.

“Gürcistan’da Tazyikat”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.6, (15 Kasım 1923, s.16-17.

“Gürcistan’da Vaziyet”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.1, (26 Eylül 1923), s.9-10.

GÖKÇE, Mustafa, “Küresel Enerji Rekabetinde Türkmenistan”, *Bağımsızlığın 30. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Yayına Hazırlayan: Kürşat Yıldırım), Türk Ocağı Yayınları, İstanbul 2022, s.205-206.

GÖKÇE, Mustafa, *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Dr. Tezi), Ankara 2007.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.

GÜRSOY, Emine ve ŞAHİN, Naskali Liaisan, *Stalin ve Türk Dünyası, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s.120.*

“Hacı Zeynelabidin” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.2, (19 Ekim 1924), s.8-9.

“Hainin Hezeyanları” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, (15 Nisan 1924), s.1-2.

HAMDİ, Ahmet, “15 Eylül” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.24, (16 Eylül 1924), s.4-5.

HASANLI, Cemil, *Azerbaycan Tarihi, Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar 1918 - 1920*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1998.

HASANLI, Cemil, “Rusya Türklerinin Lideri Ali Merdan Bey Topçubaşı”, (Akt.Hüseyin Adıgüzel), *Türk Dünyası Araştırması* (Ağustos 2000), Sayı:127, s.142-143.

HASANOV, Cemil, *Ağ Lekelerin Gara Kölgesi*, Gençlik, Bakı 1991, s. 3-16.

HAKLI, Salih Zeki, “Ahmet Ağaoğlu'nun Batılılaşma Düşüncesinde Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Kültürel Değişimi”, *DergiPark*, Yıl:2018, Cilt:15, Sayı:54, s.119.

“Havadis Kısmı”, *Odlu Yurt*, Y.2, S.19, (Ağustos 1930), s.316-317.

“Hezeyanı Bedi (Bolşeviklerin Yeni Bir Eser-i Telaşı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.4, (15 Teşrinisani 1923), s.9-10.

“Hive’de İsyan” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.12-13.

“Hür Azerbaycan İçin” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.2-3.

“İdil-Ural İlleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, (19 Temmuz 1924), s.9-10.

“İdarelerin Millileşmesi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.13.

İDİLOĞLU, “İdil Boyu’nda İslam ve Türk Medeniyetine Karşı Mücadele” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.4, (16 Kasım 1924), s.7-8.

İDİLOĞLU, İdil Boyu'nda İslam ve Türk Medeniyetine Karşı Mücadele" *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.4, (16 Kasım 1924), s.9-10.

"İktisadi Azerbaycan", *Bildiriş*, Y.1 No.14, (3 Kasım 1930), s.1.

"İktisadi Vaziyet", *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.1, (4 Ekim 1924), s.13.

"İkinci Yıl Başında", *Azerî Türk*, Y. 2, S. 1, (16 Şubat 1929), s. 1.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", *Türkler*, Cilt:1, Ankara 2002,s.181.

İNCE, Mustafa, "Azerbaycan Muhaceretinin Etkili Bir Yayını; Bildiril Gazetesi (1930-1931)", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Karabük Üniversitesi, Cilt.6, Sayı.2 Karabük 2016.

İSHAKİ, Ayaz, "İdil- Ural İlleri" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.20, (1 Temmuz 1924), s.9-11.

İSHAKİ, Ayaz, "Kırım Hakkında", *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.120, (19 Temmuz 1924), s.11.

İSMAYIL, Mehmet, "XX. Yüzyıl Azerbaycan Demokratik Basını", *Türkler* Cilt:19, Ankara 2002.

"İstila Kurbanlarının Bir İstilasısı" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.17-18.

"İran Gazetesinin Bir Mütalaası Münasebetiyle" *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.8-10.

KANLIDERE, Ahmet, "Mûsâ Cârullah", *DİA*, Cilt:31, 2006, s.214.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milliyetçiliği'nin Meseleleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1970.

KARACA, Ahmet, “Büyük Türkçü Mirza Fethali Ahundzade”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Y:32, Sayı.244, Ankara 1983.

KARAKILIÇ, Cem, *Yeni Kafkasya Mecmuasına Göre Rusya’nın Azerbaycan Politikası (1923-1927)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış YL. Tezi), Ankara 2005.

KARASAR, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikler*, Nobel Yayıncılık, Ankara 1991.

“Kazanlı, “Kazan İlinde İki Mektep” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.10, (12 Şubat 1925), s.14-15.

“Kazan’da Açlık”, *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931) s.1.

“Kazan Elinde” *Bildiriş*, No:32, (12 Mart 1931), s.1.

“Kazan Elinde”, *Bildiriş*, No:37, (16 Nisan 1931) s.4.

KAZANLI, “Kazan İlinde” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.8, (15 Ocak 1924), s.7-9.

KAZANLI, “Kazan İlinde” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.13, (31 Mart 1925), s.13.

K(AF), A(yın), “Kadın Meselesi” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.22, (16 Ağustos 1925), s.11-12.

K(ef). T(e), “Kafkasya’da Bolşevik Propagandası” *Yeni Kafkasya*, Y.1, Sayı:3, (1 Kasım 1923), s.3-4.

KILIÇ, Selda, Kaya, “Arşiv Belgelerine Göre 1917 Rus Devriminin Azerbaycan Üzerindeki Etkileri. B. Çetin, A. Kılınç, A. Kılınç, M. Özler, H.M. Yücel ve S.Nurdan (Yay. Haz.), XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunular Bildiriler (6. Cilt), İstanbul 2018.

“Kırgız-Kazak Türkleri”, *Bildiriş*, Y.1, S.11, (16 Ekim 1930), s.2.

KIRZIOĞLU, Neriman Görgünay, (1996), “Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri”, *Üsküdar Sempozyumu* (23-26 Mayıs 1996 Kayseri), Kayseri 1996, s.394-396. <http://ktp.isam.org.tr/?url=makalesbv/findrecords.php>, erişim tarihi: 12.05.2023.

“Kırım’da”, *Bildiriş*, No:1, (7 Ağustos 1930), s.4.

“Kırım’da”, *Bildiriş*, No:5, (4 Eylül 1930) s.4.

“Kırım’da”, *Bildiriş*, No: 9, (2 Ekim 1930) s.4.

“Kırım’da” *Bildiriş*, No: 11, (16 Ekim 1930), s.2-3.

“Kırım’da ”, *Bildiriş*, No:12, (23 Ekim 1930), s.4.

“Kırım’da”, *Bildiriş*, No: 19, (11 Aralık 1930) s.4.

“Kırım’da”, *Bildiriş*, No:27, (5 Şubat 1931) s.4.

“Kırım’da”, *Bildiriş*, No:29, (19 Şubat 1931) s.4.

“Kırım’da”, *Bildiriş*, No:32, (12 Mart 1931) s.4.

“Kırım’da Vaziyet”, *Bildiriş*, No:40, (7 Mayıs 1931) s.2.

“Kırım’da Yahudiler”, *Bildiriş*, No:36, (9 Nisan 1931), s.4.

“Kırım Hakkında”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.18, (25 Haziran 1924), s.15.

“Kırım Yahudi Muhtariyeti” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.14, (15 Nisan 1924), s.6-7.

“Kırım’ın Kara Günü” *Bildiriş*, No:17, (27 Kasım 1930), s.3.

“Kırım’ın Kara Günü” *Bildiriş*, No:18, (4 Aralık 1930), s.3-4.

“Kurşuna Dizilen Köylü”, *Bildiriş*, No:20, (18 Aralık 1930), s.1.

KURAT, Yuluğ Tekin, *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer*

Azınlıklar, (Yayına Hazırlayan: S. Enders Wimbush, Önsöz: Albert Wohlstetter, Forum Yayınları, Ankara 1990.

KURBANKULU, A(yın), “Bakü’nün Son Vaziyeti”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.2, (19 Ekim 1924), s.10-11.

“Köylerde Vaziyet”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.6, (15 Aralık 1925), s.12.

“Köylerde Yeni İktisadi Siyaset”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.21, (1 Ağustos 1925), s.7-8.

“Köylü Galip” , *Bildiriş*, No:6, (11 Eylül 1930), s.1

“Köylüyle Yüz Yüze”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.8, (15 Ocak 1924), s.1-2.

“Latin Hurufu”, *Azeri Türk*, Y:1, S:11, 1 Temmuz 1928, s.12.

L, A(yın)., “Kazan Yurdunda” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.9, (1 Mart 1926), s.15.

M. E. “Kazan Türkleri” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.11, (14 Nisan 1926), s.8-9.

M.B., “Azerbaycan Muallimlerinin Maddi Vaziyetleri” *Yeni Kafkasya*, 17 Kasım 1925, Yıl: 3, Sayı:4, s. 9-10.

M.M.B., “Azerbaycan’a Rus Muhacereti” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, (1 Temmuz 1924), s.2-3.

M.M.B., “Bolşeviklerde Ceza ve Hapis Usulleri” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.21, (1 Ağustos 1924), s.3-5.

“Mavera-yı Kafkasya’da Yağma”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.4-5.

“Mart Faciasının Yıl Dönümü”, *Bildiriş*, No:35, (2 Nisan 1931),s.1.

“Mavera-yı Kafkas Kongresinde Kopan Şikâyetler” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12,

(15 Mart 1924), s.8-10.

MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkasyası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (Çev.) Ekber N. Necef, Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

MEHMETZADE, Mirza Bala, “Azeri Türk Edebiyatı'nın Dün'ü ve Bugün'ü”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.21, (1 Ağustos 1925), s.5.-8

MEHMETZADE, Mirza Bala, “Azerbaycan İstiklali ve October İnkılabı” *Kurtuluş*, Y. 2, S. 13-14, (Kasım-Aralık 1935), s.363.

MEHMETZADE, Mirza Bala, “Azerbaycan'da Sovyet Maarif Siyaseti”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.2, (19 Ekim 1924), s.4-5.

MEHMETZADE, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.

MEHMETZADE, Mirza Bala, “Azerbaycan'da Köylü Hareketi”, *Bildiriş*, No:24, (15 Ocak 1931), s.3.

MEHMETZADE, Mirza Bala, *Millî Azerbaycan Hareketi-Millî Azerbaycan Müsavat Halk Fırkası Tarihi*, Fırka Divanı, Almanya 1938.

MEHMETZADE, Mirza Bala, “Azerilerin Mücadelesi” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.3-4.

MEHMETZADE, Mirza Bala, “Nep'ten Kolhoz'a”, *Azeri Türk*, Y1., S.11, (Temmuz 1928), s.1.

MEHMETZADE, Mirza, “Azerbaycan Matbuat'ında Hürriyet-i Matbuat”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.22, (15 Ağustos 1924), s.10-11.

MEHMETZADE, Mirza, “İslamiyet ve Komünizm”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.23, (31 Ağustos 1924), s.7-8.

“Mektep, Kışla ve Tiyatro” *Yeni Kafkasya*, 15 Mayıs 1924, Yıl: 2, Sayı:16 s.254.

MİM, “Acı Hatıralar” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.12-13.

MİM, “Bir İntibahname” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.17-19.

MİM, “Bir Hatırat ve Teessürat – O gün ve... Bugün” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.17-19.

MİM, “Bakü’de Maarif İşleri” *Yeni Kafkasya*, Yıl: 1, Sayı:19, (1 Temmuz 1924,), s.307.

“Milletlerin İmhası”, *Bildiriş*, No:3, (21 Ağustos 1930), s.1.

MİRZA, M. “Azerbaycan’da Türk Kadınlığının Geçmişi ve Şimdiki Hali” *Yeni Kafkasya*, 4 Ekim 1924, Yıl: 2, Sayı:1, s.13-15.

MEHMEDZADE, Mirza, “İslamiyet ve Komünizm”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.23, (31 Ağustos 1924), s.7-8.

MİRZA, M., “Kardeş İdil Boyu Türkleri” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.10, (12 Şubat 1925), s.6-7.

MİRZA, “Sovyetlerin Vaziyet-i Hatırası”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.23, (31 Ağustos 1924), s.11.

“Muhtelif Haberler”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.38, (23 Nisan 1930), s.3.

MUSTAFAYEV, Beşir *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki faaliyetleri (1905-1920)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Dr. Tezi), İzmir 2009.

“Müsavat Fırkası’ndan İstifade” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, (1 Aralık 1923), s.11.

NASKALİ Gürsoy Emine ve ŞAHİN, *Liaison Stalin ve Türk Dünyası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.

NECİYEV, Elçin, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

“Neft, Rusya ve Maveray-yı Kafkas Cumhuriyetleri”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.7

“Neft Sanayiine Ait Birkaç Rakam”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.9.

“Neft Saltanatında Petrol Kahtlığı”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.14.

NURİYEVA, İrade, *Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan– XXI. əsrin əvvəllərində)*, Mütərcim Nəşriyyatı, Bakü 2015, s.235-236.

“Odlu Yurt İdaresinden”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.1, (1 Mart 1929), s.41.

Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan, (Editör: Nuran Koltuk), Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul 2015.

ONAY, Yaşar, *Rusya ve Değişim*, Nobel Yayınları, Ankara 2002.

ÖZBEK, Türkistanlı “Türkistan’da Açlık (Bolşeviklerin Tatbik Ettiği Siyaset Usullerinden)” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.8, (15 Ocak 1924), s.10-13.

ÖZDEMİR, Burcu, “Azerbaycan’da Sovyet Rejimin Kuruluşu ve Sovyet Karşıtı Ayaklanmalar”, *Dil Tarih Coğrafya Dergisi*, S.63.1 Ankara 2023, s.26-45.

ÖZCAN, Azmi, “Mir Said Sultan Galiyev”, *TDVİA*, Cilt:30, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s.130-132.

ÖZEL, Merve Suna, “Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları”,

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:4, Sayı:2, Kırıkkale 2014, s.14-15.

“Pamuk Ekini Ne Halde?”, *Bildiriş*, Y.1 S.8, (25 Eylül 1930), s.1.

“Petrol Ticareti Ne Halde?”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.16, (15 Mayıs 1925), s.11-12.

RIFKI, Falih, “23 ve 27 Nisan” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.15, (27 Nisan 1924), s.4

RESULZADE, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları Ankara 1990.

RESULZADE, Mehmet Emin, “Azeri Matbuatının Şanlı Hatırası” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.9, (4 Ekim 1924), s.1-2.

RESULZADE, Mehmet Emin, “Resulzade Mehmet Emin Bey’in Bir Mektubu” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, (1 Aralık 1923), s.5-6.

RESULZADE, Mehmet Emin, “Bir Türk Milliyetçisinin Stalin’le İhtilal Hatıraları”, (Haz: Sebahattin Şimşir), Turan Yayıncılık, İstanbul, 1997.

RESULZADE, Mehmet Emin, “Bir Türk Milliyetçisinin Stalin’le İhtilal Hatıraları”, (Haz: Sebahattin Şimşir), Turan Yayıncılık, İstanbul, 1997.

RESULZADE, Mehmet Emin, “İkinci Yıla Geçerken” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.1, (4 Ekim 1924), s.1.

RESULZADE, Mehmet Emin, “Tuttuğumuz Yol” *Azeri Türk*, Y.1, S.1, (1 Şubat 1928), s.1-2.

RESULZADE, Mehmet Emin, “Çehremiz”, *Odlu Yurt*, Y.1, S.1, (1 Mart 1929), s.1-5.

RESULZADE, Mehmet Emin, “Lenin’in Vefatı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.9, (1 Şubat 1924), s.1-3.

RESULZADE, Mehmet Emin, “Kurtuluş”, No:2, 1934, s.35.

RESULZADE, Mehmet Emin, “Ziya Gökalp”, *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.3, (1 Kasım 1924), s.1-2.

“Rusça Okumalıymış” *Yeni Kafkasya*, 16 Şubat 1926, Yıl: 3, Sayı:8 s.1-2.

“Rusya’da Muhaceret Politikası” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.12, (15 Mart 1924), s.4-5.

“Rusya’da Vaziyet”, *Bildiriş*, No:24, (15 Ocak 1931).s.1.

SADIGOV, Ramin “Rus İhtilallarının Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”,*Gazi Türkiyat*, S. 16, Ankara 2015.s.165-168.

SAKAL, Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

SARAY, Mehmet, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993,

SARAY, Mehmet, “Başkırt”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:5 s.130-131.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin, “Azerbaycan’da Eğitim ve Basın”, *Türkler* Cilt:19, Ankara 2002, s.8-10.

SEYİDOĞLU, Halil, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, İstanbul 2003.

SİNANOĞLU, Mustafa, “Hürmüz”, TDVİA, Cilt:18, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1998.

“Solovkiden Kaçan Kazak-Kırgızlar” *Bildiriş*, No:15, (13 Kasım 1930), s.1.

“Slovki’de Gördüklerim” *Bildiriş*, No: 10, (9 Ekim 1930), s.3.

“Son haberler” *Bildiriş*” No:1, (7 Ağustos 1930), s.1.

“Son Haberler”, *Bildiriş*, No:3, (21 Ağustos 1930),s.1.

“Son Haberler”, *Bildiriş*, No:4, (28 Ağustos 1930), s.1.

“Son Haberler”, *Bildiriş*” No:8, (25 Eylül 1930), s.2.

“Son Haberler” *Bildiriş*” No:9, (25 Eylül 1930), s.1.

“Son Haberler”, *Bildiriş*, No:10, (9 Ekim 1930) s.2.

“Son Haberler”, *Bildiriş*, No:11, (16 Ekim 1930) s.2.

“Son Haberler”, *Bildiriş*, No:13, (30 Ekim 1930), s.1.

“Son Haberler”, *Bildiriş*, No:21, (25 Aralık 1930), s.1.

“Son Haberler”, *Bildiriş*, No.35, (2 Nisan 1931), s.1.

“Sovyetlerde 5 Yıllık Plan”, *Bildiriş*, No:3, (21 Ağustos 1930), s.1.

“Sovyetlerde”, *Bildiriş*, No:2, (14 Ağustos 1930, s.1.

“Sovyet Hayatından” *Yeni Kafkasya*, 3 Ekim 1925, Yıl: 3, Sayı:1 s.17

SÜLEYMANLI, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

SÜLEYMAN, Fethülkadir, “Başkurt Hareketi Yalnız Siyasi Değil, Milli Harsa Müteallik Medeni Bir Hareketir 2” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.13, (31 Mart 1925), s.10-11.

SWIETOCHOWSKI, Tudeusz, “1920 Öncesinde Rus Azerbaycan’ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası”, (Çev. S. Gömeç), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:22, Sayı:34, Ankara 2003,s.179.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, (çev. N. Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

ŞAMİL KIZI, Gönül, *İstiklal Hasreti Azerbaycan Muhaceret Şiirleri Antolojisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

“Şimal Türkleri Arasında Sultan Aliyev'in Macerası” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.5, (1 Aralık 1923), s.12-13.

“Şimal Türkleri Hakkında” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.10, (15 Şubat 1924), s.17.

ŞİMŞEK, Derya Çini, “Yeni Dünya Düzeninde Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası”, Mavi Atlas Araştırma Makalesi, *Dergipark*, Cilt,8, Sayı, Ankara 2020, s. 28-43.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

ŞİMŞİR, Sebahattin, “Mehmet Emin Resulzade'nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklal ve İşgali (1918-1920)”, *Türk Yurdu*, Y.107, Sayı:368, (Nisan 2018).

ŞİMŞİR, Sebahattin, “Karaca Ahmet'te Bir Azerbaycanlı: Mirza Bala Mehmetzade (Bakü 1898-İstanbul 1959)”, *Üsküdar Sempozyumu* (12-13 Mart 2004 İstanbul, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt, 2. Kısım, İstanbul 2004, s.610-912. <http://ktp.isam.org.tr/?url=makalesbv/findrecords.php>, erişim tarihi:12.05.2023.

“Tahlil ve Tenkitler” , *Azerbaycan Yurt Bilgisi* , Yıl: 2, Sayı: 13,(Ocak 1933) s. 41-48.

TAHİR, Sünbül, *Azerbaycan Dosyası 1*, Kök Yayınları, Ankara, 1990.

Taşdemir, “Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.16, (15 Mayıs 1924), s.15-16.

“Tarih Tekerrür Ediyor” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Teşrinisani 1923), s.2.

“Tataristan'da Milliyetçilikle Mücadele” *Odlu Yurt*, Y.2, S.12, (Şubat 1930),

s. 518-519.

TAYMAS, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:15, Ankara 1996.

TİKA, Azerbaycan Ülke Raporu, Ankara 1996,s.4.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 1. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1942.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Başkurtların Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

TOGAN, A. Zeki Velidi, “Komünistlerin Şark Politikası 3 ” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, (1 Temmuz 1924), s.7.

TOPRAK, Zafer , “İkinci Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, *Toplum ve Bilim*, Sayı:1, İstanbul 1977, s. 14.

TOPRAK, Zafer, “Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı,” içinde: *Türkiye’de Dergiler Ansiklopediler (1849-1983)*, Gelişim Yayınları, İstanbul 1984.

TURAN, Mehmet, “SSCB’de Toprak Mülkiyeti”, Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi, Cilt:66 No:3 Ankara 2011,s.3-10.

TÜRKMEN, “Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.7, (6 Şubat 1926), s.14-15.

TÜRKMEN, “Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.8, (16 Şubat 1926), s.14-15.

Türkmen, “Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.11, (14 Nisan 1926), s.14-

15.

TÜRKMEN, “Kabahat Arap Huruflarında mı?”, *Yeni Kafkasya* Mecmuası, Y:3, S:8, 16 Şubat 1926, s.12-13.

“Türk Kırım Haritadan Siliniyor” *Bildiriş*, Y.1, N.23, (8 Ocak 1930), s.1.

“Türkistan’da ”, *Bildiriş*, No:4, (28 Ağustos 1930), s.2.

“Türkistan’da ”, *Bildiriş*, No:18, (4 Aralık 1930), s.4.

“Türkistan’da”, *Bildiriş*, No:21, (11 Aralık 1930), s.3.

“Türkistan’da”, *Bildiriş*, No:25, (22 Ocak 1930), s.4.

“Türkistan’da”, *Bildiriş*, No:26, (29 Ocak 1931), s.4.

“Türkistan’da”, *Bildiriş*, No:32, (12 Mart 1931), s.4.

“Türkistan’da”, *Bildiriş*, No:34, (26 Mart 1931), s.4.

“Türkistan’da”, *Bildiriş*, No:35, (2 Nisan 1931), s.4.

“Türkistan’da ”, *Bildiriş*, No:42, (21 Mayıs 1931), s.4.

“Türkistan’da İsyan”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.3, (1 Aralık 1923), s.12.

Türkistan’da” *Odhu Yurt*, Y.2, S.17, (Haziran 1930), s.215-216.

Türkistan’da” *Odhu Yurt*, Y.2, S.13, (Mart 1930), s.41-42.

“Türkistan’da Basmacılık”, *Yeni Kafkasya*, Y.3, S.20, (1 Eylül 1926), s.9-10.

“Türkistan’da Basmacıların Katli” *Odhu Yurt*, Y.1, S.6, (Ağustos 1929), s. 259.

Türkistan’da Umumi Vaziyet” *Odhu Yurt*, Y.1, S.8, (Ekim 1929), s.231-232.

Türkistan’da Millî Mücadele” *Odhu Yurt*, Y.2, S.23, (Aralık 1930), s.451-452.

Türkistan’da Basmacı Harekâtının Tafsilatı” *Odhu Yurt*, Y.1, S.7, (Eylül 1929),

s.287-288.

“Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.10, (15 Şubat 1924), s.13.

“Türkistan Ahvali”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.14-15.

Türkistanlı, “Türkistan’ın Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.10, (12 Şubat 1925), s.10-12.

Türkistanlı, “Türkistan Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.19, (1 Temmuz 1925), s.12.

Türkistanlı, “Türkistan’ın Ahvali” *Yeni Kafkasya*, Y.2, S.20, (16 Temmuz 1925), s.15-16.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Mirza Bala Mehmedzade”, TDVİA, 2019, Cilt:2, s.271-272.

TÜRKOĞLU, İsmail “Tataristan”, TDVİA, Cilt:40, 2011, s.162-163.

“Türkoloji Kongresi”, *Yeni Kafkasya Mecmuası*, Y:4, S:5/6, 16 Aralık 1926, s.1.

“Türkiye Rusya Münasebatı” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.11, (1 Mart 1924), s.7-8.

UÇAR, Fuat Dış *Türkler Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı Orta Asya Türklüğünün Tarihsel ve Kültürel Yapısı*, Fark Yayınları, Ankara 2007.

UYGUR, Fatma, “Bolşevik İhtilali Sürecinde Fransa’nın Kafkasya Politikası ve Ali Merdan Topçubaşı’nın Diplomatik Mücadelesi”, *1.Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu* (13-16 Eylül Bakü 2018), (<http://ktp.isam.org.tr>. Erişim Tarihi:12.05.2023.

“Üçüncü Yıl”, *Odlu Yurt*, Y.3, S.1, (Mart 1931), s.1-2.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünme Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1982.

QULİYEV, Cəmil, *Azərbaycan tarixi: aprel 1920-iyun 1941*, Cilt 7. Bakü 2008.

VELİDİ, Ahmet Zeki “Komünistlerin Şark Politikası 3 ” *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.19, (1 Temmuz 1924), s.4-5.

VERNADSKY, George *Rusya Tarihi*, (Çev.Doğukan Mızrak ve Egemen C. Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

VELİYEV, Afgan, *Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade 1898-1959*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.

YAGUBLU, Nesiman, Mehmet *Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2015.

YALÇINKAYA, Alaeddin, *Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği'nde Moskova-Türkler İlişkileri*, Beta Yayınları,3. Baskı, İstanbul 2004.

YAZICI, Fatih, “*Tarih için Metodoloji*”, içinde *Tarihsel Tarama*, (Editör:Ahmet Şimşek), Pegem Akademi, Ankara 2016.

“Yazı Heyeti Tarafından” *Kurtuluş*, No:1, 2 Ekim 1934,s.2.

“Yusuf Akçura Bey’in Nutku”, *Yeni Kafkasya*, Y.1, S.17, (28 Mayıs 1924), s.15-16.

YÜCE, Nuri, “Ahmet Ağaoğlu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:1 s.465-466.

Xalq Qəzeti, 29 Mart 2019,s.6.

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ahmet-agaoglu-1869-1939/>, Erişim Tarihi:28.03.2024.

۱ شبات
آبونه شرائلی
سنه لکی ۲۰۰ آلتی آلتی
۱۱۰ غروش
خارجده ۲ و ۱ دلار
نسخه سی ۱۰ غروش

۱۹۲۸
آدره سی
استانبول : سلطان احمدده
بره بانانده [۶]
سلکیزه موافق یازیلر
ممنونیتله نشر اولنور

آذری تورک لک

صانی — ۱ اون بش کونده برنشر اولونور ادبی، اجتماعی، علمی و سیاسی ملت پرور مجموعه پیل — ۱

دوتدیقمز بول

بو صحیفه لوده تورکلکک بک مهم بر قسمنی، شانی
عرق کزیده برایلی تشکیل ایدن برملکتک بولونیدی
وضیعت، یانادیقن اَسارت تصور اولوناجق و بو آلم
وضیعت ایچیریلنده، مخالف عَصْره رَغْمًا، سوق طیبی
ایله انکشاف ایدن مل حیات و بوحالک ابراز ایتدیکی
خلاص و نجات حله لری قنیت اولوناجقدر .

منسوب اولدینی طائفه فکریه نک سیاسی و اجتماعی
معتقداتی قطعه نظرندن و آذری تورک صحیفه لرنده آئیده کی
عمده لر ترویج اولوناجقدر :

«آذری تورک» آذربایجان تورکچیلکک اساسلری
تحلیل ایده جکدر. یعنی تورک حرثی آوروپائی براسول
ایله تذهیب ایدرکن، خلق ایله صمیمی برارتباط و موافقت
جینرندن قطعاً صایما جقدر . خلقی بر تورکچیلکدن
عبارت اولان بومسلک، عصرک مکمل تکنیکی خالقک
صمیمی دویغو و احتیاجلری تطبیق ایچون قوللاناجقدر.
او، بر طرفدن خلقک ذوقی فن و صنعتدن آکلا یاجق
برادریه کتیرمه یه سی ایده جک، دیگر طرفدن ده فن
ایله صنعتی خالقک ذوقی اوقشامق بولنده استیخدا مایتمک
فکری ترویج ایده جکدر .

مدنی استقامتی بواولان آذربایجان تورکچیلکک
سیاسی جبهه سی ایسه، آذری تورکلککنی دیگر تورک
ایللرندن اوزاقلاندیران مردولوندیبرله قارش قویق،
حرثی تورک ارتباطنی تحریککار تأثیردن محافظه ایتمکدر.
«آذری تورک» خلقجیدر. حرث ساحه سنده
اولدینی کبی او، سیاسی حیاده دنی، خلقک حاکم

مجموعه منی بوندان دورت، بش سنه اول و باشقه
شرائط داخلنده جیقارمش اولیدق، دوتدیقمز بولی کافی
صورته ایشاح ایده بیلیمک ایچون بلکه ده ازیاده تفصیلات
و برمک احتیاجنی حس ایدردک . فقط شمدی، بزدن
اول وقوع بولان نشریات و بونشریات سایه سنده احضار
اولونان برمحیطی نظره آلاق، دوتدیقمز بولک بک قیسه
جهلرله ده ایشاح اولونایله جکنی امید ایدییوروز .

کیده جکمز بول اسکی زمان شاعر لرینک افتخار
ایتدکلری کبی «ره نارفه» دکلدی . بالمکس، بویول،
جوق مشکل و دیکنلی اولقله برابر، سائرلری طرفندن
کیدلش شانی بر بولدر . بو، حق بولی و ملت بولیدر.
بر بول که آوروپا اونی اون سکیز و بالخاصه اون
دوقوزنجی عصرده کیشمش ؟ بر بول که مامصر شرق
حال حاضرده اوبوله سالک اولمشدر . بر بول که سابق
روسه ایمبراطورلنی داخلنده پاشایان محکوم ملتر ذخی
اوبوله کیرمشلردر . بر بول که سوارسی ملت و هدفی
استقلالدر !

«آذری تورک» «حرب عمومیتک نتیجه سنده بالفعل
استقلال مجادله سنه آتیلان وسه لردن بری بویوک بر عشق
و حرارتله اوزله دیکی جمهوریت غایبه سنه ابرمش بولونان،
فقط ملی استقلالی تکرار سکتبه اوضایان بر تورک
ایلیک، آذری تورک خلقک، دهها مصطلح اسمی ایله
«آذربایجان جمهوریتی» نک حیات و مقدراتی ایله علاقه دار
بر مجموعه در .

BİLDİRİŞ

SELENDİYE
KURUMU
132

HAFTALIK SİYASİ GAZETE

YIL I. N. I

Perşembe 7 Ağustos 1930

7 Ağustos 1930

Yeni Rus - Çin ihtilâfı mı ?

«Sim - Bao» nam Çin gazetesinin verdiği malumata göre sovyet ordusunun Manchurya hudutlarında yeniden faaliyete geçmesi Mukden hükümetini endişeye düşürmüştür.

Sovyet bataryası bilasebep Manchuri gehrine atış etmiştir. Top mermileri Manchuri gehrinin sokaklarına düşmüş japon konsoloshanesinin komşuluğundaki bir eve dahi isabet etmiştir. Japon konsolosu bu münasebetle sovyet hükümetini alldetli sûrette protesto etmiştir.

Mukden hükümeti sovyet - Çin münasebetinin gerginleşeceğini zan ediyorlar. Bu münasebetle mare-

şal Çan-Süe - Li şimal-şark vilayetlerindeki ordunun tanzimine güru eylemiştir.

Mukdende yeni korpus teşkiline başlanmıştır. Manchurya ordularının karargâhi Manchuri gehrinden Haylara geçmiştir. Mevcut dört tayyareden başka Fransadan yeni tayyareler alınmasına karar verilmiştir.

Alınan malumata göre Rusyanın uzak şark vilayetlerinde isyan hareketi genişlemektedir. Partizanların miktarı 8000-10000 arasında. «Grodokovo» şehrinde asker komünistleri ve çeka memurlarını kesmişlerdir. («Se-godnya» 27 Temmuz 1930).

İki ayda 18,000 mevkuf

Maruf Besedovskinin Avrupa da neşrettiği «Barba» (Mücadele) gazetesinin verdiği malumata göre Nisan ve Mayıs ayları zarfında Moskva, Leningrat, Ukrayna, Azerbaycan ve Gürcüstanda G.P.U., 18,000 milliyetperver tevkil ederek şimal denizinde olan Narım ve Solovkiye sevkilemiştir.

Ural mahbeshelerinde yaşayan binlerce mahbushlar, gayri insani şart altında yaşamaktadırlar.

Vaktile Ankara'da, Tahranda ve Paris'te Sovyet hükümetini temsil eden mahbushlar Bolşeviklerden Bodu Midvanın dahi mahbushlar arasında olduğu kayt olunmaktadır.

Amerikada G. P. U.

TEŞKİLATI

İsviçreden kaçak saat mekanizması geçirmekle maznun iki şahıs Amerika polisi tarafından tevkil, son zamanlarda Amerika hükümetine G. P. U. teşkilâtının izini bulmaya yardım etmiştir. Ötedenberi Amerika'da İsviçre saat mekanizmalarının gümrük vergilerinin çok yüksek olduğuna bakmayarak çok ucuz fiatlarla satıldığı nazari dikkati celbetmiş ve bunun üzerine takibata başlanmıştır. Takibat ve tahariri neticesinde Şafran nam birinin evinde 640 tane kaçak saat mekanizması ele geçmiştir. Şafran ve Kreys nam arkadaşları tevkil edilerek mahkemeye verilmiştir.

Taharri neticesinde Kreysin üzerinde hali sovyet ajamı olduğunu mübeyyin bir vesika bulunmuştur.

Bundan başka müttehede Amerika Çin ve Japonya'da çalışan 25 gilyi Moskva ajanının listisini muhtevi bir not defteri dahi ele geçmiştir.

İstintak esnasında Şafran, kaçak saatlerin kendisine değil Amerika'da takibata maruz kaldığından Rusya'ya firar eden Asaturaf nam bir şahsa ait olduğunu söylemiştir. Asaturaf olduğu Amort'un müfettişi olmuş ve Şafranla bir odada yaşamıştır. Polisin malumatına nazaran Asaturaf Amerika'da G. P. U. teşkilâtının başında duruyormuş.

Müddei umumî ele geçmiş materyal vasıtasıyla Amerika'da gizli surette çalışan Çeka teşkilâtının bu yakın zamanda ele geçeceği kanaatinde olduğunu söylemiştir.

SOLOVKİDE GÖRDÜKLERİM...

SOLOVKİ MENFASINDA BULUNMUŞ AZERBAIJAN İSTİKLALCİLERİNDEN BİR GENCİN MERAKLI HATIRALARINI GELECEK NÜSHAMIZDA OKUYUNUZ!

Bu günden itibaren her hafta muntazaman intişar edecek olan «Bildiriş» gazetesini, yakın, orta ve uzak şarkta, bilhassa Türk dünyasında cereyan eden siyasi, millî hars ve içtimai hareketleri terfide Türk efkârı umumiyetini tenvire çalışacaktır.

Türk dünyasının yegâne mustakil devleti ve şark yekâne Cumhuriyeti olan Türkiye'deki alemşumulus islahat hareketini terfide «Bildiriş» bu hususta ve Türkiye'nin aleumum iktisadi harsı, edebi ve içtimai yenilikleri hakkında okuyucularına malumat verecektir.

«Bildiriş» Azerbaycan, Türkistan, Ecil Ural, şimali Kafkasya, Kırım Gürcistan ve Ukrayna da cereyan eden hadiseleri bildirime beraber sovyet Rusya'ya ait siyasi iktisadi, içtimai hayat safhalarını gösteren vaklar hakkında dahi karilerini tenvir edecektir.

«Bildiriş» İran, Afgan, Hint gibi şark memleketleri hakkında malumat vereceği gibi; Mısır, Suriye, Filistin Hicaz gibi Arap dünyasındaki vekiyatı aiti dahi kemâsıtınlarında yer verecek ve Avrupa'da cereyan eden mühim havadisı kaytmetmeye çalışacaktır.

Bildiriş

Sov. Rusya'da

Rakkamlar ve hakikat

Bir müddet evvel Moskva'da inkiat eden 16 ncı komünist furkası kurultayında sovyetlerin iktisadi ve siyasi vaziyeti hakkında maruzatta bulunan İstalin ve hampaları sovyet sanayinin dev adamları ile berilettiği hatta bu gidişle Amerikayı gölgede bırakacaklarını kayt etmiş. O zaman Alman gazeteleri İstalin, Kuybiçev ve diğerlerinin gösterdikleri istihsal rakkamlarına itimat edilmesini tavsiye etmekte idiler.

Filhakika kurultaydan bir az sonra fabrika ve imalathane müdirlirinin Moskva'ya yanlış rakkam göstermiş oldukları bilhassa yapılan teftiş neticesinde meydana çıkmıştır. Bu münasebetle bilhassa Leningrat, Don ve Ural Fabrikalarında bir çok tevkifat icra edilmiştir.

Almanyadan mütahassıs celbi

Sovyet gazetelerinde okunduğuna göre hükümet beş senelik istihsal programını kendi kuvvetleri ile tatbik edemeyecekleri kanaatine geldikleri için Almanyadan mütahassıs amele, usta ve mühendis celbine karar vermiştir. Gazetinin yazdığına göre ilk mütahassıs amele grupu Rusya'ya hareket etmiştir.

Abone ücretleri			
Türkiye için		Ecnabi memleketler için	
Seneligi	150 kur.	Seneligi	300 kur.
Ahı aylığı	75 kur.	Ahı aylığı	150 kur.

İdarehanesi : İstanbul Pangaltı şafak sokağı N. 60

Tel. Bey. 3999

Kafkasyada siyasi vaziyet

Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan Komünist furkalarının 6 - inci kongresinde Eliyava'nın raporu

Azerbaycan'da vaziyet vahim mi ?

Haziranın evellerinde Tiflste devam eden 6 - ncı Mavrayı Kafkasya komünist furkası kongresinde Mav. Kafkasya federasyon hükümeti ve komünist furkasının öke komite reisi Eliyava kendi raporunda Kafkasyada siyasi vaziyete temas ederek demiştir ki :

— Mav. Kafkasyanın siyasi vaziyeti, sovyet cumhuriyetleri itihadının hiç bir köşesinde mevcut olmayan bir şekilde son derece gergin ve keskindir. Şehirlerde, bütün noksanlarla beraber Komünist furkasının vaziyeti eyidir.

Köylerde ise vaziyet çok karışık ve gergindir. Gürcüstan köylerinde vaziyeti «intizar» kelimesiyle karakterize eylemek olur. Bir kaç kaza müstesna olmak üzere köyler aktif surette sovyetlere karşı çıkış yapmışlardır. Gürcüstanın yalnız türklerle meskün kısmında vaziyet ağırdır. Borçalı, Kahetiya ve Azerbaycanla hem-hudut mntakalarda umumî ademî memnuniyet ve çıkışlar olmuştur.

Ermenistanda vaziyet bir az ağırdır. Fakat Azerbaycan'da vaziyet daha ağır ve gergin bir şekildedir. Azerbaycanın Nahçıvan, Zakatal, Şeki vilayetlerinde umumî köylü isyanları baş verdi, ve hükümet askerlerle tam manasile harbe girişmek mecburiyetinde kaldı. Bütün bu hareketler Azerbaycan'da çok kuvvetli olan hali köylüler tarafından idare olunu-

yordu. Hali hazırda Zakatal, Şeki, Karbağ ve Gence vilayetlerinde çok ağır ve gergin bir vaziyette karşı karşıya bulunuyoruz.

İsyanlarda bütün milletlerin köylüleri « kardeşleşmiş » olduğunu bazı yerlerde partizanların muhtalif olduğuna, hatta partizanların hep ermeni, reisleri ise türk olan gurupların dahi mevcut bulunduğunu kayıttikten sonra Eliyava demiştir ki :

— Tez bir zamanda Azerbaycan köylüsünü sovyet hükümetine taraf çekmeğe çalışmalıyız. Bu olmazsa hiç bir faaliyet, hiç bir inşaat mümkün olmayacaktır. Böyle bir gerayit içerisinde Azerbaycan'da çalışmak katien imkân haricindedir. Bu da bütün Mav. Kafkasyada arzu olunan faaliyeti göstermek mümkün olmayacak demektir. Malumdur ki Azerbaycan bütün Kafkasyanın ve bütün itihadın pamuk merkezidir. Azerbaycanın petroli, Azerbaycanın maldarlığı büyük ehemmiyeti haiz olup sovyet iktisadiyatında büyük rol oynuyor. Eğer Azerbaycan'da faaliyet planı bozulursa bütün diğer sahalarda dahi program ve planlarımız berbat olur.

Eliyava Azerbaycan komünist furkasının bu hususta acele etmek istemediğini, bu işe çok lakayt baktığını ve Tiflsten verilen emirleri ıcradan imtina ettiğini dahi ilave eylemiştir. («Bakinski Raboçi» 18 - Haziran 1930 N 140).

Son haberler

Azerbaycanda

Bikresten « Za Svobodu » gazetesine verilen malumata göre sovyet askeri hisselerle bir köylüler arasında yeni müsademe vuku bulmuştur. Karabağın Zengezur kumanda Hırcın beyin idare ettiği partizanlar kızı ordu hisselerini mağlup ve perigan ederek silahlarını almışlardır. Nahçıvan yakınında Tahrakın kumanda ettiği kızı Rus askerleri isyançılara taarrus etmişlerse de, kızı askerlerin bir kısmı Asilere taraf geçtiklerinden, firarsı mecbur olmuşlardır. Asilerin eline top, mermiyar ve kızı silah geçmiştir.

Bak'dun yakınında külliyyetli kızı ordu toplanmasına devam edilmektedir.

Afganistanda

Son günler zarfında Afganistanda mastüp Habibullahın taraftarları yeni bir hadise çıkarmak istemişlerse de hükümetin tedabiri sayesinde tenkil edilmişlerdir.

« Popart » den « Deyil » Herald » gazetesine bildirildiğine göre Nadir han alaylılar vuku bulan son harekette iştirak ettiği için Kabil şehrinin Abdulrahman idam edilmiştir.

Mehmet Hasan Mirza Kacar

Bir müddet evvel son İran şahı Ahmet şah Kacar'ın kandoşi Mehmet Hasan Mirza, İran tahitından vaz geçmediği hakkında Avrupa'da bir beyanname neşretmişti. İran hükümetinin bu beyannameye verdiği cevaba bilvakkale Mehmet Hasan Mirza yeni bir beyanname ile Riza Han pehlevinin tahta oturmasını gayri kanunî addederak hakkından vaz geçmediğini nazar oduğuna beyan etmektedir.

Türkiyede Komünistler

Bir Ağustos münasebetle Türkiye'nin İstanbul ve İzmir şehirlerinde olduğu gibi Ankara'da dahi Komünist beyan-nameleri asmakla maznun iki kişi yakamıştır.

Tevkif edilen tacirler

İran muhabirininin verdiği malumata göre Bak'da bulunan İranlı tacirlerin arasında sovyet hükümeti tarafından tevkifat ile ediliş ve tediride 60 » kadar ticarati Sovyet hükümeti baricine çıkarılmasına karar verilmiştir.

Odlu Yurt Dergisinin ilk sayı kapağı